هەڵەبجە لە ئامێزی مێژوودا

حەکیم مەلا ساڵح

بەرگی یەکەم

هەڵەبجە
لە ئامێزی مێژوودا

نووسینی

حەکیم مەلا سالح

چاپی یەکەم

٢٠٠٤

ناوی کتێب: هەڵەبجە لە ئامێزی مێژوودا

نووسینی: حەکیم مەلا ساڵح

کۆمپیوتەر: سەنتەری شەهاب / ت: ٢٢٣٣٢٤٨

چاپ: یەکەم

ساڵ : ٢٠٠٤

تیراژ: ١٠٠٠ دانە

چاپخانەی: هنارە

پێشکەشە بە:

- گیانی مامۆستا ئیبراهیم ئـەمین بـاڵدار کـە لـە ا دار ، دا را ا کـەی لەوەوە فێری خوێندنەوەو نووسینی زمانەکەم بووم.
- خوشکە دانیال میتران کە زۆر بەکوڵ بۆ هەڵەبجە گریا.
- ئەو قوتابیانەی هەڵەبجە کە لە دەرسی کیمیادا دەرنەچوون.
- کاک سەلام مستەفای شاعیر خاوەنی زنجیرە بڵاوکراوەی ١٦ی/٣.

پێشەکی

ئەوی راستی بێت لە ژیانی خوێندنەوەمدا هەرگیز لاپەرەکانی مێژووم بۆ ئەوە هەڵنەداوەتەوە کە ببمە مێژوونووس، چونکە جگە لەوەی سەروکارو زەوقم لەگەڵ بابەتی ئەدەبی و هونەریدا هەبووە، دەشمزانی کە مێژوونوسین کارێکی سەخت و دژوارە و ساخ کردنەوەی و رۆشنایی خستنە سەر هەر بابەتێکی مێژوویی وردەکاری و فاکتی زانستی و بەدواداچوونی هۆشیارانەی دەوێ، منیش بۆ خۆم ئەوەم لەخۆمدا رانەدەبینی. چونکە لە خوێندنەوەی مێژوودا بۆم دەرکەوتبوو کەچەند کارێکی پڕ پێچ و پەنایە و مێژووی کورد دەبێ لە قورگی شێردا دەری بهێنی.

ئێستەش ئەمەی کە نووسیومە بە ئارەزووی دڵی خۆم لێی رازی نیم، بەڵام ئەوەندە هەیە لەوە دڵنیام کە گەردوتۆزی رۆژگارم لەسەر هەندێ بابەت لاداوە و لەجێگەی خۆیدا سوودو قازانجی تایبەتی خۆی هەیە. بەو پێیەش کە مێژووەکە لەسەر شارێکی خۆشەویستی هەمووکوردو راکێشەی سەرنجی جیهان بەلای کێشەی گەلەکەماندا نووسراوە، هیوام وایە پسپۆڕانی مەیدانی مێژوو بەئارەزوو شەن و کەوی بکەن و هەڵە و چەوتیەکانی راست بکەنەوە تا لەچاپی دووەمدا بەسەریدا بچمەوەو مێژوویەکی قەشەنگی لێدەربچێت.

چۆن بیری نووسینی ئەم مێژووەم هات بەسەردا؟

ئەگەر کارەساتە خوێناویەکەی شارەکەم هانی نەدامایە، یا ئەگەر لەشارەکەمدا مێژوونوسێك هەبوایە و ئەم ئەرکەی بخستایەتە سەرشان، ئەوا هەرگیز بەبیرمدا نەدەهات کەچەند دێڕێ مێژوو بنوسم، ئەمەلەلایەك، لەلایەکی دیکەوە لەسالی یەکەمی کارەساتەکەدا دوای ئەوەی لەشاری (سنە)ی خۆشەویست گیرسامەوە برادەرانی گۆڤاری (سروە) داوایان لێکردم کە لە چوارچێوەی وتارێکدا شتێك وەك پێناسە لەسەر هەڵەبجە بنووسم، منیش داخوازیەکەم بەجێهێنان و پاش چاپ بوونی وتارەکە لەم لاولا کەوتمە سۆراخ بۆ بەدەست هێنانی زانیاری پتر، بەمەش تا دەهات کەوشەنی باسەکەم لەلا هەراو و هەراوتر دەبوو. کتێبخانە دەوڵەمەندەکەی ماڵەوەی کاك (حەسەن گۆران) لەشاری سنەو هەروەها کتێبخانەی دەوڵەمەندی فارسی زۆر شتیان پێ بەخشیم، رۆژانە کاتی زۆرم تەرخان دەکرد بۆ خوێندنەوەی مێژوو تا وای لێهات ئەم بەرهەمەم بۆ دووەمین ساڵیادی هەڵەبجە ئامادەی چاپکرد. کاتێ کەوتمە هەوڵی چاپدانی بەداخەوە مقەستی سانسۆر بەشە سیاسیەکەی لێقرتاند، منیش بەبێ بوونی ئەو بەشە رێگەم بە خۆم نەدا چاپی بکەم ، چونکە بەوەم دەزانی کە مێژووەکە پایەکی شەل دەبێ. لەم بەشە سیاسیەشدا باسەکانم وەك ئەو دەمە رێکخستووەو دوای گۆڕانکاری بە سەر هەندێ لایەنی سیاسی حیزبەکاندا هەروەك خۆی هێشتووومەتەوەو دەستکاریم نەکردوون. واتە باسەکەم تا کارەساتەکە هێناوەو لەوەولا چ گۆڕانێك رووی دابێ خۆم لە قەرەی نەداوە.

هەندێ زانیاری بێجگە لە کتێب

ساڵی ١٩٧٨ کە شانازی ئەوەم پێبڕا بوومە سەرۆکی تیپی شانۆی هەڵەبجەو بەڕێوەبەری کۆڕە ئەدەبیەکان، لای ئەو پیرەمێردانەی کە مابوون و زەینیان باش ئیشی دەکرد، هەندێ زانیاریم لە بارەی شیعرو شانۆوسیاسەتەوە کۆکردەوە. پیرەمێردەکانیش بریتی بوون لە (حیلمی شاعیر) و(ساڵح هەژار) و (عارف چایچی) و (ساڵح شارەزوری). بەڵام ئەوانە -دوای ئەوەی رووم لە چیاکرد- تیاچوون. تەنیا شریتێکی تەسجیل ماوە کە تێیدا حیلمیم دواندووە و هەنێکیشی لە زەینمدا مابوون و لەم مێژووەدا جێگایان دیارە.

هەروەها کاتێك وەزارەتی رۆشنبیری -هەولێر- بریاری لە چاپدانی ئەم کتێبەی دا، سپاردیان بە سێ (خبیر)کە بیرو رای لە سەر دەربڕن، یەکێك لە خەبیرەکان (د.ئازاد نەقشبەندی) بوو کە لەسەر رووداوەکانی (سالانی ٤٠،٥٠،٦٠)ەکان گەلێ زانیاری وردی لە سەر تۆمار کردبوون و منیش پەیڕەوم کردوون و جێگەیان لە مێژوەکەدا دیارە، سوپاسی دەکەم. شایانی باسە نامەی هەرسێ خەبیرەکەم لەلایە کەپەسندیان کردووە بۆ چاپ. بەڵام وەزارەت بەبێ گوێدانە نرخی کتێبەکە و نامەی خەبیرەکان بڕیاری چاپکردنی لە سەر نەدا.

سێ لایەنی چەوتی ناو ئەم مێژووە

چەند شتێکی وەك (ساڵ، ناو، شوێن، سەرچاوە...هتد) بۆ مێژوو بایەخی تایبەتی خۆیان هەیەو پێویستە مێژوونوس بە وردی تەفرنجیان بدات. بەڵام بە داخەوە لە هەندێ شوێنی ئەم کتێبەدا سێ لایەن بە پێچەوانەی ئەم راستیەوە خۆیان سەپاندووە بە سەرمدا.

١. لە دیاریکردنی سەرچاوەکاندا گەلێ جار ئەکادیمیانە دامنەناون و وەك پێویست رستم نەکردوون، واتە ئامارژەی تەواوم پێنەداون، ئامارژەکردنێك بە چەشنی ئەوەی کە زانست دەیەوێ، هۆی ئەمەش دەگەرێتەوە بۆ ئەوەی کە کاتی خۆی لە دەفتەرچەی بەرباخەڵدا شتم یاداشت کردووەو گەلێ جار نەمکردووە سەرچاوەکان وەك پێویست دیاری بکەم. یا راستتر وایە بڵێم نائەکادیمی من بووە لە بارەی نوسینی مێژووەوە، ئەوە ئەگەر چاپی دووەمی بۆ گونجا ئەوا لەو قاڵبە نازانستیە دەریان دێنم، بە مەرجی ئەوەی کە هەندێ سەرچاوەی ناو کتێبخانەی فارسی هەیە دەستم پێیان رابگاتەوە.

٢. لە گۆشە سیاسیەکەدا دڵنیام ناو هەیە کە فەرامۆشم کردوون. داوای لێبووردن دەکەم کە هەرگیز ئەو کارەم بە ئەنقەست نەکردووەو من لە سۆراخی خۆمدا چیم دەست کەوتبێ ئەوەم تۆمارکردووە.

٣. لە ناوەراستی شەستەکاندا کە پارتی دیموکراتی کوردستان بەشێکی لێ جیا دەبێتەوە بە درێژایی ئەو چوار ساڵە هەڵەبجە مەیدانێکی بەرفراوانی کێشەی نێوان پارتی ولایەنی دووەم بووە لە سەر ئەو چوار ساڵە هیچم نەنوسیوەو نەچومەتە سەر رووداوەکان، ئەمەش لەبەر ئەوەی کە برینی کۆنی خەڵکی ناوچەکە نەکولێنمەوە، چونکە ئەو ساڵانە لە دەڤەری هەڵەبجەدا گەلێ شەرو پێکدادانی ناهەموار روویانداو گەلێ کوری بەدڵ کورد پەروەری تێدا درا بەکوشت، کە بەلای منەوە ئەو ساڵانە هەر ئەوە هەڵدەگرن بە نهێنی ئامێکی پر لە حەسرەتیان بۆ هەڵکێشین و هیچی لە سەر نەڵێین چونکە ساڵانێکی پر لە نەهامەتی کورد بوون و هەڵگیرسێنەری ئەو ئاگرەش ئامادە نییە وەك مێژوو بینوسێتەوە.

بەشی یەکەم

پێکهاتنی جیوگرافی ، شارستانیەتی نوێ

هەڵەبجە بەدووریی ٧٥کم کەوتۆتە خوارووی رۆژهەڵاتی شاری سلێمانییەوە و تا کاتی کیمیاوی بارانەکە ژمارەی دانیشتوانی پتر لە(٧٠٠٠٠) کەس ئەبوو (٧٢٦)م لە ئاستی دەریاوە بەرزە و رووبەری خاکەکەی (١٥٢٣)کم. ئاووهەوای مام ناوەندییە، تەنیا چلەی زستانی ساردە وچلەی هاوینی گەرمە، ئیتر رۆژەکانی تری ساڵ کەش وهەوای خۆش و لەباری هەیە وناوچەیەکی باراناوییە لە ساڵدا (٧٥٠) ملم بارانی لێ ئەبارێت. لەچلەی زستاندا چەند جارێ بەفری لێ ئەبارێ بەڵام ئەوەندە نامێنێتەوە کە خەڵك هەراسان بکات. بەپێی هەندێ شوێنەواری کۆن کە پاشان لەجێگەی خۆیاندا باسیان ئەکەین وا دەرئەکەوێت کە هەڵەبجە لە دێرزەمانەوە مەڵبەندی ژیان بووە، بەڵام دیارە جار لەدوای جار وێران کراوە ودواجار لە دەوروبەری ساڵی ١٦٥٠ دا ئاوەدان کراوەتەوە و وردە وردە گەشەی کردووە وبووە بەشار. بەهۆی ئەو ئاوو هەوا خۆش ولەبارەیەوە جگە لە خەڵکەکەی خۆی خەڵکی تریش لە ناوچەو مەڵبەندەکانی ترەوە بۆی هاتوون وتێیدا گیرساونەتەوە، بۆیە چەندین بنەماڵەی تیابوو کە بەرەگەز (قەرەداغی، پێنجوێنی، مەریوانی، بانەیی، سلێمانەیی، سنەیی، جوانرۆیی، پاوەیی، کامیارانی، بەرزنجی) بوون. یەکەمین ئاوەدان کردنەوەی هەڵەبجە دوای وێران کردنی لە دەوروبەری ساڵی ١٦٥٠دا لە لایەن بنەماڵەی (حەمە چاوش) شیوەکەڵی‌یەوە بووە کە خۆی وکوڕ وکوڕەزاکانی لە

ناوچەی خۆیان گرفتێکیان بۆ پێش هاتووە سەری خۆیان هەڵگرتوەو لە هەڵەبجە گیرساونەتەوە. ((حەمە چاوش)) سێ کوڕی هەبووە بە ناوی (پیرۆت، سلێمان، عەبدوڵڵا). سلێمان چوار کوڕی بووە بەناوی (ئەمین، محەمەد، قادر، فەرەج) عەبدوڵڵاش شەش کوڕی بووە بە ناوی (حەمە ساڵح، عەبدولڕەحمان، ئەحمەد، مەحموود، سەعید، ئەمین). پیرۆتیش هەر بەلاوی مردووە ونیتر ئەم سیانزەماڵە لە دەورو بەری مزگەوتی (تەکیە)دا نیشتەجێ بوون و بۆ خواردنەوە وکشتوکاڵ سوودیان لەسەرچاوەی (کانی نەواڵە) وەرگرتووە کە ئەو دەمە سەراوێکی گەورە بووە و ئێستە ئەکەوێتە ناو (باخی گشتی) شارەوە، ئەمە جگە لەوەی کە لەجێگەی مزگەوتدا کانیەك هەبووە. حەمەی باول کە خۆی لە نەوەی حەمەچاوشە بە دەماودەم بیستوویەتی ونەڵێ ئەم سیانزە ماڵە دەستێکی باڵایان هەبووە لە بەرهەم هێنانی کشتوکاڵ وباخ بێستاندا، گەنم وجۆو چەڵتوکیان چاندووە وداری هەڵوژەوخۆخ وقەیسی وسێوو توویان رواندوە، بەم کارە شوێنەکەیان تەواو بوژاندۆتەوە. دوای ئەم سیانزە ماڵە نزیك بەبیست ماڵە جولەکەی تێ هاتووە کە بەتەنیشتی ئەوانەوە ماڵیان دروست کردووە پاشان لە سەردەمی دەستەڵاتی (محەمەد پاشای جاف) دا ژمارەیەك ماڵە بەگزادەی جافی تێ هاتووە ولە شوێنی خۆیاندا کە ئێستەش پێی ئەگوترێ (گەڕەکی پاشا) ڕەشماڵیان هەڵداوە و چەند ماڵێکیشیان دروست کردووە، دوای ئەمانە لە سەردەمی ژیانی مەلاعەبدوڵڵای خەرپانیدا گەڕەکی (پیر محەمەد) یش کە ناوەندەکەی (مزگەوتی جامیعە) بووە ئاوەدان ئەکرێتەوە. نیتر وردە وردە خەڵکی دەوروبەر ڕووی تێ ئەکەن وگەورە ئەبێت، میستەر ریچ لە گەشتنامەکەیدا کە ساڵی(١٨٢٠) نووسیویەتی وای دیاری ئەکات کەئە ودەمە هەڵەبجە شار بووە (بڕوانە لاپەڕە ١٢٤) کەچی سەیر ئەوەیە هەرنزیك

بەم مێژووەی ریچ مێژوویەکی ترمان هەیە کەمێژووی کۆچیە نەک زاینی وای دیاری نەکات کە هەڵەبجە ئەو دەمە دێ بووە. لە سەرنووسراوی (حاشیة السید شریف الجرجانی علی کتاب المطول في البلاغة) نووسراوە: کتبه السید رسول ابن السید محمد سنة ١٢٤٠ بقریة حلبجه واتە : سەیید رەسوڵی کوڕی سەیید محەمەد لە ساڵی ١٢٤٠ هـ ئەمەی نووسی لەگوندی هەڵەبجە. من پێم وایە مێژووەکەی ریچ راستە، چونکە ریچ گەشتوەرێکی شاران دیدە بووە، بەڵام کۆلکەمەلاکەی لای خۆمان هەربە یادی پێشتر کە هەڵەبجە دێ بووە کە بووە بەشاریش هەر بە دێی داوەتە قەڵەم. شایانی باسە لە ساڵی ١٨٨٩ دا لەگەڵ کوێندا دەکرێتە قەزا.

گەڕەکەکان

١. کانی شێخ ٢. مۆردانە ٣. گولان ٤. کانی عاشقان
٥. شێخ سمایل ٦. پیرمحەمەد ٧. جولەکەکان ٨. پاشا
٩. سەرا ١٠. شەهیدان ١١. مامۆستایان ١٢. تۆوشك
١٣. کانی قوڵکە ١٤. قەسابخانە

کانییەکان

هەڵەبجەو دەوروبەری هەروەکو لەپێشەوە باسمان کرد ناوچەیەکی باراناوییە بەم پێیە کانی وچەم وکارێزی زۆری تیایە هەروەکو بەسەریان ئەکەینەوە.

١. کانی سۆفی خدر ٢. کانی شێخ ٣. کانی باخی میر ٤. کانی زارا
٥. کانی جولەکەکان ٦. کانی قوڵکە ٧. کانی عاشقان ٨. کانی نەواڵە

٩. کانی کوێره ١٠-کانی حەمەوغان ١١. کانی هەشت هەڵوژه ١٢. کانی پاشا ١٣. کانی باخی شێخ ئەحمەد ١٤. کانی باخی مەلاعەبدوللاّ ١٥. کانی باخی مەحموودی یاروەیس ١٦. کانی حەمەتاهی ١٧. کانی باخی پورکە حەلیم وچەند کانیلەیەکی تر.

کارێزەکان

١-کارێزی حاجی ناجی ٢- کارێزی عەلی بەگ ٣- کارێزی شەکەرەش
٤- کارێزی مستەفا بەگ ٥- کارێزی باخی تایەربەگ لەسەرگردی دارە قووتەڵە.

زێکان

١-دەلێن: لە ئاوی زەڵم وچەند جۆگایەك سەرچاوه ئەگرێ وبەشارە زووری سەروودا تێئەپەڕێ تا ئەڕواو لەگەڵ چەندجۆگایەکیتردا یەك ئەگرن.

٢- زەڵم: لەرۆژهەلاّتی گوندی زەڵمەوه تاڤگەی ئاوێکی گەورەیە، بەناو شاری خورماڵدا تێئەپەڕێ.

٣- تانجەرۆ: لە سەرچاوەی ئاوی سەرچنارەوه سەرچاوه ئەگرێ، بە شارەزوورەردا دێت.

٤- ڕیشێن: سەرچاوەی ئاوێکی گەورەیە، لە گوندی ڕیشێنی بناری چیای سوورێنەوه هەڵدەکات.

٥-سیروان: لە زێکانی پێشووگەورەترە، لە کوردستانی ئێرانەوه سەرچاوەی گرتووه.

٦-زمکـان: لـه گونـدی (تووشـامی) کوردسـتانی ئێرانـەوە سـەرچاوەی گرتووەو دێتە ناوچەی تاوگۆزی ولەوێوە تێکەڵ بە سیروان ئەبێت.

٧-لێڵـە: لـە بـاکووری شـاری جوانـرۆوە سـەرچاوە ئـەگرێ وئـەمیش بەناوچەی تاوگۆزیدا دێت وئەڕژێتە سیروانەوە. هەموونەم زێیانەش کە باسمان کردن ئەڕژێنە دەریاچەی دەربەندیخانەوە.

چەمەکان

١. گـولان : لەسـەر چاوگـەی گونـدی سـەرچاوگی کۆکۆییـەوە سـەرچاوە ئەگرێ.

٢. کوڵەبۆز: لە سەرچاوەی ئاوی بامۆك وکانی شێخ سـەرچاوە ئـەگرێ وبـە شاردا ئەڕوات.

٣. قەدەغە: لەسەرچاوەی ئاوی باوەکۆچەك سەرچاوە ئەگرێ.

٤. چـەمی پریسـی سـەروو: کـە لـە سـەرچاوەی سـەروەڵخ وبەرکـەورگ سەرچاوەئەگرێ.

٥. چەمی تەوێڵە: لەسەرچاوەی ئـاوی هاوینەهـەواری ئاوێسـەر سـەرچاوە ئەگرێ.

٦. چەمی تریفە: لە سەرچاوەی ئاوی دێکە سەرچاوە ئەگری.

٧. چەمی بیارە: لـە سـەرچاوەی ئـاوی کەیمنـە وهانـە گەرمەڵـە سـەرچاوە دەگرێ.

ئەمانـە وچـەندین چـەم وورده چـەمی تـر لـە ناوچەکـەدا هـەن کـە بـە گشـتی مەڵبەندی هەڵەبجەیان ئاوەدان کردۆتەوە.

چیاکان

١. **بالآنبۆ**: چیایەکی خاکی+بەردی بەرزە لەرووی خوارووی ڕۆژاوای شارەوە. بەرزاییەکەی (١٥٦٠م) ئەبێ. چیایەکی رووت وبێ داروەدەوەنە ، بەڵام گژوگیای زۆرە و بۆ ئاژەڵداری خەڵکی گوندەکانی ئەم دیوو ئەودیوی سودی لێ وەرئەگرن. لە هەردووگوندی (چاوگ) و(باوەکۆچەك) دا کانە بەردی گەورەی تیایە کە خەڵکی ئەم دووگوندە سوودیان لێ وەرئەگرت ولێیان ئەهێنایە شارەوە بۆ فرۆشتن. کاتی خۆی ئینگلیزەکان کەشفیان کردووە کە هەندێ نەلەمنیۆمی تێدایە. هەروەها لە سەرچاوەی جیۆلۆجیای عێراقیدا باسێك هەیە بەناوی پێکهاتنی بالآنبۆ. Blanbo formation کەوای دیاری ئەکات دەوروبەری ئەم چیایە سەرچاوەی نەوتی لە چەند شوێنێکداتێدایە و ناویان ناوە Sirwan Gourge[1] دۆڵی سیروان درێژایی بناری ئەم چیایە ئەگرێتەوە وزیاتریش . ئەوشوێنانەی کەلەم دۆڵە و دەوروبەریدا نەوتی تیایە بریتین لە:

١. نەیجەگەڕۆڵە: شوێنێکە بەرامبەر گوندی (ژاڵەی رەحمان بەگ)ناوچەی ئێناخی لەوبەری ئاوی سیروانەوە بەشی کوردستانی ئێران.

٢.زەردە درێژ: ئەمیش شوێنێکە بە ماوەی سەعات و چارەکێ بە پێ ئەکەوێتە خوارووی نەیجە گەڕۆڵەوە.

٣. چەمی‌گەچی : چەمێکە نزیك بە گوندی (بۆین)، لەم چەمەدا جگە لە نەوت گەچی زۆریشی تێدایە کە کاتی خۆی ئینگلیزەکان کوورەیان تیادروست کردووە ، گەچیان لێ بەرهەم هێناوە وهێنراوە لە شاری هەڵەبجە فرۆشراوە.

٤. نزیک بەگوندی سازان لەناوناوەکەی سیرواندا سەرچاوەیەکی گەورەی نەوتی تیایە ، بەڵام چونکە لە ناو ئاوەکەدایەو ئاوەکەش بۆتە سنووری نێوان ئێران وعێراق هیچ لایەکیان نەیانتوانیوە سوودی لێ وەربگرن.

٥. بانی بۆلان : گوندێکە لە ناوچەی تاوگۆزی ، ئەکەوێتە نێوان هەردوو گوندی (مۆرتکە) و(کانی ژەنان)ەوە. سەرچاوەی نەوتێکی تیایە کەجاران خەڵکی ناوچەکە بۆ قوتیلکە وچرا بەکاریان هێناوە –ئەمەبەبێ ئەوەی پاك کرابێتەوە–.

٦. دوای ساڵی ١٩٧٨ کە ڕژێم گوندەکانی ڕاگواست وهەندێکیانی لە ئۆردوگای زۆرە ملێی زەمەقی تەنیشت هەڵەبجەدا کۆکردەوە. هەر ئەو ساڵە دەوڵەت ویستبوی بیرێکی ئیرتوازی لێ بدات لە نێوان شارو ئۆردوگاکەدا– پاشان دەستی لێ هەڵگرتبوو چونکە لەهەڵکەندنیدا گەشتبوونە سەرنەوت. ئەمە وەکو نەوت، وەکو بەرهەمی تریش خەڵکی ناوچەکە ئەڵێن لە نیوان هەردوو گوندی (لمە) و(کۆساوا) دا کەبەداوێنی ئەم چیایەوەن و بە(بەرکەورگان)ناو ئەبرێت ئابووری ناسەکانی ئینگلیز لەسەرەتای بیستەکاندا کبریت وگۆگردیان دۆزیوەتەوە ولەشووشەیەکدا نموونەیان لەگەڵ خۆیاندا بردووە. هەروەها سەرچاوەیەکی تر دیاری ئەکات کە بالأنبۆ بەردی (مارل لایمستونی) تێدایە کە بۆ بیناسازی بەکەڵك دێت.

٢– **شنروێ**: چیایەکی خاکیە وبە بەرزایی (٢١١٠)م ئەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی شارەوە. بەرزترین لوتکەی ئەم چیایە پێی ئەگوترێ (بەفری میری) لەهەندێ شوێنی تریشدا بەرزایی و ڕکەی تیایە بەم ناوانە (سێ قەڵاتان، سەرکۆ، دالأڕی، شەواتێ، بەڕوار). ئەم چیایە وەکو بالأنبۆ رووت نیە، بەڵکو دارودەوەنی زۆرە، بەتایبەتی بەڕووی (هاوار) و(هاوارە کۆن) و(گریانە) دا داری

قەزوان وگوێزو بەڕووی هەیە، بە شێوەیەکی زۆرباش خەڵکەکە سوودی لێ وەرئەگرن بەتایبەتی لەقەزوان وبنێشتەکەی، هەروەها کانەبەردو کانی گڵەسپی تیایە کە ئەمانیش سوودیان لێ وەرئەگیرێت.

لای کاکەییەکان- ئەهلی حەق- ئەم چیایە ڕێزێکی تایبەتی هەیە. سەرچاوەدەست نووسەکانی ئەم ڕێبازە وای دیاری ئەکەن کە کاتێ(سوڵتان ئیسحاقی کوڕی شێخ عیسای بەرزنجی) لە بەرزنجەوە ئەکەوێتەڕێ بەرەو گوندی (شێخان) کە مەکۆیەکی گەورەی یارانی ئەم ڕێبازە بووە ، لەدۆڵی (ئەشکەوڵ) دا کەبەشێکە لەم چیایە کڕێوە وزریان لێی هەڵئەکات و ئەویش لەگەڵ هاوڕێکانیدا پەنا ئەبەنە بەر ئەو ئەشکەوتەی کە تیایەتی، لە بەر تۆف و کڕێوە سێ ڕۆژ گیرئەخۆن تاپاشان سوڵتان لە خوا ئەپاڕێتەوەو بەڵاکەیان لەسەر نامێنێ. ئیتر کە ئەگاتە شێخان بەو موناسەبەتەوە کە سێ ڕۆژ گیریان خواردووە و هیچیان نەخواردووە لە ئاینەکەیاندا سێ ڕۆژ ڕۆژووگرتن فەرز ئەکات.

هەروەها کاکەییەکان دەفتەرێکی دەست نووسیان لەلایە بەناوی (دەورەی شنروێ) کە بەشیعر دانراوەو سەرجەم ژمارەی بەیتەکانی (٦٢٢) بەیتە . ئەو شاعیرانەی شیعریان لەم دەفتەرەدا تۆمار کراوە ئەمانەن :١- سوڵتان ئیسحاق ٢- سەییدمیر محەمەد ٣-سەیید مستەفا ٤- سەیید محەمەد ٥-سەیید عەبدولوەفا ٦- سەیید شەهابەدین ٧- سە یید حەبیب شا ٨-سەیید باوەیسی ٩-داود ١٠- گڵێم وەکۆڵ ١١- شنروێ ١٢- وسێنە ١٣- حەوشی ١٤- ڕەمزوار ١٥- پیرموسا ١٦- عابیدین ١٧-میرەپاشا ١٨- پیرڕۆستەم ١٩- پیرمیکائیل ٢٠- میرەباش توجار.

لێرەدا دەر نەکەوێ کە (شنروێ) نازناوی کەسێکی کاکەییە، لەناو شیعرەکاندا وتووێژی سوڵتان ئیسحاق و شنروێی بەم شێوە تیایە.

سوڵتان مەرەمۆ:

سـیرت بواچـه...
شـنروێ مـەعناو سـیرت بواچـه
سـیروعاجەوێت چێگابسـاچه
تاکـە بشـنەومێ ناڵـەو کەمانچـە
بەیان کەر ڕەنگت جەی سەر تیانچـە
تـا پوختـە بـۆ نـان خـەمیرو خوانچـە
تاکو مەعلوم بـۆ سـەرو پـاو پەنجـە

شنروێ مەرەمۆ:

عـازیز جـەوێتا ...
عـاجێو ڕەنگمـان عـا زیـز جـەوێتا
سـیرمان جـە سـیرو ئـەزەلی جێتـا
ئینـا بـەیان و سـورەتمان پێتـا
جەلای تۆ بەرمان جـەی ڕەنـگ وڕێتـا
جـەباوە ئێمـە مەسـتانت سـێتا
هەر چلمان یەک یـەک تێنـی وەجێتـا
ڕاکـەم جـە سـیری بـاتینی ڕێتـا

٢- هەورامان: چیایەکی سەخت وسەرکەش وبەردینە ئەکەوێتە ڕۆژهەڵات و خوارووی ڕۆژهەڵاتی شارەوە ٢١٦٠م بەرزە هەندێ یاڵ ورکەی گەورەی تیایە وەکو (شرام ، تەتە ، وەزەرا، دالآنی، سۆنی ، قەڵاسوورە ، ملەخورد، گۆزنـدار ، هەوارە بەرزە ، هەسوون) شایەنی باسە (هەوارە بەرزە) لە ئاڤێستادا بە شێوەی (هەواری بەرزنگهە) ناوی هاتووە و لەداوێنیشدا تاڤگەی (وەزنێ) هەیە کە لە ئاڤێستادا وشەی (وەزنگە) هەیە بە واتای (تاڤگە) لە زۆر شوێنیشیدا کانیاوی گەورەو بچوکی سازگاری تیایە کە هاوینان ئەبنە هاوینەهەواری هەورامیەکان وبۆ ئاژەڵداری لەئەورو بەری ئەمێننەوە. ئەم چیایە دارودرەختی نیە ، بەڵام هاوینان دۆڵ ولاپاڵەکانی بە (چنوور ، بەڕزا ، بەرزەلنگ، کەما، لۆ، شەوبۆ، هەڵاڵە برایمە، ڕیواس) وچەندین جۆر گژوگیای تر ئەڕازێتەوە کە بەراستی ئەیکەن بە پارچەیەك لە بەهەشت وخوا داینـاوە لـەڕۆژی خۆیـدا بیکەیتـە مەڵبەندێکی توریستی، کـانی وسـەرچاوەکانی (ئاوێسـەر، هـەیات، نوەیچەڕ، دالآنی، زەڵم، هانەنەوە، وەزەنێ، ئەحمەد ئاوا، چەمی بیارە، گەڕیات، مێشلە) جێگـای زۆر خـۆش وسـەرنج ڕاکێشـن، ئەگـەر کـەمێ دەسـتکاری بکرێـن ورێگاوبانەکانیان خۆش بکرێت لە بارترین شوێنی سەیران ئەبن.

چیای هەورامان لەجێ جێیدا هەندێ مادەی ئاسنی تێدایە، جگەلەمەش دا وێنەکەی هەمووی ئاوەدانە لە تەوێڵەوە تاکو خورماڵ ، لەم ئاوەدانیەدا جگە لە (هەنار، هەنجیر، ترێ، قەیسی، هەڵوژە، خۆخ، توو) گوێـز بە شێوەیەکی سەرەکی سوودی لێوەرئەگیرێت وساڵانە چەند تـەنی لێ ئەگاتـە هەڵەبجە بۆ سلێمانی، بـەغداد، موسـڵ کەئەمـەش هـەندێ بازرگـانی گـەورەی لـە نـاو هەورامیـەکاندا دروسـت کـردووە. داوێنـی ئـەم چیایـە بـە هـەردوو دیـوی کوردستانی عێراق و ئێران دا ئاوەدانی تیایە وچیایەکی گەلێ سەخت و ڕژدو

پڕ لە هەڵمووتە و هەرگیز دوژمن نەیتوانیوە بە یەکجاری دەستی بەسەردا بگریْ و تێیدا بحەوێتەوە . هەر ئەم سەختیە وای کردووە بۆتە پارێزەری ئەولەهجە شیرینەی هەورامان کە تا ئێستەش بەپاکترین لەهجەی زمانی کوردی ماوەتەوە. قانعی شاعیری شۆڕشگێڕ ڕوونەکاتە ئەم چیایە وئەڵێ:

شاخی هەورامان هەرچەند رەنجەڕۆم

زۆر چاک بزانە هەر مەمنوونی تۆم

چونکە پاراستت تۆ ئەو زمانە

تێکەڵت نەکرد لەگەڵ بێگانە

نەرۆم، نەعەجەم ، نەتورکی تاتار

نەڕوس، نەژاپۆن، نە دەست ئیستیعمار

٤- سورێن: چیایەکی سەخت وسەرکەش و بەردینە ، لکاوە بەچیای هەورامانەوەو نەکەوێتە باکووری ڕۆژهەلاتی شارەوە ٢٥٤٨م بەرزە. ئەمیش هەندێ ڕکەو قوتکەی هەیە وەکو (داڵەمێز، رەنگین، منارەکەوە، چارەسەوز، قووچی بەردە بەل). ئەمیش لە هەندێ شوێنیدامادەی ناسنی تیایە، جگە لە کانی وسەرچاوەی سازگار هەروەها ژمارەیەك ئەشکەوتی گەورەو کەورگی تیایە وەکو هەورامان هەمووگژوگیایەکی هەیە وبۆ ئاژەڵداری سوودی لێوەرئەگیرێت. ناوی سورێن لە مێژووی ئەشکانیەکاندا بەم شێوە دەرکەوتووە «لەسەردەمی حوکمی ئەشکانیەکان دا- کەدوای هەخامنشیەکان وبەر لە ساسانیەکان فەرمانڕەوایی ولاتی ئێرانیان کردووە- بەلای کەمەوە سێ خێزان پلە وپایەی بەرزی پاشایەتییان بەدەست هێناوە کە بریتی بوون لە:

١- كارین ٢-سورێن ٣- ئیسپاهبوذ کە هەرسێکیان لە نەژادی ڕەسەنی ئەشکانیەکانن[٢]﴾.

کەواتە چیای سورێن یەکێك بووە لـە مەڵبـەندەکانی ژیـانی ئـەم خێزانـە ئەشـکانیەو بـەناوی خۆیانـەوە ناویـان لێنـاوە. دیـارە ژیانەکەشـیان لـە گونـدی (نـەویٚ)و(سیامێوە) دابووە کەلە بنـاری ئـەم چیایەدا هەڵکـەوتوون وپاشـان لـە شوێنی خۆیدابـاسی شارستانێتی(نەویٚ) ئەکەین، کـە پاشمـاوەی شارستانێتی پێشدادیەکانی تیایە.

٥-نوەر: چیایەکی هەم خۆڵین وهەم بەردینە، ئەکەوێتە ناوچەی‌نەورۆڵی لە خۆراوای شارەوە ١٢٩٠م بـەرزە، هـەندێ ڕکـەو ڕەوەزوکـەورگ وئەشـکەوتی تیایـە. بـەرووی ڕۆژهەلاٚتیائـەڕوانێ بەسـەرنەورۆڵی پارچـەدا و بـەرووی ڕۆژئاواشـیدا ئـەڕوانێ بەسەرشـەمێران و ڕووبـاری سـیروان دا. خـەڵکی دەوروبەری بۆڕاووشکارو ئاژەڵداری سوودی لێوەر ئەگرن. ئەمانە وجگە لەوەی لە ناوچە کەداهەندێ چیای ترهەیە وەکو(زەواڵێ، بەردەدووکون ، بێزەل، مگڕ، ملـەی دارێ ؛ شاخی‌سـەیید صـادق و ئەحمـەد بڕنەونێرگسـەجاڕ وتـەپی تەپان...هتد) کە هەرئەوەندە بە پێویست ئەزانم ناویان بەرم وهیچی تر.

هاوینە هەوارەکان

١- گـولاٚن : ئەکەوێتـە ڕووی قیبلـەی شـارەوە ، دۆڵێکـی نـاوداری سەوزوپڕ باخە، سەرەو ژوور درێژ ئەبێتەوە تاکانی زڕگوێز، لـە خواریشـەوە بـە کلکەی باخی شێخ وەلی تەواو ئەبێت. لەناوەڕاستی ئـەم دۆڵـەدا گوندی(گولاٚن) هەیـە کـە لـە دوومـاڵ پێـك هـاتووە. شـێخ مۆمنـی گولاٚنـی گـۆڕی موبـارەکی بەڕاسەری گولاٚنەوەیەو بەدەوریدا گۆڕستانێکی گەورە دروست بووە و هـەندێ لە خەڵکی شارمردووەکانیان لـەوێ ئەنێژن. ئـەم دوومـاڵـەی گـولاٚن جگـە لـەباخ

داریــی هــەندێ کشــتوکاڵیش ئەکــەن و بەمــەش هینــدەی تــر دۆڵەکــەیان ڕازاندۆتەوە.

٢- وەزگێڵ: هاوینــە هــەوارێکی دڵگیرە ئەکەوێتــە خــۆر هــەڵاتی شــارەوە بەسنگی چیای شنروێ وە بەڕووی دۆڵیهاواردا . کانیەکی زوڵاڵ وسازگاری هەیە و سەر سەوزە، تائێستە ڕێگەی ئوتومبیلــی بــۆ نــەچووە ودەوڵــەت هیــچ بایەخێکی پێ نەداوە. وەزگێڵ لەڕاستیدا (وەز-کێڵ)ە وشەکە هەورامیە بەواتای کێڵی گوێز، کافەکەی گۆڕاوە بەگاف چونکە حۆشتر دێتە سەر زمان.

٣- سەرکەن: سەرچاوەی ئاوێکی سازگارەکە هەندێ دارودرەخت و زەوی بەدەورو بەریدادێراو ئەکات. سەیرانگایەکی خۆشەو ئەکەوێتە ڕاسەری دۆڵی تاوێرە.

٤-ئاوێسەر: کارێزێکی گەورەی زوڵاڵ وســازگارە بەتەنیشــت شــارەدێی تەوێڵەوە. باخی گوێــزو میوەکــانیتر ئــاودێر ئــەکات، درەختــی گوێــز وتــووی باڵاهەڵچووسێبەرێکی خەســتیان خســتۆتە ســەریوبەدرێژایی وەرزی هــاوین جێگای گەشت و سەیرانەو گۆران واتەنی:

شــنەی ســێبەری داری گوێــزو تــــوو

ئەســرن ئــارەقی ڕێبــــواری مــــاندوو

٥- ئەحمــەد ئــاوا: ئــەم گونــدە خــۆش ودڵگــیرە کــاتی خــۆی لەلایــەن خوالێخۆشبوو حاجی شێخ ئەحمەدی کوڕی شێخی سیراجەدینەوە ئاوەدان کراوەتەوەو بەناوی ئەوزاتەوە ناونراوە ئەحمەد ئاوا.دێیەکی سەرسەوزی پڕ لــەباخ و باخاتــە و ئاووهەوایــەکی لــەباری هەیەکــە لــەدوا مــانگی بــەهارەوە تاسەرەتای پــایز خــەڵکی ناوچەکــە ســەیرانی تیــا ئەکەن، زێی زەڵم بــەخوڕ

بەبەردەمیدا ڕەت ئـەبێ، بەتەنیشـتیەوە بـەرەو سـەرچاوەی زەڵـم شـوێنێکی نێجگار خۆشی تیایە بەناوی (بن پـەڵگ) کەبەبـەردیپان سـەکۆو بانێکی تیـا دروست کراوە. دیمەنێکی دڵبزوێن وسەرنج ڕاکێشی هەیە.

٦- سەرچاوەی زەڵم: لەئەحمەد ئاواوە بەرەو کۆتـایی دۆڵەکە تاڤگەیـەکی بەرزە بەنیوەی چیاکەیهەورامانەوە وەکو کەفێکی سپی بەرئەبێتەوە، ئاوێکی شـیرین و سـازگارە و تانەڕژێتــە دەریاچەکـەی سـیروانەوە خـەڵکی هــەورامان وشارەزوور بۆ باخ وکشتوکاڵ سوودی گەورەی لێ وەرئـەگرن . شایانی باسـە قەڵایـەکی کۆنی تیایـە هەر بـەناوی قـەڵای زەڵـم کـە لـە شـوێنی خۆیـدا باسی ئەکەین.

٧- سـەراوی سـوبحان ئاغـا :ئەکەوێتــە تەنیشــت شـارۆچکەی ســەید صادقەوە بەرەو شاری عەربەت ئاوێکی زۆرەو لـەژێر زەوییـەوە هـەڵدە قوڵـێ، گۆماوێکی گەورەی لەبەردا دروست کراوە بۆ دێراوی زەویوزارەکانی بەردەمی. شوێنێکی خۆش و دڵگیرە وجێگەی سەیرانی خەڵکی ناوچەکەیە.

٨- مێشلە: کانی وباخێکی خـۆش ودڵـگیرە ، ئەکەوێتـە نێـوان گونـدی بەڵخەو سۆسەکانەوە:سەیرانگایەکیخۆشە وپاشماوەی قەڵایـەکی کۆنـی تیایـە کە پاشان باسی ئەکەین. هاوینان خەڵك ڕووی تێئەکەن وسەیرانی تیا ئەگێڕن.

٩- سـەروەزان: تاڤگەیــەکی خۆشـە نزیـك بـە گونـدی سـازان. وەزان - وشـەیەکیهەورامیە بـە واتـای گوێزەکـان - باخ لەبـەریدا کـراوەو دیمـەنێکی دڵڕفێنی هەیە.

١٠- سەروەڵخ: سەرچاوەی ئاوێکی گەورەو شیرینە بەتەنیشت پریسـی سەرووەوە شوێنێکی خۆش و دڵگیرە، ئەگەر بایەخی خۆی پێ بدرێت بەیەکێك لە سەیرانگا خۆشەکان ئەرئەچێت.

١١- گەڕيات: كەوتۆتەخوارى تەويڵەوە. ئەو چەمەيە كە لە ئاوێسەرەوە سەرچاوە ئەگرێت . شوێنێكى فێنك وسەرسەوزە و باخێكى زۆرى گوێز بەم بەرو بەو بەريەوە كراوە. سەيرانگايەكى بەرفراوانە بەسەدان خەڵك ئەتوانن تێيدا بحەوێنەوە.

١٢-بلەقەوى: كانى وگۆماوێكە لەنێوان هەردوو گوندى عەنەب وبياوێڵەدا هەرچەندە ئاوەكەى وەكو ئاوى هاوينە هەوارەكانى تر سازگار نيە، بەڵام هەميشە شنە و شەماڵێكى خۆشى هەيە.

شارستانيەتى نوێ

وەكو لەپێشەوە باسمان كرد هەڵەبجە لە ساڵى ١٨٢٠ز دا شاربووە. نيشانەكانى شارستانيەتى ئەودەمەى بريتى بووە لە (كۆشكەكەى پاشا) (حەمامى پاشا)، (حەمامى گەورە)، (ماڵى تايەر بەگ)، (ماڵى حاجى حەمەعەلى)، (هەندێ دوكان). ماوەى سەدساڵێك بەم شێوە بووە و گۆڕانى زۆركەمى بە سەردا هاتووە.

*چراى يەكەمين شارستانيەتى نوێى لەساڵ ١٩٢٠ دا تێدا هەڵكراوە، ئەويش دروست كردنى قوتابخانەيەك بووە. (ت. فايەق) ناوێك كەبۆمان روون نەبوويەوە كێيە لە هەفتەنامەى (پێشكەوتن)دا لە ژێر سەرديڕى (مەكتەبى هەڵەبجە) دا وتارێكى گچكەى نووسيوە كەتێيدا دەڵێ: {ئەم كەڕەتەكە بە ئيزن چووم بۆ هەڵەبجە لەبەر مەراق و بۆ تەماشاى پێشكەوتنى ميللەتمان چووم بۆ مەكتەبى هەڵەبجە، ئەوەى ديومە كە لەم وەختەكەمەدا كراوە بەڕاستى شايانى تەشەكورە، مەكتەبێكى تازە دروست كراوە قوتابيەكان لەوێ ئەخوێنن، لەبەر ئەمەى بۆ ئاوئيحتياجى نەكێشن تازە بە پارەيەكى زۆر حەوزێكى جوانيشيان تيا دروست كردووە، سێ مامۆستايان هەيە، مديرى مەكتەب عەبدولعەزيز ئەفەنديە، هەم

تەماشای ئینتیزامی مەکتەب ئەکاو هەم پێشیان ئەخوێنێ، مامۆستاکانی تریش مەلا تایەر ئەفەندی ومەلا عومەر ئەفەندین، لەوێ تا ئێستە سێ سنف تەشکیل کراوە. قوتابیەکان زۆریان جولەکەو هەورامی و لادێن، بە عزێکیشیان شاری و هەڵەبجەیین. لەپێنج وشەش ساڵەوە تیایانە تا پانزەساڵ، هەموویان بۆ فێربوون زۆر خەریکن، هەرسێ سنفەکەچووم لەهەرسنفێ سێ چوار قوتابیم هەڵسان، لەحیساب وهەندەسەو تەئریخی ئەنبیاو جوغرافیا وساثیرە سوئالم لێ پرسینەوە هەموو جوابی جوان جوانیان دایەوە...هتد).

ئەم قوتابخانەیە لە یەکێك لە ماڵەکانی شاردابووە. واتە بینایەکی بەناوی قوتابخانەی تێدانەبووە، هەر بەم شێوە ماوەتەوە تا لە ساڵی ١٩٢٦دا کۆمەڵێ لە خەڵکی شار (کۆمەڵەی ئیعانەی مەکتەبی ئەڵەبجە) دروست دەکەن کە (ئەحمەد موختار جاف) یەکێك بووە لە ئەندامەکانی ولەکەناری شارەوە پارچە زەوییەکی خۆی بۆ ئەم مەبەستە پێشکەش کردووە. دوایی قوتابخانەکە ناو ئەنرێ (سیروان) کە تاکو سەرەتای شەستەکانیش مابوو. پاشان لەبەر شڕو پڕی لەلایەن خەڵکەوە ناونراوە (قوتابخانەی پەڕۆ).

(کۆمەڵەی ئیعانەی مەکتەب) بەم شێوە لەسەر ئەو قوتابخانەیەی نووسیوە کە لە ماڵاندا بووە.

(هەڵەبجە ئەم شارە لەتیف ئەزمر روبای کوردە کە لە رۆژێکەوە بناغەی دانراوە، هەتاکو ئێستا مەکتەبێك کە جامیعی مەعنای کەلیمە بێ نەیدیوە. هەر رۆژە وەکو ماڵێکی کۆچەریی لە دووچاوگەی خانووی تاریك وبێ فەڕان. ئەم کورە لاوخاسانەمان بەیانیان بە شەوقێکی گەرمی عیرفانەوە لەخەو هەڵدەستن ورووبەروو مەکتەب ئەڕۆن. لەگەڵ پێیان گەیشتە (دار العرفان!!) مەنزەری قوومت بەخشی دیواری رەشی دوکەڵاوی، هۆدەی تاریکی جەهەنەمی ئەم بیناکرێ گرتەیە بە نەوعی تەئسیر لەشەوق ورەغبەتی تەمسیلیان ئەکلت کە رۆژی ئاینده مەگەر کونەکی باوك

مەجبووری چوونە مەکتەبیلن بکاتەوە. جا توخوا لە زیندانێکی وەهادا ئەگـەر موعـەلیم سوقرات ودەقارتیش بێ منالْ چ ئیستیفادەیەکی لێ ئەکات؟

ئێستا وا لێرە بۆ رەفعی ئەم مانیعەیـەو تەئسیسـی بینایـەکی مەکتـەب کۆمـەڵێ دامەزراوە. مەسئولی لەم کۆمەڵـە حەسـەن نـەجیبی مـەعاریف پـەروەرە، نەتیجـەی فەعالیەتی عیرفان وسەعادەتی میللەتە ئەم کۆمەڵە ئەیەوێ بە معاونەتی هاوڵاتییەکان لانەیەکی شەفەق ومەعریفەت بۆ ئەولادی وەتـەن دروسـت بکـات. هیـواو ئومێـدی یەگانەی حسییاتی وەتەن پەروەرانەی میللەتە. بەم زوانـە شـوعبەیەکی لـە سـلێمانی ئەکرێتەوە، معاوەنەت لەسـەر هـەمووەان فـەرزە. وەلـەو ئـەم پارمەتییـە بـە دانـی قیمەتی یەک خشت وەیا کڵۆیەک قسڵ بێ، ئەم موئەسەسە موبارەکـە هـەتا پارچـە بەردێکی ئینقازی بمێنێ لەبەدییەکی فەخرو شەرەف ئەبێ بۆ مەعاریف پەروەرلن)[٤]

کۆمەڵەی ئیعانەی مەکتەبی ئەڵەبجە

ئـەم کۆمەڵەیـە بـە مەبەسـتی کۆکردنـەوەی پـارەی پێویسـت سـەرەتا لـە دەوڵەمـەندەکانی نـاو شارەوە دەست پێدەکەن، پاشان روو لـە هـەندێ کەسـی دیکـەو گوندەکانی دەوروبەری شارو هـەروەها گوندەکـانی سـەر بـە ناحیـەی خورماڵ دەکەن. واتا لـە ماوەیەکی کـەمدا سـێ لیست ئامادە دەکـەن وهـەر ئەو دەمە لە دوو ژمارەی رۆژنامەی (ژیان) دا ناوی کەس وگوندو بڕی ئەو پارەی کە داویانە بڵاوی دەکەنەوە. ئەمەش لیستەکانە:

لیستی ئوسامی ئەو زاتانـەی کـە بـۆ بینـای مەکتـەبی هەڵەبجـە پارەیـان تەبەروع فەرمووە[٥]:

ئانە	روپیە	
	٢٠٠	قایمقام جەنابی حەمید بەگ
	٢٠٠	جەنابی ئەحمەد موختار بەگ (موشار ئیلەیهی جێگای بینای مەکتەبی تەبەروع فەرمووە)

	١٠٠	جەنابی حاجی حەمەعەلی
	٥٠	جەنابی حسەین بەگ مەحموو پاشا
	٣٠	عەبدولحەمید ئەفەندی مدیر مال
	١٥	مەئموری گومرگ جەنابی سەعید فەوزی ئەفەندی
	١٥	مەئمور مال جەنابی عەلی کەمال
	١٥	موعەلیم جەنابی عەبدوڵلا بەگ
	١٠	ئەمین سندووق جەنابی رەفعەت ئەفەندی
	١٠	باشکاتبی شەرعیە محەمەد ئەفەندی
	١٠	باشکاتبی تەحریرات رەشید ئەفەندی
	١٠	مەئمور مەرکەز عەلی
	١٠	مەئمور صحیە رەشید نەجیب ئەفەندی
	١٤	مەئمورینی سائیرە
	٢٠	جەنابی عەبدولرەحمان ئەفەندی
	١٥	مستەفای مەلاغەفوور
	١٠	حاجی فەتاح
	١٠	بنیامین یەعقوب
	٧٦	ئەهالی سائیرەی ناوشار

لیستەی ئیعانەی ناحیەی خورماڵ ومەرکەز بۆ بینای مەکتەبی هەڵەبجە.

ناحیەی خورماڵ[٦]

ئانە	روپیە	
-	٨	ئەهالی قازاو
١٢	٩	ئەهالی زێڕین جۆ
-	١٠	ئەهالی موان
-	٦٠	ئەهالی بنەجووت وگرێزە
٨	٢٩	ئەهالی قلرخ، سەرلو، وە کونخا مستەفا

-	٣٠	ئەهالی قەرەتەباخ
-	٧٠	ئەهالی شانەدەری وکوێخا تالیب
-	٦٠	ئەهالی قاینەیجە
٨	٢١	ئەهالی وەڵەسمت
-	٨	ئەهالی تەپی کەرەم

مەرکەز

ئانە	روپیە	
٨	١٩	ئەهالی بەکراوا
٧	٢٣	ئەهالی حەسەن ئاوا
٩	٢٢	ئەهالی کەڵەکن
-	٢٣	ئەهالی شەشکی خوارو
-	٢٣	ئەهالی تەپە کورە
-	٢٠	ئەهالی زەمەقی
-	٥	حاجی میر ئەحمەد
-	٣٣	حەسەن بەگ معاونی جاف
-	٣٠	عیزەت بەگی محەمەد سالح بەگ
١٢	٢١	ئەهالی کانی کەروێشکان

ئەو دەمانە لە قوتابخانەی شارێکی وەکو سلێمانیدا بۆ خزمەتی قوتابیان بەشی کەششافە کراوەتەوە. خەڵکی هەڵەبجەش ئەو خزمەتەیان بەباش زانیوە بۆ قوتابخانەکەیان، بۆیە خەڵکی شارەکە لەسەر باخەڵی خۆیان بڕێ پارەیان کۆکردۆتەوەو لەم رووەوە لەژێر ناونیشانی (مەکتەبی ئەڵەبجە)[٧]دا رۆژنامەی ژیان بەم شێوە بڵاوی کردۆتەوە.

مەعلومە کە مەکتەبی ئەڵەبجە ئەمساڵ تازەکراوەتەوە، هەنگێ لە قوتابیەکانیشی فەقیرو موحتاجن، بۆ خاتری رێکخستنی کەششافە بە

واسیتەی هیممەت وحەمییەتی گەورەو بەرزی جەنابی حەمید بەگ قائمقام وجەمیل بەگی ئامیرفەوجی سادسەوە، ئایا لە لایەنی خۆیانەوە، وە ئایا لەلایەنی چەند زمواتێکی ساحێب هیمەتی ترەوە میقداری (٢٤٢) روپیە بۆ کەشافەی مەکتەب کۆکرایەوە، انشاءالله ئەم پارەیە ئەبێ بە واسیتەی دروست کردن وپێك هێنانی کەششافەیەکی باش وجوان بۆ مەکتەبی ئێرە. بەناوی مەعاریف وتەلەبەکانەوە تەشەککورێکی زۆر تەقدیمی ئەم زاتە ساحێب رەئفەتانە ئەکەین، خوابکەم ئەمانیش هەربژین وئەمسالیشیان زۆر وزیاد بێ، ناوی ئەو زاتانە ومیقداری (ئەو) پارەیە کە بەخشیویانە وا لەژێرەوە نووسرا. هەربژی ئینسانی بە هیممەت وبەکەڵك.

	روپیە	ئانە
قایمقام جەنابی حەمید بەگ	٥٠	-
ئامیر فەوجی سادس جەنابی جەمیل بەگ وزابتانی فەوج	٦٥	-
مەئمورانی ئەڵەبجە	٧٣	-
حسەین بەگی مەحموود پاشا	٢٤	-
معاونی جاف حەسەن بەگی عەلی بەگ	١٥	-
مدیری وارماوا جەنابی حسەین بەگ	١٥	-
	٢٤٢	

*سانی ١٩٢١ لەلایەن ئینگلیزەکانەوە بەرنامەی ئەوە دارێژراوە کە ئەنجومەنێك لە خەڵکی شار دروست بکرێ بۆ بەڕێوە بردنی کاروباری شاروناوچەکە . لەسەرئەم ئەنجومەنە هەفتەنامەی(پێشکەوتن) لەژێر ناوی (مەجلیسی ئەڵەبجە)دا نوسیویە: «رۆژی ٢٤ی جون جەنابی حاکمی سیاسی سلێمانی تەشریفی بردە ئەلەبجە بۆ کۆکردنەوەی مەجلیسی قەزا. رۆژی ٢٦ ی

مانگ هەوەڵ مەجلیس گێڕرا. لە وەختیکردنەوەی مەجلیسدا جەنابی حاکمی سیاسی سلێمانی لە حازربوونی ئەعزاکاندا ئەم خوتبەیەی خوێندەوە.

لەهەوەڵی هاتنی ئینگلیسی دا تەئریخی قەزای هەڵەبجە پڕ لە حکایەتی موبایەنەت وزدییەتی ناو تایفە بوو. ئەگەر چە ئەم ئیفتیرا و تووڕە بوون لە یەکتری‌یە سەبەبی زەرەری ڕۆحی و ماڵی نەئەبوو، بەڵام هەموو وەخت باعیسی تەرەددو ئیزتیرابی هەموو تەبەقەی ئەهالی بووە. لەبەر ئەمە وەها موناسیب بینراوە کە لەم قەزایەدا مەجلیسی قەزا تەشکیل بکرێت، ئەعزاکانی لە هەموو فیرقەو کۆمەڵێ کەبەم قەزایەوە مەربووتن هەڵبژێرێت. بەڵام بۆ ئەمەکە کۆمەڵی ئیجرای مەجلیسە بە میقدارێکی موناسیبی مەحدوودە هەنێ ئەشخاس نەزەربەلیاقەت وئیستیعداد وجێگاو شوێنیان کەموستەحەقی شەراکەت بوون لەم مەجلیسەدا مەجبوور بووین لە ئەعزایەتیدا مەحرومیان بکەین. دانانی مەجلیسی قەزا موافیقی ئەمری مەندوب ئەلسامی سەرپەرسی کۆکس ساحێب کە فەرمووبووی لە هەرقەزایێ مەجلیسێکی میللی گردبێتەوە ، کەوردە وردە ئەو مەجلیسانە تەوسیع بکرێت و ببێت بە حکومەتێکی میللی لەژێر حیمایەو ڕەهنومای حکومەتی ئینگلیسدا.بۆ مەجلیسی قەزای ئەلەبجە ئەمانە کە ناویان دەژمێردرێت هەڵبژێرراون (جەنابی عەلی بەگی مەحمود پاشا،جەنابی کەریم بەگی فەتاح بەگ، جەنابی ئەحمەد بەگی عوسمان پاشا ، جەنابی ئەفراسیاب بەگی ڕۆستەم بەگ، جەنابی قادر بەگی جەعفەر سوڵتان ، جەنابی حەمید بەگی مەجید بەگ). علی العموم ئەم مەجلیسی قەزایە مانگی جارێك کۆدەبێتەوە، بەڵام بەپێی ویستن هەچ وەختێك حاکمی قەزا بە موناسیبی زانی ئەتوانێ ئەعزاکان بانگ بکات بۆ قسەو باس کردن...هتد[٨]﴾.

• بۆیەکەمین جار لە ساڵی ١٩٢٤ دا ئینگلیزەکان و پاشان حامید بەگی جاف ئوتومبیلیان هێناوەتە شارەوە. جادەی ئەوکاتەی سلێمانی - هەڵەبجە بەدەشتی بناری سورێن دابووە بۆ گوندی (شیرەمەڕ)و لەوێشەوە بۆ خورماڵ و بەرێگەی (عەنەب) دا بۆ هەڵەبجە. تاله ساڵی ١٩٢٧دا پردێ لەسەر ئاوی (زەڵم) نزیك گوندی (تۆقوت) دروست کراوەو رێگەی هاتوچۆی نێوان هەڵەبجەو سلێمانی کورت کردۆتەوە. پاش چاکردنی ئەو رێگایە رۆژنامەی ژیان لەژێر ناونیشانی ئیعلاندا نووسیویەتی: ئەوەڵ ئۆتۆمبیلچییەك کە تا نەفسی هەڵەبجە موسافیرینی بردبێت: ساحیب (ئەربیل٢٢) نومرو ئوتومبیلە، لەمەودوا هەرکەسێ ئارەزووی سەفەری هەڵەبجەی هەیە موراجعەت بە ساحێبی ئۆتۆمەبیلی مەزکور قەرەبێت بکات، تا نەفسی هەڵەبجە لە رێیەکی زۆر چاکەوە ئەیبات وەمەنوونی ئەکات[٩].

• هەر لە ساڵی ١٩٢٤دا لە لایەن ئینگلیزەکانەوە بە هاوکاری خانمی وەسمان پاشا پۆست وتەلەگراف تێدا دامەزراوە.

• سەرەتای ساڵی ١٩٢٩ پرۆژەی ئاوی(حوشتر گەڵو)بە هەرەوەزو بەبڕیاری حامید بەگ و ئینگلیزەکان لەلایەن خەڵکەوە دروست کراوەو لەسەرچاوەی گوندی (بامۆك)ەوە رایان کێشاوە تا مزگەوتی (جامیعە) کەئەمەش بۆتە مایەی زیاتر ئاوەدان کردنەوەی مزگەوتەکە. هەر لەساڵی ١٩٢٩دا یەکەمین خەستەخانەی تیادروست کراوە کە تائێستەش لەخزمەت کردنی خۆیدایە.

• پێشتر لە زەمانی دەستەلآتی عوسمانیەکاندا ئەورروبەری ساڵی ١٩١٥ سەرئەمی قایمقامێتی وەسمان پاشا سەرایەکی تیا دروست کراوە بۆ بەڕێوە بردنی کاروباری ناوشارو خەڵکەکەی ، پاشان ئینگلیزەکان هەندێ دەست

کارییان کردووەو هەمان کاریان تیانەنجام داوە بۆ ئەو دەستکاری کردنە رۆژنامەی (ژیانەوە) ژمارە ٣٣ ساڵی ١٩٢٥ نووسیویە:

بۆ تەعمیراتی سەرای ئەڵەبجە داوای گالبین ئەکرێت لە دائیرەی موهەندیسی نافیعەی سلێمانی شەرائیک ئەبینرێت لەوانە کە گالبن ئەبێ هەتا رۆژی شەممە ای ئاغستۆس ١٩٢٥ مونافەصە نامەکەیان بنووسن و لەناو فەرفێکی داخراو بینێرن بۆ دائیرەی موفەتیشی ئیدارەی سلێمانی و لەسەر فەرفەکە بنووسن ئەمە مونافەصە نامەی سەرای ئەڵەبجەیە[١٠].

نافیعەی سلێمانی

ئەوسەرایە ئێستە پاشماوەیەکی لێ نەماوەتەوە تەنیا ئەوەندە نەبێ خەڵك بەشوێنەکەی ئەڵێن (سەراکۆن). ئەمە بەم شێوەیە بووەتا لە ساڵی ١٩٣٠دا سەرایەکی گەورەی لەسەرووی شارەوەتیادروست کراوەکە تائێستەش هەرماوەو بەدەورو بەرەکەشی ئەگوترێ (گەڕەکی سەرا).

- ساڵی ١٩٣٣ حەمەی هەژە یەکەمین میوانخانە(ئوتێل)ی تیادروست کردووە.
- ساڵی ١٩٣٤ لەسەر ئەرکی وەسمان پاشای جاف یەکەمین قەیسەری تیادروست کراوە. کەقەیسەرییەکی گەورەیە و بۆ دروست کردنی هەندێ وەستای باشیان لە سنەوە هێناوە. ئەم قەیسەریە ئێستەش هەرماوە. هەرلەم ساڵەدا١٩٣٤ بەبەرنامەی ئینگلیزەکان جادەی ناوشار دروست کراوە.
- ساڵی ١٩٤٠ ماتۆرێکی کارەبای تێ هێنراوە کەتەنیا بەشی کارەبادانی شاری کردووە. کارەبای هەڵەبجە هەرلەسەر ئەم ماتۆڕە بووە تا ساڵی ١٩٦٨بە تێکۆشانی قایمقامی هەڵەبجە خوالێخۆشبوو(مامۆستا شێخ حەمەمینی شێخ

عەولا) بنکەیەکی گەورەی کارەبای تیا دامەزرا کەبەتەواوی بەشی ناوچەکەی نەکرد، هەرچەندە نەپەرژا بۆ هەموو دێهاتەکان بەشی لێ رابکێشرێ.

• سالی ١٩٥١ یەکەمین قوتابخانەی تێکەلی کوران و کچانی تیاکراوەتەوە، لەم سالەوە کچان روویان کردە قوتابخانەو رۆشنایی خوێندن بەشێوەیەکی باش کەوتە دەروونی کچانی شارەوە.

• سالی١٩٥٢ یەکەمین قوتابخانەی سەرەتایی کچانی تیاکراوەتەوە کە (شوکریە خان) بەرێوە بەری بووە.

• سالی ١٩٥٤ ئەکرەمی حامید بەگی جاف ئینحیساری توتنی تیادامەزراندوە.

• لە پەنجاکاندا کە سالەکەیم بۆ دیاری ناکرێت بەرێز (کەمال خەفاف) کارگەی سۆدەی تێ هێناوە کە سێ جۆر ساردی بەناوی (عەسیر، ئاشتی، پیرەمەگروون) تیا بەرهەم هێنراوە.

• سالی١٩٥٦ کتێبخانەی گشتی تیاکراوەتەوە. کتێبخانەیەکی دەولەمەند بوو گەلێ کتێب وگۆڤاری کوردی وعەرەبی تیا بووە و. لە رۆژانی دوای کیمیا بارانەکەدا قەرارگای رەمەزان گواستیەوە ئێران ونێستە بەشی هەرە زۆری لەمقەری قەرارگای رەمەزانە لە گەرەکی ئیلاهیەی کرماشان.

• سالی١٩٦٩ کارگەی پاك كردنەوەی توتنی تیاکرایەوە، ئەمەش بەهیمەتی دلسۆزانەی مامۆستا شێخ حەمەمینی قایمقام بوو.

قایمقامەکان

لەسەردەمی دەستەلاتی عوسمانیەکاندا (محەمەد پاشای جاف)پاش ئەوەی پلەی پاشایەتی پێ خەلات ئەکرێت،ئەکرێتە فەرمانڕەوای شارو ناوچەکەو پاش ئەونەم پلەوپایە ئەدرێ بەهەردوو کورەکەی(مەحموود پاشا) و

(وەسمان پاشا). مەحموود پاشا ئەچێتە شارەزوورو ڕابەرایەتی ئەوبەشەی عێلی جاف ئەکات کە گەرمیان وکوێستانیان کردووە. وەسمان پاشایش لەهەڵەبجەدا نیشتەجێ ئەبێو سەرپەرشتی ئەو بەشەکەی تری جاف ئەکات کەلەناو شارو دێهاتەکانی دەوروبەریدا نیشتەجێ بوون. کە بەشێوەی ڕەسمی لە ساڵی ١٨٨٣دا لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە مەحموود پاشا دەکرێتە قایمقام، شێخ زیانوددینی نەقشەبەندی بەم پارچە شیعرە فارسیە پیرۆزبایی لێدەکات:

چومــــیرم برهمـــــه قــــائم مقـــام اســــت
نديمـــــش طــالع وبخـــــت وســــلام اســــت
بـــــه انصــــاف وبـــــه عــــدل وداد خواهـــــى
كمينـــه خــــادمش ان شــــاه عــــام اســــت
چـــو نوشـــيروان بـــه دركــــاهش هميشــــه
دوصـــد بــــالاتر از زريــــن غــــلام اســــت
خـــودش محمـــود طــالع يــارو محمــــود
بحمدالـــه كـــه محمـــودش مقــــام اســــت

دوای ئەم وەسمان پاشای برای دەبێتە قایمقام

ئەمە بەم شێوە ئەبێ تا لەساڵی ١٩٢١دا بۆماوەی یەکساڵ تایەر بەگی کوڕی وەسمان پاشا (شاعیری ناودار) بەرەسمی لەلایەن دەستەلآتی عوسمانیەکانەوە ئەکرێتە قایمقام بەدوایدا قایمقامەکانی تر بەم شێوەن.

١. ١٩٢٢ –١٩٢٦ ئەحمەد موختارجاف کوڕی وەسمان پاشا شاعیرو چیرۆکنوس.

٢. ١٩٢٦-١٩٣٢ حامید بەگی مەجید بەگی وەسمان پاشا.

٣. ١٩٣٢-١٩٣٤ مراد رحمە اللە.

٤. ١٩٣٤-١٩٣٦ ناجی هورمزی.

٥. ١٩٣٦-١٩٣٧ ئەحمەد فەخری.

٦. ١٩٣٧-١٩٣٨صدیق القادری.

٧. ١٩٣٨-١٩٣٩حەمــە ســەعید قــەزاز بەپلــەی وەکیــل کاروبـــاری قایمقامێتی بردووە بەڕێوەوکەس قایمقام نەبووە.

٨. ١٩٣٩-١٩٤٢ سەعید عەبدولقادر کەرکوکی.

٩. ١٩٤٢-١٩٤٤ شاکیر فەتاح.

١٠. ١٩٤٤-١٩٤٥ رەشید غەفور قوڵچی.

١١. ١٩٤٥-١٩٤٩ حسەین محەمەد البغدادی.

١٢. ١٩٤٩-١٩٥٠ جەمال رەفعەت.

١٣. ١٩٥٠-١٩٥١ ئیسماعیل شێخە.

١٤. ١٤-١٩٥١-١٩٥٢ دیسانەوە رەشید غەفور قوڵچی.

١٥. ١٥-١٩٥٢-١٩٥٤ قایمقام نەبووەوعومەرئاغا بە شێوەی وەکیل کاری کردووە.

١٦. ١٩٥٤-١٩٥٦ شێخ محەمەد خالید نەقشبەندی بادینانی.

١٧. ١٩٥٦-١٩٥٧ ئیسماعیل حەقی .

١٨. ١٩٥٧-١٩٥٨ بایز ئاغا.

١٩. ١٩٥٨-١٩٥٩ حەمــە ســەعید ئیــبراهیم کەناســراو بــووە بــە حەمــە سەعیدی بلە بێ کراس و خەڵکی سلێمانیبووە.

٢٠. ١٩٥٩ فەوزی صائیب بۆ ماوەی سێ مانگ.

٢١. ١٩٥٩-١٩٦١ سوعاد تاڵەبانی.

٢٢. ١٩٦١-١٩٦٢ کانەبی دزەیی.

٢٣. ١٩٦٢-١٩٦٥ سەعید محەمەد عەرەب .

٢٤. ١٩٦٥-١٩٦٦ رەشید جەعفەری .

٢٥. ١٩٦٧ لەبەر باری ئاڵۆزی ناوچەکە قایمقامی نەبووە .

٢٦. ١٩٦٨-١٩٧٠ شێخ حەمە ئەمینی شێخ عەبدوڵڵا.

٢٧. ١٩٧٠-١٩٧٤ جەمال نامیق.

٢٨. ١٩٧٦-١٩٧٩ ابو قائد.

٢٩. ١٩٧٩-١٩٨٢ عبدالمنعم بادی.

٣٠. ١٩٨٢-١٩٨٦ هۆشمەند مستەفا فەتاح.

٣١. ١٩٨٦-١٩٨٧ طلعت هادی احمد

٣٢. ١٩٨٧- تا ١٩٨٧/١٢/٢٠ عبدالفتاح عبدالجمید.

٣٣. ١٩٨٧-١٩٨٨ شێخ یحیی بەرزنجی.

لە کۆتایی مانگی ٤ی ساڵی ١٩٧٤ەوە تا ماوەی ساڵی بەبۆنەی ئاوارە بوونی خەڵکی شارەوە کە پاشان باسی ئەکەین نەك قایمقام بەڵکو هیچ ئیدارەیەکی تیانەما.

ناولێنانی هەڵەبجە

لەپەراوێزی ئەم بەشەدا بە پێویستی ئەزانم باسێك لەسەر شێوەی ناونانی هەڵەبجە بکەم، ئەوەی لەم بارەوە تائێستە باس کرابێت ئەم بیرو بۆچوونانەیە:

١-عەجەب جێ: واتە شوێنێکی سەر سوڕهێنەر، ئەمەش بەهۆی ئەوەی کەشوێنێکی ئاووهەوا خۆشەوبەرووبومی زەوی چاکی هەیە.

٢-حەڵەبچە: حەڵەب+چە، واتە حەڵەبی بچوك. حەڵەب شارێکی خۆشە لە شام و(چە)ش ئامرازی بچوك کردنەوەیە، وەکو باخ+باخچە . دەریا+دەریاچە، خاوەنانی ئەم بۆچوونە هەڵەبجە بەحەڵەبێکی بچوك ئەزانن.

٣- هەڵووژە: ئەڵێن گوایە جێگای هەڵەبجە داری هەڵووژەی تیابووە و ئێستەش لەپەراوێزی شاردا دەشتێ بەناوی دەشتی (هەشت هەڵووژە)هەیە.

٤- ئەلەبجێ: ئەم وشە لەدووبەش پێکهاتووە (ئەلەب+جێ) واتە جێگای ئەلەب. گوایە ئەلەب ناوی جولەکەیەك بووە لەسەردەمی فەرمانڕەوایی بێگە بەگی ئەردەڵانیدا هاتوەتە ناوچەکە ویەکەمین ئاوەدانی تیا دروست کردووە.

٥-هەڵۆجێ: ئەم وشەیەش لەدووبەش پێکهاتووە(هەڵۆ+جێ)بەواتای جێگای هەڵۆ. گوایە مەبەست هەڵۆخانی ئەردەڵانی‌یە کەماوەیەك لەناوچەکەدا فەرمانڕەوایی کردووە.

٦-ئالب جا: ئەم وشەیەش دووبەشە(ئالب+جا) واتە:شوێنی ئالب. گوایە ئالب پیاوێکی ناودارو بەدەستەڵاتی بنەماڵەی سەلجوقیەکان بووە.

ئەم (ئالب)ە لە(ئەلەب)ەوە کە لەپێشەوە باسمان کرد وەکو وشە لە یەکەوە نزیکن ، ڕەنگە هەریەکێ بن وبە هەڵە(جولەکە)و(سەلجوقی) تێکەڵ کرابن. شایانی باسە لەماوەیەکی زۆردا تاسەرەتای بیستەکانیش ئەوەی وەکو بەڵگە دیاربێ هەڵەبجە بە (البجە) نووسراوە.وەکو لەم سەرچاوانەدا ئەیبینین.

أ- لەناساندنی قوتابیەکانی زانای پایە بەرزمەلاعەبدوڵڵای خەرپانیدا ناوی یەکێکیان براوە بەناوی (ملا احمد الالبجی)[11] .

ب-کتێبی(اسناد ومکاتبات تاریخی ایران قاجاریە)کە گەلێ بەڵگە نامەی لەسەر کورد تیایەو کاك سەعیدی نەجاری (ئاسۆ) وەریگێڕاون بۆ کوردی وکەوتوونەتەلای کاك محەمەدی حەمەباقی، بەڵگە نامەکان یەکێکیان نامەی عەبدوڵڵا بەگی فەرمانڕەوای سلێمانیە کە بۆ کامیل پاشای والی ئەرزڕۆمی نووسیوە تێیداهاتووە:﴿لشکراورامان رافرستادە محالین گلعنبرو البجە راضبط

وتصرف نمودە﴾[١٢]. واتە: لەشكری هەورامانمان ناردو هەردوومەڵبەندی گوڵعمنبەرو ئەلەبجەیان گرت وڕێكخست.

پ- لەژێر پارچە شیعرێكی ئەحمەد موختار جافدا كە لە بانگی كوردستاندا بڵاو كراوەتەوە نووسراوە(قائم مقام البجە: احمد مختار)[١٣].

لەهەندێ سەرچاوەی كۆنی تردا بەهەمان شێوە هاتووە كە لێرەدا بە پێویستی نازانین هەموویان بەسەر بكەینەوە.

سەبارەت بەگۆڕینی لە ئەلەبجەوە بۆ هەڵەبجە ئەوە شتێكی ئاساییە و لەزمانی كوردیدا بەتایبەتی شێوەزاری جاف (ئەلف) ئەگۆڕێ بە(هـێ) وەكو :ئومێد-هومێد، ئەستێرە- هەسارە ، ئەوەڵ- هەوەڵ-هتد.

ئێستە بابچین بەپیر دوومێژووی ترەوە بابزانین چی دەرئەكەوێت.

١-ئەمین زەكی بەگ لە مێژووی (كوردو كوردستان)دا ئەڵێ:لەپێش ئیسلامدا لە شوێنی هەڵەبجەی ئێستادا شارێكی گەورەو ئاوەدان هەبووە وپردی بازرگانی و كاروانی كاڵا وشمەكی نێوان شارەكانی ئێرانی كۆن وشاری تەیسەفون (تاقی كیسرا) بووە، بەڵام ناوی هەڵەبجە نەبووە[١٤]. ئەم مێژووە ئەوەمان بۆ دیاری ئەكات كە بەرلە ١٤٠٠ ساڵ هەڵەبجە ئاوەدانی تیابووە. ئەم بۆچوونە سەرنجمان ڕائەكێشێ بۆ سەر مێژووی دووەم كەئەمەیە:

٢- لەتوێژەی ئەو هێرشەدا كە(سەنحاریب)لەساڵی ٦٩٤ پ.ز دا كردویەتیە سەر ئیلام، ئیلامیەكان ڕووبەڕووی ئەو هێرشە بوونەتەوە كەپاشای ئەوكاتەیان ناوی (حەڵەوشۆ) بووە[١٥].

لێرەدا پێویستە ئەوە بڵێین كەناوچەی هەڵەبجەو شارەزوور یەكێك لە بنكە سەرەكیەكانی لولوبیەكان بووە. ئەمانیش بەڕەگەز ئیلامین ، هەرچەندە حكومەتی سەربەخۆیان پێكهێناوە كەواتە سەنحاریب لولوبیەكانی تێكشكاندووە وپاشای ئیلام پشتیوانی لێكردوون وهاتووە بەهانایانەوەو هێرشەكەی دوژمنیان شكاندووە.(حەڵەوشۆ)بەناوی خۆیەوە لە شوێنی

هەڵەبجەی ئێستادا بنکەی دامەزراندووە، کەمن بۆ خۆم پێم وایە جێگای ئەوبنکەیە هەرئەو بەرزاییە بووە کەماڵی پاشای لەسەر دروست کراوە.

ئەم بۆچوونە لە هەموولێکدانەوەکانی تر راستترە ، چونکە لەهەڵەبجەو دەوروبەریدا پاشماوەی کۆن زۆر هەیە هەروەکو لەبەشی دواییدا باسی دەکەین - کەشوێنەوارو پاشماوەی لولوبی- زامواییەکانیشی تیایە. ئەمەش مۆری ئەوە دەکات کە هەڵەبجە لەدێر دەمانەوە هەربووەو بەهۆی رۆژگاری ناڵەبارەوە وێران و خاکەساربووە، بەڵام چونکە هەرناوچەیەکی پرپیت و بەرەکەتە دیسان ئاوەدان کراوەتەوە دواجار(سیانزە ماڵە) بەردی بناغەی ئەم شارەیان دامەزراندووە.

سەرچاوەکانی ئەم بەشە.

١. ئەم زانیاریەم لە کاك (ئارام مەجید)وەرگرتووە.

٢. تاریخ دەهزار سالە ایران. ج٢ ص٩٢ عبدالعظیم رضایی.

٣. هەفتەنامەی پێشکەوتن سالی ١-ژمارە(٧)١٩٢٠ .

٤. هەفتەنامەی (ژیان). ژ٦٦- - ١٩٢٧.

٥. هەمان سەرچاوەی پێشوو، (ژ٦٧).

٦. هەمان سەرچاوەی پێشوو، (ژ٧٥).

٧. هەمان سەرچاوەی پێشوو، (ژ١٤).

٨. هەفتەنامەی (پێشکەوتن) ژ. ٦٢-٢٠ حوزەیران - جون ١٩٢١.

٩. هەفتەنامەی (پێشکەوتن) ژ. ٦٢ ٢٠ حوزەیران ١٩٢٧.

١٠. ژیانەوە. ژ ٣٣، شەشی ئاغستوسی ١٩٢٥.

١١. گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد بەرگی ٢ بەشی ٢ ل ٢٥٧.

١٢. اسناد ومکاتبات تاریخی ایران قاجاریە بەرگی٢ ل١٨٤.

١٣. بانگی کوردستان ژماره(٢) ل ٢ ١٩٢٢ .

١٤. مێژووی کوردو کوردستان . ئەمین زەکی بەگ ل

١٥. بین النهرین باستان. ل ٢٠٩ .مترجم عبدالرضا هوشنگ مهدوی .

-

هەروەها سوودم لەم سەرچاوانەش وەرگرتووە:

١-پشت بەستن بەقسەی محەممەدی باول.

٢-دووچامەکەی نالی وسالم- ساجید ئاوارە .

٣-یادی مەردان - بەرگی دووەم ، مەلا عەبدولکەریکی مودەریس.

بەشی دووەم

شوێنەواری کۆن

شاری هەڵەبجە بە خۆی و دەورو بەریەوە گەلێ شوێنەواری دێرینی تیایە کە بەداخەوە هەندێکی کەمیان باس و خواسیان لە سەر کراوە و لەلایەن مێژوو نووسانەوە ئاوڕیان لێدراوەتەوە. ئیتر شوێنەکانی تر هەروا بەدەست نەخواردوویی ماونەتەوە و باری ئاڵۆزی ناوچەکە ڕێگەی نەداوە دەستی پشکنەرانی بگاتێ.

هەرچەندە ئەو هەندەی کە کراوە شتی باشن و ڕۆشنایی ئەخەنە سەر شوێنەوارەکان، بەڵام هێشتا ئەتوانین بڵێین تێرو تەسەل نین و پێم وایە باس و خواسی لەوە زیاتر هەڵدەگرن.

هەڵەبجە بەهۆی چەند شتێکەوە وا ئەنوێنێ کە شارستانیەتی کۆنی تێدابووبێ، وەکو:

١. ئاوو هەوای خۆش و لەبارو زەوی پڕ پیت و فەڕ.
٢. بەهۆی ئەوەی کە سەرکلاوەی شارەزوور و بناری هەورامانە و ئەم دوو شوێنەش کە لە زەمانی خوار پەرستیەوە مەڵبەندی ژیان بوون.
٣. هەم دەشتی هەیە و هەم بەدەوریدا کەژوکێو.
٤. بەهۆی ئاوو هەوای پاکەوە لە چاو شوێنانی تر کەمتر نەخۆشی تیا بڵاوبۆتەوە بەتایبەتی ی تاعون و مەلاریا و سیل و گوڵ.

ئەمانەش لەبارن بۆ ئەوەی کە لە دێر زەمانەوە خەڵك لەناوچەکەدا ژیابێ، چونکە مەترسی کەمیان لەسەر بووە.

لێرەوە حەز ئەکەم گەڕانێ بەسەر ئەو شوێنەوارە کۆنانەدا بکەم کە لە خودی شاردا دەرکەوتوون و پاشان بچمە سەر شوێنەوارە کۆنەکانی دەوروبەری.

١. لە دوا ساڵەکانی شەست دا کە پێم وایە ساڵی ١٩٦٩ بوو لافاوێکی گەورە هەڵساو چەمی کوڵەبۆزی ڕامالّی. لە بیرمە لەلایەن کاك عوسمانی رەسامەوە چەند وێنەیەکی ئەم لافاوە گیرا. پاش ئەوەی کە لافاوەکە نیشتەوە لە جێگەی پارچە زەویەکەی ئێستەی حاجی واحیدا دیواری خانوویەك دەرکەوت کە بە بەردو قسڵ دروست کرابوو. نزیکەی مەترێ زیاتری دەرکەوت لە ژێر نیومەتری خۆڵەوە کە لافاوەکە بردبووی. ئێستەش ئەتوانرێ بە دەوری ئەو دیوارەدا کەندەکاری بکرێت، دڵنیام شتی تری تیا ئەدۆزرێتەوە. چونکە جگە لەوەی کە دیوارەکە لەسەر چەمەکە هەڵکەوتبوو بەدەوروبەریشیدا زەوی پڕ پیت و بەرەکەت هەیە، کەئەمەش نیشانەی ئەوەیە ئەو گوزەرە ئاوەدان بووە.

٢. لەم ساڵانەی دواییەدا -حەفتاکان- کە لەگەڕەکی شەهیدان زەوییان هەڵکەند بۆ جادەو خانووبەرە گۆڕستانێك دەرکەوت، هەر ئەودەمە زۆر پرسیارم کرد هیچ کەسێ لە پیرانی هەڵەبجە نەیان دەزانی و نەیان بیستبوو کە ئەو گۆڕستانە هی چ دەورانێکە، بەلاّم گۆڕەکان گۆڕی ئیسلامیانە بوون ڕوو لە قیبلە بوون. پێم وایە ئەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی هاتنی لەشکری ئیسلام بۆ ناوچەکە.

٣. لە گەڕەکی پیر محەمەد ئەو ساڵەی کەمستەوسیفەکەیان دروست کرد، کاتێ زەوییان دێرایەوە دیسان ژمارەیەکی زۆر گۆڕ دەرکەوتن کە ئەم گۆڕانەش هەموو ئیسلامی بوون. لەم گۆڕستانەو گۆڕستانی پێشوودا

ئەگەر کاتی خۆی دێرینەناسی بگەشتایەتە سەر بەکەشفی ئێسقانەکان ئەزانرا کە هی چ دەورانێکن.

٤. لە دەشتەکەی خواری شارەوە تەنیشت گەڕەکی قەسابخانە کاتێ بە مەبەستی کارێز لێدان خاکیان هەڵدایەوە، کونێکی گەورەی کەوانی لە شێوەی دەرگای تۆنێلدا دەرکەوت کە بنەکەی بە بەردی پانی داتاشراو بەرد ڕێژ کرابوو، ئێستەش شوێنەکە ئەتوانرێ دەستی پشکنەری پێ بگات و مێژووی ئەو دەروازەیە ساخ بکرێتەوە. من وای بۆ دەچم کە دەروازەی شارۆچکەیەکی ژێر زەمینی بێت و کاتی خۆی لەبەر مەترسی و هێرشی دوژمنان لە ژێر خاکەوە دروست کرابێ. لە هەندێ شوێنی کوردەواریدا قەلای گەورە هەیە ئەو قەلانەش تا چوار دەروازەیان هەیە، کە ئەمەش شێوەی ئەو دەروازانەی هەیە. خوا یار بێ بەڵکو لە ڕۆژی خۆیدا بتوانین بیپشکنین کە دڵنیام مێژوویەکی بە بایەخی تیا دەرئەکەوێت.

٥. کارێزی شەکەڕەش: ئەکەوێتە نێوان شارو گوندی عەنەبەوە، لە حافتاکاندا کە ئەم کارێزەیان هەڵدایەوە بە مەبەستی زیاتر هەڵتۆقینی ئاو، جامێکی ستیل کە پێیان ئەوت (جامی چل کلیلە) دۆزرایەوە و ئەم ژمارەیەی بەسەرەوە بوو (٣٣٣٧). ئیتر تا ئێستەش ئەگەڕێم و پرسیار ئەکەم لە نهێنی و ڕازی ئەو ژمارەیە تێنەگەشتووم و تێناگەم.

سەیر ئەوەیە لە گۆڕستانی (پیر برایم) ی گوندی سازاندا لەسەر کێلە بەردێکی مەڕمەڕ هەمان ژمارە هەیە لە پاڵ ناوێکدا کە بە (عمر زال) ئەخوێنرێتەوە، کێلەکە کۆنەو نووسینی تری پێوە دیارە بەلام ناخوێنرێتەوە. (عمر زال) یش ناوێکی نەناسراوە و لە هیچ سەرچاوەیەکی مێژووییدا بەرچاوم نەکەوتووە. بەلام دیارە کە پیاوێکی گەورەو سالار بووە بۆیە کێلی گۆڕەکەیان

لە بەردی مەڕمەڕ بۆ دروست کردووە. وە هەروەها گرنگ دۆزینەوەی ڕازی ئەو ژمارەیە کەناومان برد.

ئەمانەو لە نزیکی شاریشدا ئەتوانین ئامارە بۆ سێ شوێنەواری تر بکەین.

١. لە نێوان گوندی باوەکۆچەك وگولآنی سەروودا گۆمێکی گەورەی دروست کراوی تیایە کە دیارە گۆمەکە سروشتی نیە و بە ئەندازە دروست کراوە. ساڵێکیان لە خوار ئەم گۆمەوە زەوییان کێلا لە ژێر زەویەکەدا هەندێ کووپە و گۆزە دەرکەوتن. کە نەزانرا هی چ دەورانێکن.

٢. لە نێوان هەردوو گولآندا گردێك هەیە کە گاور کردیان پێ ئەووت و ئەڕوانێ بەسەر شێوەکەدا ئەم گردە شێوەی لە شێوەی گردە دروست کراوەکانی شارەزوور ئەچێ.

٣. لە نێوان پریسی سەروو شاردا و لە نێوان شارو گوندی عەبابەیلێدا دوو گۆڕ هەیە کە گۆڕە جویان پێ ئەگوترێت، خەڵکی پریس و عەبابەیلێ کە بەلایاندا ڕەت ئەبن جارجار بەرد ئەخەنە سەر گۆڕەکە بەمەبەستی بەرد باران کردن – ڕەجم – ئەم دوو گۆڕە دیارە گۆڕی دوو کوردی کافر بوون و دژی سوپای ئیسلام جەنگاون و لە شوێنی خۆیاندا کوژراون و نێژراون.

باسی هاتنی سوپای ئیسلام و شەهیدبوونی ئەبوعوبەیدەی ئەنساری لە شوێنی خۆیدا ئەکەین. کە گوندی (عەبابەیلێ) بە ناوی ئەوەوە ناونراوە و پێشتر ناوی گوندی (سازگار) بووە. ئێستەش گەشتێك بە ناو شوێنەوارەکانی ناوچەکەدا ئەکەین، هەم بەمەبەستی خزمەت کردنی گۆشەیەك لە مێژوو هەم بە مەبەستی دیاری کردنی ژیانی کۆن لە هەرێمەکەدا.

١) ئەشکەوتی زینۆ: ئەشکەوتێکی گەورەیە ئەکەوێتە ڕۆژهەلاتی گوندی بۆینەوە. ئەشکەوتەکە بە سنگی (شەواتێ) وە هەلکەوتووە کە بەشێکە لە چیای (شنروێ) ڕکەیەکی سەخت و هەلەمووتە و ڕووی لە گوندی بۆینە.ئەشکەوتەکە بەردەمەکەی ساف داتاشراوە، بە پەیژە نەبێ یا بە هۆیەکی تر ڕێی چوونە ناوەوەی نیە. لە ڕووی ناوەوە دیارە کە ئەشکەوتێکی سروشتییە، بەلام دەستکاری کراوە، هیچ خەت و نووسین و نیشانەیەك بە دیوارەکانیەوە دیار نیە. بەلام شێوە هەندەسیەکەی لە هونەری جێ پەنجەی میترایییەکان - خۆر پەرستەکان - ئەچێت.

(میترا پەرستی دینێکی بەر لە دینی زەردەشتە، یەکێکە لە دینە کۆنەکانی گەلانی ئێران و لە گەلێ شوێنی تری کوردەواریدا ئەخشی جێ پەنجەیان ماوەتەوە، وەکو (حەڕان، لالش، ژاوەرۆ، هەرسینی سەر بەکرماشان ...هتد) ئەم دینە دینێکی گەورەی بەر بلاوبووە وخەلکی زۆری لە دەوری خۆی کۆکردۆتەوە، لە کتێبی ئاڤێستاشدا ناوی میترا بەڕێزەوە هاتووە. وشەکە لە بنەڕەتدا (میترا)یە، گۆڕانی بەسەر داهاتووە بۆتە (میترا) ئەمیش گۆڕانی بەسەرداهاتووە بۆتە (میهر) بەم شێوە لە کوردەواریدا ئەوەی بیزانم تەنیا لە ناوی شاری (میهران) ی سەر بە ئیلام داماوەتەوە لەگەلْ ناوی هۆزێکی ناو یەزیدیەکان. میهران پێك هاتووە لە میهر + ران بە واتای شوێنی خۆرپەرستن. (ران) لە کوردیدا پاشگرێکە بۆ شوێن و جێگا، وەکو لە هەندێ ناوی تردا ئەیبینین، وەك (سۆران) کە بەمەلبەندی هەولێرو رواندوز ئەگوترێ. لە ڕاستیدا وشەکە لە (سەئو + ران) پێکهاتووە کە (سەئو) لە ئاڤێستادا مانای پیت و بەرەکەت ئەدات. یا (گۆران) پێکهاتووە لە (گۆ + ران) بە واتای شوێنی گا پەرستی کە ئەمەش دینێکی کۆنی بەربلاوی هیندۆ ئەورووپی بووە. ئەم گەلانە

بۆیە پێیان وتراوە هیندوئەورووپی، چونکە ژیانیان لە نێوان هیندستان و ئیسپانیادا بووە کە ئێستەش لە هیندستان پاشماوەی دینی گا پەرستی هەرماوە، بەڵام لە ئیسپانیا پێچەوانە بۆتەوەو وەرزشی گا کوشتنیان هەیە. (گۆ - GO) وشەیەکی سانسکریتیە لە سۆمەریدا (گو GU) بەکارهاتووە، لە ئاڤێستادا بۆتە (گەئو) لە فارسیدا بۆتە (گاو) لە کوردیشدا (گاڤ، گاو، گا) بەکارئەهێنرێ. (ران) یش لە کوردیدا جگە لە (سۆران) و (گۆران) لە ناوی هەندێ شوێنی تردا هەرماوە وەکو (شەمێران - شەمی + ران). (زیران - زی + ران). (هێران - هی + ران) و هەروەها چەند شوێنێکی تر.

(ران) گۆڕانی بەسەردا هاتووە بۆتە (لان) یا (ڵان) ئێستە لە کوردیدا بەم دووشێوە زۆرتر ئەبینرێ و نموونەش زۆرە بۆ ئەوەی لە باسەکە دوورنەکەوینەوە تەنیا نموونەیەکیان لەسەر ئەهێنمەوە. ١-هێلانە = هێ + لان بە واتای جێگای هێلکە. ١-بەردەڵان - بەرد + ڵان بە واتای شوێنێ بەردی زۆربێ. لە کوردیدا (میهر - بە واتای خۆر) گۆڕانێکی تری بەسەرداهاتووە و کورتتر بۆتەوە و بووە بە (میر). هەندێ کەس پێی وایە (میر) کورت کراوەی (امیر)ی عەرەبیە، بەڵام نەخێر ئەوە (شەباهەتی لەفزی)یە. بۆچی لە کوردیدا بە کەسێکی گەورەو خاوەن دەستەڵات ئەگوترێ (میر) ؟ وەکو لە عەرەبیدا ئەگوترێ (امیر). کاتی خۆی لە سەردەمی خۆرپەرستیدا کەسێك بووبێتە پاشاو دەستەڵادار لە خۆشەویستی خۆرەوە و لە گەورەیی خۆرەوە نازناوی (میترا) یان داوە بەو پاشاو دەستەڵادارە، ئیتر وەکو باسمان کرد وشەکە گۆڕانی بەسەردا هاتووەو ئێستە بە شێوەی (میر) لە کوردیدا ماوەتەوە (میراو)، (میرەدێ)، (چل میران) لە کوردیدا هەن و هەموویان پاشماوەی وشەی (میترا)ن. ئەمە جگە لەوەی کە نیشانەی خۆپەرستی تا ئێستەش شێوەیەکی

لەناو ئێزەدییەکاندا ماوە و (شیسم) پێدەڵێن. هەروەها لە کۆنیشدا نیشانەی خۆربەسەری پەیکەری پاشاکانی ئیلامەوە هەیە. هەروەکو (والتەرهیش) لە کتێبەکەیدا بەناوی (دنیای بزربووی ئیلام) ل٢٨ دیاری کردووە... لەم ئەشکەوتەدا ئەوەی جێگای سەرنج بێ ئەوەیەکە:

١. حەوزێکی چوار گۆشەی تیایە بە درێژایی و پانی ٢مەتر. مەترێکیش زیاتر قووڵە، بە شێوەیەکی رێك و پێك داتاشراوە و بە چوار دەوریدا لێواری بۆ کراوە، ئاوێك بە هێوری ئەڕژێتە ناویەوە. لەوە ئەچێ ئەم ئاوە کەمە لە کانی (چالآن) کە ئەکەوێتە دیوی ئەودیوی کەژەکەوە سەرچاوەی گرتبێ.
٢. سەکۆو شوێنی دانیشتنی تیا سازکراوە.
٣. بەبانەکەیەوە ئەوەندەی لولە زۆپایەك کون کراوە کە ئەو چەشنە کونە لە کوردەواریدا کلاو رۆشنەی پێ ئەگوترێت کە بۆ رووناکی تێ هاتن و دوکەڵ لێوە دەرچوون دروست ئەکرێت. خەڵکی بۆین ئەفسانەیەکی بەم شێوە لەسەر ئەم ئەشکەوتە ئەگێڕنەوە:

(سەردەمی کۆن جێگەی ژیانی حەوت برا و خوشکێ بووە. ئەمانە دەستەلآتداری ناوچەکە بوون و برا لە پشت برا بێ ژیانیان بەسەربردووە. رۆژێ لە رۆژان براکان بیر لەوە ئەکەنەوە کە خوشکەکەیان لە رووی ئازایەتی و داوێن پاکیەوە تاقی بکەنەوە، بە خوشکە تاقانەکەیان ئەڵێن:

- تۆ لێرە بمێنەرەوە، ئێمە ئەچین بۆ راوی حەوت شەوو حەوت رۆژە و ئاگاداری خۆت بە ناکەس پێ نەنێتە ئێرە.

براکان ئەڕۆن و بەتەنیا جێی دێڵن. کاتێ شەودێت بەسەردا ئەگەڕێنەوە و بە پەیژەکەدا سەرئەکەون، هەر کە چرپەی پێیان دێت، خوشکەکەیان

ڕانەپەڕێ و دەست ئەداتە زینی ئەسپەکەیان، لە دەرگای ئەشکەوتەکەوە بە هەموو هێز و گوڕێکی ئەیهاوێژێ و ئەدا بە سەرسنگی یەکێ لە براکانیدا کە لە پێش هەموویانەوە بووە، ئەویش ئەکەوێ بەسەر ئەوی پاش خۆیدا و ئەمانیش بەسەر ئەوی دواتردا تا بەو شێوە هەموویان ئەکەون بەسەر یەکداو لەو بەرزاییەوە هەر (حەوت) یان بەر ئەبنەوە بۆ ناو دۆڵەکە و تیا ئەچن. ئیتر کچەکە لە ترسی ئەیارو ناحەز بۆ ئەوەی دەستی پێ ڕانەگەیەنن خەو لە خۆی حەرام ئەکات و تا بەیانی گوێ قوڵاخ ئەمێنێتەوە، مەسەلەی ناموسی بەلاوە گرنگ ئەبێ و نایەوێ کڵاوی حەوت براکەی لار بکات. کاتێك ڕۆژ ئەبێتەوە دێتە خوارەوە و ئەچێتە سەر لاشەکان، کە ئەبینێ براکانی خۆیەتی دەنگی گریان و ڕۆڕۆ هەڵئەداو خۆی بە ماڵوێرانی و بێ کەسی ئەبینێتەوە).

ئەوانەی ئەم ئەفسانەیە ئەگێڕنەوە ئەڵێن بە ناوی زینی ئەسپەکەوە ئەم ئەشکەوتە ناونراوە زینۆ.

زینۆ: لە کوردیدا بە واتای (ملەی کێو) دێت[1].

لای یۆنانیەکانیش (زینۆ Zeno) کەسێك بووە کە پێشکاری (ئاپۆلۆنیۆس) بووە[2]. جا بە پێی ئەوەی هەندێ ناوی تری یۆنانی لە ناوچەکەدا هەیە وەکو (کەولۆس، پاڵەنیا، گونە، ئێناخی، دلف) وێ دەچێ ئەم ناوەش (زینۆ) پاشماوەی ئەو ڕۆژگارانە بێ کە یۆنانیەکان هاتوونەتە ناوچەکەوە بە تایبەتی لە سەردەمی گەسنەفون و ئەسکەندەری مەکدۆنیدا. یۆنانیەکان چوونەتە هەر شوێنێ بە یادو خۆشەویستی ئالیهەو کەسایەتی و قارەمانەکانی خۆیانەوە ئەم ناوانەیان لەو شوێنانە ناوە. وەهەروەها ناوی

یۆنانی لە هەندێ شوێنی تری کوردستان دا هەیە کە وەك خۆیان ماونەتەوە، یا کەمێ گۆڕانیان بەسەر داهاتووە(*).

- **کەولۆس**: تەرجەمەی لاتینی ئۆرانۆسە. بە واتای تەجەسسومی ئاسمان. (هزیود) وای دیاری کردووە کە کەولۆس کوڕی (گایا) یە (گایا واتە زەوی). لە هەندێ ئەفسانەو هۆنراوەی تردا وا هاتووە کە کەولۆس بە مێردی گایا ئەدرێتە قەڵەم(٣). کەولۆس گوندێکە سەر بە سەید صادق.
- **پاڵەنیا**: کچێکی زۆر جوان و لەباری پاشای کرسونز بووە، خواستاری زۆر بووە بەڵام ئەم حەزی لە (سیتون) کردووە. دوا جار کە سیتون رازی نابێ مارەی بکات توشی شەڕو پێکدادان ئەبن و لە شەڕەکەدا ئەکوژرێ(٤). پاڵەنیا گوندێکە لە هەورامان.
- **گونە**: کوڕی (نۆکیتۆس)ە. قارەمانێکی ئازاو جەسوور بووە، لە شەڕی تەروادەدا سەرکردایەتی دوو دەستەی لە گەلانی تسالی کردووە. یەکێك بووە لەوانەش کە داوای (هیلین) ی کردووە(٥). گونە گوندێکە لەناوچەی ئەورۆلی.
- **ئێنـــاخی = ئێنـــاخۆس**: کوڕی (نۆقیانۆس) و (تیتس) ە. بە پێی ئەفسانەیەکی ناوچەی (ئارگۆس) وای دیاری ئەکات کە ئیناخۆس بەر لە ئەژادی مرۆڤ ژیاوەو فورونەی کوڕی یەکەم مرۆڤ بووە. بەپێی هەندێ ئەفسانەی تر وای دیاری ئەکەن کە هاوچەرخی (ئەریکترینۆس) و (ئیمۆلیۆس) بووە(٦). ئێنیاخی: هۆزێك وناوچەیەکە لەگوێ ئاوی سیروان.

(*) ئەم باسەم بە شێوەی وتارێ ئامادە کردووە بە ناونیشانی ـ جێ پەنجەی یۆنانیەکان بە سیمای کوردستانەوە

۹) دڵف: شارێکی کۆنە لە یۆنان و لەپێشدا ناوی (پیتۆ) بووە، بە ناوی کوڕە قارەمانەکەی (دیلفۆس) ەوە ناونراوە (دڵف). ئەم شارە عەتیقەی زۆریان تیا دۆزیوەتەوە[7]. دڵف گوندێکە لەناوچەی شەمێران.

٢) **کێلی گۆڕێك لە بیارە**: لە گۆڕستانێکی نزیك بە بیارەدا کێلی گۆڕێك ماوەتەوە، بە نیشانەی ئەوەی کە لە بەشی سەرەوەی کێلەکە وێنەی خۆر بەهەردوو دیویەوە کێشراوە دیاری ئەکات کە ئەو گۆڕە زۆر کۆنەو ئەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی میترایییەکان.

٣) **قۆرتاس**: گردێکە ئەکەوێتە دەشتی شارەزوورەوە نزیك بە شارۆچکەی سیروان، کاتی خۆیشی گوندێکی چکۆلەی لە تەنیشتدا هەبووە. جاران واتە بەر لە دروست بوونی دەریاچەکە گرنگی شوێنەکە لەوەدا بووە کە هەردوو زێی زەڵم و تانجەرۆ بە بەردەمیدا ڕەت بوون. دێرین ناسەکان دەستیان بەم گردە ڕاگەشتوەو لێکۆڵینەوەی پێویستیان لە سەر کردووە و مێژووەکەیان ڕوون کردۆتەوە. (طه باقر) و(فواد سفر) دوو دێرین ناسی بە ناوبانگن ئەوەی لەسەر ئەم گردە نووسیویانە والێرەدا بە کورتی ئەیخەمە پێش چاوی خوێنەران.

*لەم گردەدا چەند چاڵێکی گەورەی تیایە کە ئەوە نیشان ئەدەن لە چەرخەکانی پێش مێژوودا ئەم شوێنە جێگای ژیان و گوزەران بووە. چینی ژێرەوەی گردەکە ئەگەڕێتەوە بۆ (٤٥٠٠) ساڵ پێش زایین، پاشان چەند چینێکی تری ڕۆژگاری کۆنی تیایە کە تا دەورەی هووریەکان (١٨٠٠ پ. ن) نیشان ئەدات. هەروەها لەسەر ئەم چینەوە پاشماوەی خانوویەکی سەیر دۆزراوەتەوە کە بە گڵی سوورەوە کراوو گەچ دروست کراوە. ئەم ژوورە پێکهاتووە لە گومەزێکی چوارگۆشە کە دەوری بەڕاڕەو گیراوە. زۆر لە مێژوونووسان پێیان

وایە کە بۆ ئاگر پەرستن دروست کراوەو سەرژنەمەکەی ڕێك و پێك دیاری نەکراوە. ڕەنگە هی ڕۆژگاری دوایین ساڵەکانی چەرخی ساسانیەکان بێت. ئەو ئاتەشگایە لەسەر شێوەی کۆمەڵێ پەرستگای چەرخەکۆنەکان بنیات نراوە. وە لەسەر ئەم ئاتەشگەوە دووچینی تر هەیە کە هی سەردەمی ئیسلامەتین، لە چینی دووەمیدا خانویەك کە لە گڵی سوورەوە کراوو گەچ دروست کراوە دۆزراوەتەوە، ئەمیش هەربەهەمان شێوەی ئەوی تر چوارگۆشەیە، لە ناوەکەیدا چوار کۆڵەکەی بەرامبەر بە یەکتری تیایە کەوەك ئەو پایە و کۆڵەکانەوان کە گومەزە گەورەکانی مزگەوت و گۆڕەکان هەڵئەگرن[٨]».

قۆرتاس لای کاکەییەکان –ئەهلی حەق – شوێنێکی بەڕێزە، چونکە زێدی حەوت پیاوچاکیانە کە بریتین لە ١. قولی ٢. شاکە ٣. شەهابەدین ٤. شانەزەر ٥.شاموراد ٦. عیسا ٧. پیردلاوەر.

دەفتەرە دەستنووسەکانی ئەم دینە وای دیاری ئەکەن کە (ئەو حەوت کەسە لە ڕۆژی پانزەی چلە گەورەی زستان دا بەرەو گوندی شێخان بە مەبەستی گەشتن بە خزمەتی سوڵتان ئیسحاق ئەکەونە ڕێ. لە چیای شنروێ دا ماندوو ئەبن، یەکێکیان ئەڵێ با ئیتر نەڕۆین، ئەگەر ئەو کەسەی کە ئێمەی کەمەندکێش کردووە حەق بێت ئەوا دێت بەدەممانەوە و بەخزمەتی ئەگەین، لە ئەشکەوتەکەی ئەشکەوڵ دا ئەمێننەوە، لە ناکاو ئەبێتە توَف و کڕێوە و زریانێکی سەخت هەڵئەکات. ڕێگەیان لێ ئەبەسترێ و سێ شەوو سێ ڕۆژ بە برسیەتی ئەمێننەوە. سوڵتان ئیسحاق بە دڵ ئەم هەواڵەی پێ ئەگات. لای خوا نزا ئەکات، نزاکەی گیرا ئەبێ و هەوا خۆش ئەکات. دوای ئەوە بەرەو گوندی شێخان ئەکەونەڕێ، کە لەوێ بە خزمەتی سوڵتان شاد ئەبن و لەلای ئەمێننەوە، سوڵتان ئیسحاق بەو بۆنەیەوە سێ ڕۆژ ڕۆژوو گرتن لە دینەکەیاندا ئەکاتە

بەرنامە و ناوی ئەنێن ڕۆژووی لێبووردن لە یارانی قۆرتاس[٩]). کاکەییەکان هەندێ جار قۆرتاس و هەندێ جاریش (قۆڵتاس) یا (قواڵتاس) بەکار دێنن. وەکو لە کتێبە بەناوبانگەکەی (حاجی نعمت الله جەیحون ئابادیدا بە ناوی حق الحقایق یا شاهنامە حقیقت لاپەڕەکانی ٦٣، ٦٤، ١٩٤، ٤٣٦) ناوی براوە. سەرچاوەیەکی تری ئەم کاکەییانە وای دیاری ئەکات کە (قۆرتاس و مەرنەو بە جێگەی بینینی هیلال ئەزانن کە پەیوەندی بە ڕۆژی نیەت هێنانەوە هەیە)[١٠].
قۆرتاس وشەیەکی تورکیە بە واتای سەفەرتاس، ئەو کاسەیەی کەنان و چێشتی بۆ سەفەرتیا هەڵئەگیرێ. لەشارەزووردا هەندێ ناوی تری تورکی هەیە کە دیارە ئەگەڕێنەوە بۆ سەردەمی داگیرکردنی شارەزوور لە لایەن مەغۆلەکانەوە، یا سەردەمی هێرشەکەی نادر شای ئەفشار. ئەو گوندانەش وەکو: ١. دووگوند بەناوی قلرخ کە مانای (ڕەفتار) ئەدات. ٢. دووگوند بەناوی سۆیلەمیش کە واتای (خۆش ویستراو) ئەدات، ٣. تاسلوجە بە واتای (بەردەڵان)، ٤. قایینەیجە بە واتای (خوێناو).
من پێم وایە لە زەمانی کۆندا قۆرتاس ناوێکی تری هەبووە و لەو سەردەمانەدا ئەم ناوە تورکیەی لێنراوە.
ﺓ) **قەڵای خورماڵ**: خورماڵ شارۆچکەیەکە بە دووریی ١٨کم کەوتۆتە باکووری ڕۆژ هەڵاتی هەڵەبجەوە. هەروەها نزیکەی ١٢کم لە سەرچاوگەی زەڵمەوە دوورە. شوێنێکی تەڕو ئاودارو سەر سەوزە. جگە لەوەی زێی زەڵم بە ناویدا ڕەت ئەبێ، خۆیشی سەرچاوەی ئاوێکی گەورەی هەیە بەناوی کانی (گەنجان) کە سەرچاوەی ئاوێکی شیرین و سازگارە. هەندێ مێژووزان پێیان وایە کە (خۆر + ماد)ە و بۆتە خورماڵ. گوایە لە کاتی خۆیدا پاشایەکی ماد ئاوەدانی کردۆتەوە کە کچەکەی ناوی (خۆر) بووە.

(خۆر) له ئاڤێستادا (هوەر) بووه. ئێستە لە هەورامیدا بۆتە (وەر) کە لە هەورامی کۆندا (هۆر) بەکارهێنراوە. لە نێوان هەورامی کۆن و کرمانجیدا گۆڕانی پیتی (هـ) بە (خ) ئەبینین وەکو (هوون - خوێن)، (هانە -خانە = بە واتای کانی)، (هۆش یاوەش -خۆش)، (هۆندن یاوەندن -خوێندن) ...هتد.گۆڕانی (ماد) بۆ (ماڵ) واتە گۆڕانی پیتی (د) بە (ڵ) ئەمە لە کوردیدا بە ئاستەم شوێنەواری دیارە وەکو (کلید) ئەبێتە (کلیل) و زۆر جار لە ناو جافدا ئەبێتە (کلێڵ). خورماڵ لە هەندێ سەرچاوەدا بە (خوڵمار) دیاری کراوە و تا ئەم دواییانەش پیرانی ناوچەکە هەر(خوڵمار) یان ئەهات بەزاردا. لە سەردەمێکی تریشدا پێی وتراوە (گوڵعەنبەر)، ئەمەش ئەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایی (حەسنەویەکان) کە لە هەردوو ناوچەی دینەوەرو شارەزووردا دەستەڵاتیان پەیدا کردووە و حکومەتیان دامەزراندووە. (گولعەنبەرخانم کچی بەدری حەسنەوی) بووە، کە شاژنێکی هەڵکەوتەو بە ئیدارە بووە، لە ساڵانی (٥٥١-٥٦٤) ی زایینیدا پاش مردنی باوکی جڵەوی دەستەڵات دارێتی ئەو ناوچەیەی گرتۆتە دەست.

﴿ ئەم شارە لە سەرتای چەرخی دەیەمی زایینیدا شارێکی بچووك بووە، پاشان برەوی سەندووە و گەورەبووە تا چەرخی پانزەهەم، ئەو کاتە لە لایەن فەرمانڕەوایی کورد (ئەبو شەوك) ەوە هێرش کراوەتە سەری و دووچاری کاول کردن و سووتان بووە. ئەبو شەوك پاشای ولاتی (بەنی عەننان) ی شارزنجانی کورد بووە و ئەم ڕووداوە ئەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ٤٣٤ی کۆچی[11] ﴾.

پاش ئەو کاول کردن و سووتاندنە لە چەرخی سیانزەهەمی کۆچیدا جارێکی تر بۆتەوە بە شارو ئاوەدان کراوەتەوە. خورماڵ چونکە شوێنێکی

جوگرافی لە باری هەیە، هەمیشە دەستەلآت دارەکان چاویان تێبڕیوە و هەوڵیان داوە دەستی خۆیانی پێ بگەیەنن.

﴿ ساڵی ٧١٨ ی کۆچی بەرامبەر بە ١٣٣٩ ی زاینی (خورماڵ) لە ڕیزی شارە گەشەکردووەکان بووە، هێندە سنووری فراوان و گەورەبووە فەرمانڕەوایی تێدا پەیدابووە و بۆتە بنکەی دروست بوونی هەردوو دەوڵەتی کورد بەنو حەسنەوی بەرزیکانی و -بەنو عەننازی شازنجانی- کە لە هەردوو چەرخی چوارەم و پێنجەمی کۆچیدا بەرامبەر بە چەرخی دەیەم و یانزەهەمی زایینی دروست بوون[١٢]﴾ لە هەڵدانەوەی لاپەڕەکانی مێژوودا دەربارەی خورماڵ ئەگەین بە یاداشتەکانی (مەلا محەمەدی سەرگەتی). ئەم یاداشتە چمکێکی مێژووی خورماڵمان ئەخاتە بەرچاو، ئەگەر چی مەلا محەمەد پشتی بە گێڕانەوەی قسەی خەڵك بەستووە، بەڵام دوور نیە لەوەی کە هەندێ ڕاستی چاکی تێدا بێ و ئافەرین هەڵبگرن. منیش لێرەدا بە پێویستم زانی کە ئەو یاداشتە بێ دەستکاری وەکو خۆی بنووسمەوە.

﴿ وەکو لە یاداشت و بیرەوەری باپیرانی ڕابردوومان بە تەواتور بە ئێمەگەشتووە زۆر قسەی سەردەم و زاران پاڵپشتمان دەکەن گوایە بابا ئوەیسی باپیرمان زانایەکی بێ وێنەی ڕۆژگاری خۆی بووە. ناوبانگی عیلم و زیرەکی و خواپەرستی بە جیهانی ئیسلامی ئەو ڕۆژگارەدا بڵاوبۆتەوە و شاری خورماڵی کردۆتە مەڵبەندی خوێندن و فێربوون و ئاڵای عیلم و زانستی لێ هەڵکردووە. بۆیە سوڵتانی وەخت ساڵی ٨٦٠ ی کۆچی (١٤٣١ی زایینی) مزگەوتی خورماڵ سەر لە نوێ بۆ تازە کردۆتەوە. ئیتر بابا ئوەیس زۆر بەڕێکوپێکی لە مزگەوت و خوێندنگای خورماڵ دا خەریکی دەرس وتنەوە بووە تا ساڵی ٩٠٥ی کۆچی (١٤٧١ی زایینی) لە دنیا دەرچووە. ئینجا محەمەد غەیبی کوڕی

بۆته دەرس بێژو جێ نشین. لە ڕۆژگاری ئەم دا خوێندنگای خورماڵ بۆتە مەڵبەندێکی ڕۆشنبیری پێشکەوتوو، لە هەموو لایەکەوە فەقێ و مەلا دەستە دەستە و پۆل پۆل ڕوویان تێکردووە تا ساڵی ٩٤٥ی کۆچی (١٥٣٨ی زایینی).
کە شەڕی نێوان مەئموون بێگە بەگ میری شارەزوورو میری عوسمانیان بەرپابووە. بۆ ماوەی دە ساڵ درێژەی کێشاو لە ئاکامدا پیر مەحەمەد غەیبی مودەریس و یەکە زانای ناوچەی شارەزوور لەگەڵ کوڕەکەیا کوژرا. میر مەئمونیش بە دەست بەسراوی بۆ ئاستانە ڕەوانە کرا. هەرێمی شارەزوورو دەوروبەری وێران کراو دێ و دێهاتی سوتێنراو ماڵ و خانوو بەرەیان ڕووخان. ئیتر تا ساڵی ١١٦٣ی کۆچی (١٧٤٨ی زایینی) ئێمە لەم خوێندنگایە بێ خەبەرین، بەڵام بە گوێرەی ئەو مەعلوماتەی کە لە کۆتایی کتێبێکی دەس نووسی کتێبخانەی ئەوقافی‌ی مەرکەزی سلێمانیدا هەیە دەردەکەوێ کە لەم ڕۆژگارەدا واتە ساڵی ١١٦٣ موسا بەگێك قایمقامی خورماڵ بووە. بە پێی فەرمانی‌ی سلێمان پاشای بابان ئەم مزگەوت و مەدرەسەیەی ئاوەدان کردۆتەوە. برەوی پێ داوە، وا دیارە ئەو کاتە دەرس بێژەکەی مەلا نور الله کاکۆزەکەریایی بووە. بڕێ شیعری فارسیش لە سەر دیواری مزگەوتەکە نووسراون، ئەم ئاوەدان کردنەوە دەست نیشان ئەکەن. دووریش نیە شیعرەکان هی مەلا نورالله بن. لە دوای ساڵی ١١٩٠ی کۆچی (١٧٧٩ی زایینی) مەلا مستەفای کوڕی لە جێی دانیشتووە، ئەمیش بەناوبانگی زانایی دنیای پڕکردووە و مامۆستای مەولانا خالیدیش بووە.

بە درێژایی فەرمانڕەوایی بابانەکان و دواییش، خوێندنگای خورماڵ ناوبەناو نەبێ - هەر ئاوەدان و شوێنی فێربوونی ئەدەب و زانست بووە. کتێبخانەیەکی قەشەنگیشی هەبووە تا ساڵی -١٩٧٥- (١٥٠) کتێبی لێ مابوو.

وابزانم سـالّی ١٩٧٦ فرۆشـران بـه ئاسـاری عامـه (١٠-١٥) کتێبێکـی تـری لێ مابوون سالّی ١٩٧٨ خرانه پالْ کتێبخانـەی ئـەوقافی مەرکـەزیی سـلێمانیەوە، خوا بکا مزگەوتەکه بۆ خۆیشی بمێنێ باشه).

یاداشتەکەی مەلا محەمەدی سەرگەتی بریتیه له کورته مێژوویەکی چاك که هـەندێ کـەلێن و قوژبنـی تـاریکی روونـاك کردۆتـەوە، بـەلاّم کاشـکێ بەسـەر هەندێ شتدا هەروا به ئاسانی تێنەپەڕیایە. وەك چۆن چـرای لـه بـەردەم هـەندێ مەسەلەدا هەلّکردووە. ئەو هەندەی تریشی ڕۆشن بکردایەتەوە تا نووسینەکەی بێ گرێ و گۆلّ و جێگای سوود بوایە، لەلایەکی تـرەوە نـابێ گلـەیی لێ بکرێـت، چونکه مەلایەکی ئـەو سـەردەمه هەرئـەوەندەی لـەبارەی مێـژوووەوە زانیـوە. بـه هـەرحالّ کارێکی زۆر چاکی کـردووەو کاشـکێ هـەندێ مـەلای تریشـمان ئـاوا بەدوای شتی وەها گرنگدا بچوونایـه، ئەوکاتـه گـەلێ گـرێ کوێـرەی مێژوومـان لەبەردا ئەکرایەوە.

ئەوەی که یاداشتەکەی به پێز ئەکرد ئەوە بوو که ئەم شتانەی تیا ڕوون بکردایەتەوە.

١. سولّتانی وەخت سالّی ٨٦٠ی کۆچی، کێ بووە؟

٢. مەئمون بـەگ کـه بـەدیلی ودەسـت بەسـراوی ڕەوانـەی ئاسـتانه کـراوە، دوای ئەوە چارەنووسی چی بووە ؟.

﴿بـۆ ئەمه بڕوانـه ل٢٠٢ی کتێبـی شـەرەفنامه کـه نووسـیویه: سـولّتان کـەزانی مەئمون بـەگ بـێ تاوانـه و بـه خـۆڕایـی گیراوە ئازادی کرد و مەلّبـەندی حیللەی لـه نزیـك بەغدایـه پـێ سـپارد کـه داهـاتیی بخـواو کـەس خـۆی تـێ نەگەیەنێ. له پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا حیلله به هەلّەبجه ڕاست کراوەتەوە﴾.

٣. ئەبوایە مەلامحەمەد کە پەنجەی درێژکرد بۆ ئەو شیعرانەی کە بەسەر دیواری مزگەوتەکەوە نووسراون، شیعرەکانی بنووسیایەتەوە. شیعرەکە ئەمەیە:

والی ملـــک جــود و کـــهف عبـــاد

آن (ســـلیمان) تخـــت عـــزت و داد

واتە: سەرداری قەڵەمڕەوی بەخشین و ئەشکەوتی خواپەرستان

ئەو سلێمانەی لە سەر تەختی عیززەت و داد دانیشتووە

(مەبەست سلێمان پاشای بابانە کە بە فەرمانی ئەو مزگەوتەکە نۆژەن کراوەتەوە)

یـــد بیضـا نمـــــود (موســـــی) را

حکــــم گلعنـــبرش بلطـف بـــداد

واتە: دەستی سپی موسا ئەنوێنێ و فەرمانڕەوایی گوڵعەنبەری بە سۆزەوە دایە (موسا) مەبەست لە موسا بەگی ئەو دەمەی قایمقامی خورماڵ بووە و ئامارژەشە بۆ حەزرەتی موسا -د.خ- کە ید بیضا موعجیزەکەیەتی).

دربناهـــای خـــیر شـــد ســـاعی

بـــهر اجـــر و ثـــواب روز میعـــاد

واتە: لە بیناکردنەوەی خێردابوو بە تێکۆشەر، ئەمەش بۆ پاداشتی رۆژی دوایی.

مســـجد کهنـــه ســـال شـــاه (ســـلیم)

دید گشـــته اسـت جای قندر و رماد

واتە: کە مزگەوتی کۆنە سالی سولتان سەلیمی بینی، بۆتە جێگەی پیس و پۆخلی و خۆلەمێش.

ازکــرم چنـــد بـــدره در تعمـــیر

صـــرف کـــرد و بیـــاد اجـــر مـــراد

واتە: ئەو بەخشندە چەند پارەی بۆ ئاوەدان کردنەوەی خەرج کردو بە کامی دڵ گەیشت.

أیـــن اشـــارت زغیـــب شـــد تـــاریخ

(بـــودة مســـجد بذكـــر حـــق آبـــاد)

واتە: ئەم ئامارژەیە لە غەیبەوە بوو بە مێژوو (بوو بە مزگەوت و بەناوی خوا ئاوەدان کراییەوە).

میسرەعی دووەم (بوده مسجد بذكر حق آباد) بەپێی حیسابی ئەبجەد بەم شێوەی لای خوارەوەیە.

بوده = ١٧

مسجد = ١٠٧

بذكر - ٩٢٢

حق - ١٠٨

آباد = ٨

هەمووی ئەکاتە ١١٦٢ی کۆچی بەرامبەر ١٧٤٢ی زایینی.

٤- ئەبوایە مامۆستا کەپشتی بە تەواتور بە ستووە و باسی خورمالی کردووە بە تایبەتی مزگەوتەکەی، ئەوە لە سەر زاری خەلك واباوە کە (عەبدوڵلای کوڕی عومەری کوڕی خەتاب - خ.ڕ) دروستی کردووە. هیچ نەبێ

یا بە پشت بەستن بە قسەی خەڵك ئەمەی دیاری بکردایە، یا ڕاستیەکەی بگوتاییە کە ئەو مزگەوتە لە دەورەی خەلیفەی دووەم دا بە فەرمانی (عەبد وڵڵای کوڕی عیمرانی کوڕی حصن) دروست کراوە. بەڵام چونکە لە مێژووی فتوحاتی ئیسلام دا حەزرەتی عەبدوڵلای کوڕی عومەر زیاتر دەناسرێت تا ئەم، ئەوا ناوی ئەم لەم بەینەدا ون بووە. عەبدوڵلای کوڕی عیمران لای پیرەمێردی شاعیر بۆتە عەولای هۆمەران ئەوەتا لە شیعرێکیدا کە باسی دروست کردنی ئەم مزگەوتە ئەکات ئەڵێ:

دەورەی ئەسحابان سێ مزگەوت کران
یەکێک لە ئانگڵ دووەم لە (کرمان)
سێهەم لە (خورماڵ) سەرچاوەی کوردان
هەرسێ ئاساری (عەولای هۆمەران)
ئاساری فەخرە بۆ دەورەی ئەوان

لە سەر شیعرەکە ئەڕوا و مێژووەکە دێنێتە سەر دەورەی سوڵتان سەلیمی عوسمانی و ئەڵێ:

سوڵتان سەلیم گۆی شاهی بردەوە
قوبە و منارەی تازە کردەوە
قەلایەکی کرد بەو سەر گردەوە
سەربەرزی خستە قەومی کوردەوە
شێخ بوو بەوارث بۆ مولکی ئەوان[١٢].

ئەگەر پیرەمێرد ئەم مزگەوتەی بە دەست کردی عەبدوڵڵای کوڕی عیمران (عەوڵڵای هۆمەران) ئەزانیایە ئەوا هەرگیز ئامـاژەی پـێ نەئـەکرد، چونکـە پیرەمێرد لەو شاعیرو نووسەرە ڕۆشنبیرانەیە کە لە ناو شیعرو پەخشانەکانیدا گەلێ جار پەنجەی خستۆتە سەر مێژوو لە هەمووشیاندا باش بۆی چووە. وە دیارە پیرەمێردیش ئەمەی هەردەماو دەم بیستووە کەواتە مەلا محەمەدیش هەر بیستوویەتی بۆیە پێویست بوو ئامازەی پێ بکردایە.

ئەمە تا ئێرە کورتە باسێکی خورماڵ و مزگەوتە دێرینەکەی بوو. بۆ باسی قەڵاکەشی ئەوە دەرمان خست کە سەرەتا مادەکان دروستیان کردووە و کردوویانـە بـە یـەکێك لـە بنکـەکانی فـەرمانڕەواییان. پاشـان بۆتـە بنکـەی (حەسـنەویەکان) و(بـەنی عەننازیـەکان)، دوای ئـەمان لـە سـەردەمێکی تـردا سـوڵتان (سـەلیم) ی عوسـمانی. پاشـان (لەلایـەن شـا عەباسـی سـەفەوی)یەوە دەستی بەسـەردا گـیراوەو ماوەیـەك فـەرمانڕەوایی تیـا کـردووە. ئینجـا پـاش ماوەیەك خەسرەو پاشا لە ساڵی ١٢٠٩ی کۆچیدا بەرامبەر بە ساڵی ١٦٢٩ ی زایینی ئاوەدانی کردۆتەوە)[١٤].

قەڵاکە بەسەر گردێکی گەورەوەیە لە سەرووی شارداو بە چوار دەوریدا شورەو سەنگەری مەحکەم دروست کراوە کە هەموویان بەرگری لە قەڵا گەورەکە ئەکەن.

وەهەروەها قەڵایەکی تری تیایە بەسەر گردێکەوە کە ئاوەکەی گەڕاو لە ژێریـەوە دەرئـەچێت، ئـەمیش قەڵایـەکی گـەورەی لاکێشـەییەو بـە شـورەو سەنگەر گەمارۆدراوە. ئەمیش و قەڵاکەی تریش هەردووکیان بە بـەردو قسـڵ دروست کراون، لە هەردووکیاندا شوێنی دانیشتنی میرو جێگەو ڕێگەی خێزان و میوان و زەخیرە و تەویلەی هەیە.

گەڕاوەکەی خورماڵ بریتیە لە کبریتی تواوە لە ئاودا (ئاوێتەی کبریت) بۆ دروست کردنی باروت و شقارتە بە کاردێ و ترشەڵۆکی سولفاتی خەتی پێ ئەگوترێ H_2SO_4.

$$4H_2O + S \rightarrow SO_4 + 4H_2 - H_2SO_4$$

دەربارەی ئەوەی کە ئەم ئاوە لە کوێوە دێت لە هەندێ پیری دەم ڕاستم بیستووە کە یەکێکیان باوکمە ئەگێڕنەوە کە (ساڵێکیان شێخی حیسامەدین خ.پ) پیاوێکی ناردووە بەو کونەدا کە گەڕاوەکەی لێوە دێت. پیاوە ئەڕوا و ناگەڕێتە دواوە. پاش ماوەیەك یەکێکی تر ئەنێرێ، دوورچەپك توولە هەنارو مۆمی بۆ تەرتیب ئەکەن، مۆمەکان بۆ ڕۆشنایی و توولە هەنارەکانیش بۆ ئەوەی کە هەرچەند مەترێك بڕوا دانەیەکیان دابکوتێ بۆ ئەوەی پیا بگەڕێتەوە. کە گەڕاوەتەوە وتوویەتی: لە سەرەتای کونەکەدا ماوەیەك بە گاوەڵکێ ڕۆشتووم، ئیتر کونەکە گەورەبووە و بە پێوە ڕێگام تیا بڕیوە، دوای ماوەیەك ڕۆشتن دیتم کونەکە ئەبێ بە سێ بە شەوە، بە بەشی یەکەم دا ڕۆشتم، هەر ڕۆشتم توولە هەنارم لێ بڕاو نەگەشتمە هیچ ناچار گەڕامەوە، چووم بە کونی ناوەڕاستدا، دوای ماوەیەك گەشتمە کۆتایی و هیچم بە دی نەکرد. هاتمەوە بە کونی سێهەمدا ڕۆشتم، دوای ماوەیەك گەشتمە خانوویەك کە لە بەرد دروست کرابوو، دەرگاکەی بە قوفڵێکی پۆڵایین داخرابوو، لە گۆشەیەکیەوە دەلاقەیەکی تێدابوو، لە دەلاقەکەوە سەیری ژوورەکەم کرد: دیتم لە ناوەڕاستیدا حەوزێك و بەم لا و لایەوە سەکۆ بۆ جێگەی دانیشتن دروست کراوە. ئاوی گەڕاوەکەش لە ژێر ئەم خانووەوە دەرئەهات).

١. **دوانزە ئیمام:** ناوی دوو گوندن ئەکەونە خۆراوای شارۆچکەی سیروانەوە زۆر هەوڵم داو پرسیارم کرد بۆچی ناونراون دوانزە ئیمام. هیچم

بۆ ساخ نەبوویەوە، بەڵام لەوە نەچێ دوانزە کەسایەتی ئیسلامی تێدا ژیابێ.

لە گردی دوانزە ئیمامی کۆندا دێرین ئاسەکان ﴿پاشماوەی مزگەوتێکیان لە چینی یەکەمیدا دۆزیوەتەوە کە بە شێوەیەکی ڕێکو پێک دروست کراوە﴾[١٥]

ئەوەی ئەم دێرین ناسانە دۆزیویانەتەوە تەنیا مزگەوتێکە و هیچی تر کە بە هەیکەلەکەیدا دیارە هی دەورانی کۆنە، واتە نزیکەی زیاتر لە دەچەرخ لەمەوبەر، ئیتر بە داخەوە هیچ خەت و نوسینێکی بەسەرەوە نیە کە ڕۆشنایی بخاتە سەر ساڵی دروست کردنی و ئەوەی کە دروستی کردووە.

٢. تەپە تەڵمە: گردێکە ئەکەوێتە خوارووی گوندی کاگردەڵەوە بەرەو دەریاچەکە، ﴿چینی یەکەمی ئەم تەپۆڵکەیە شوێنەواری سەردەمی هاتنی ئیسلامی پێوە دیارە وچینی چوارەمیشی ئەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژگاری بابلی کۆن﴾[١٦].

بابلیەکان گەلێکی خاوەن شارستانیەت بوون و لە مابین النهرین (میسۆپۆتامیا)[*] دا ژیاون، هەندێ جار بە بۆنەی فراوان کردنی قەڵەمڕەوەکەیانەوە یا بەهۆی تاڵان و بڕۆکردنی گەلانی هاوسێیان پەلاماری دەوروبەری خۆیان داوە، لە هەندێ شوێنی تری کوردەواریدا نەخشی جێ پەنجەیان دیارە، هەروەکو سەرچاوە مێژووییەکان دیاریان کردووە.

(*) (میسۆپۆتامیا و کوردەواری) وتارێکە ئەمێکە ئامادەم کردووە و بەپێی توانای خۆم و ئەوەندەی لەم بارەوە سەرچاوەم خوێندبێتەوە هەوڵم داوە شوێنەواری گەلانی دێرینی میسۆپۆتامیا (سۆمەری، ئەکەدی، بابلی، ئاشووری) لە کوردەواریدا دیاری بکەم.

لەم بەشەشدا کە ئەگەینە سەر باسی گردی (زەمەقی) ئەوەی کە پەیوەندی بە ناوچەی هەڵەبجەوە هەبێت لەم بارەوە باسی ئەکەم، بە هیوای ئەوەی کە جێگەی سوودبن.

٧- **بەکراوا**: ناوی گوندێك و هەم گردێکی گەورەو بەرزە لە نێوان هەڵەبجەو سیروان دا کە نزیکەی (٤) کیلۆمەتر لە هەڵەبجەوە دوورە.

بەرزترین گردی شارەزوورەکە (١٢,٥) مەتر بەرزە، وە پانیەکەی (٢١٤) مەترە. بەکراوا بەناوی بەکر بەگی کوڕی سلێمان بەگەوە ناونراوە کە یەکێك بووە لە میرەکانی بابان و بە (بەکرە سوور) ناوداربووە. ساڵی ١١١٥ ی کۆچی کوژراوە.

دیارە ئەمە ناوی تازەیەتی و ئەو سەردەمە بنکەی فەرمانڕەوایی ئەو میرە بووە، گردەکە زۆر کۆنە هەروەکو لە مەودوا باسی ئەکەین. ئەم گردە چاڵێکی (١٥-١٥) مەتر پانی بەدەوردا هەڵکەنراوە ناوەکەشی (٨) چینی تێدا دەرکەوتوە کە سپایزەر Speiser پاش سەردانەکەی لە ساڵی ١٩٢٤دا لەم بارەوە نوسیویە:

ئەو چاڵانەی کەڵی هەڵکەنراوە نیشانی ئەدەن کە شوێنی ئاشوری کۆنە کە ناو ئەبرێت بە (دەوری ئاشوری) کە پاشایەکی ئاشوری بە ناوی ئاسرپاڵی دووەم- لە چەرخی نۆیەمی پ.ز دروستی کردوە[١٧] وە هەموو ئەو چینانەش بەم شێوە لێکۆڵینەوەیان لە سەر کراوە.

(یەکەم و دووەمیان هی سەردەمە ئیسلامیەکانن (سەدەکانی " ١٠-١٢ی زایینی) سێهەمیان کە جێماوی شوێنەواری کەمەوجی‌ی سووتانی پێوە دیارە، کۆنترە لە چەرخە ساسانی و پارتییەکان (سەدەکانی ٣پ.ز-٧پ.ز). لە چینی چوارەم دا کە بریتیە لە دوو بەش (أ) و (ب)، تێبینی کراوە کە گڵێنە (فخاریات)

ی (خووری هووریەکان) و ئەوانەی (نوزی) کە ئەگەڕێنەوە بۆ سەدەی (١٥) پ.ز. ئەدۆزراونەتەوە. لە لایەکی ترەوە دەست و خەتی ئەو نووسراوانەی لەم چینەدا دۆزرابوونەوە لە هی سەدەی (١٣) پ.ز ئەچێت. لەوانەیە چینی پێنجەم و شەشەم بگەڕێنەوە بۆ سەدەی (١٤) پ.ز. لە کاتێکدا کە چینی حەوتەم لە هی سەردەمی بابلی‌ی کۆن ئەچێت (سەدەکانی‌ی (١٩-١٤)ی پ.ز. لە چینی هەشتەم دا بینایەکی گەورەی (یانزە) ژووری هەیە کە لەوانەیە پەرستگا بوبێت، ڕەنگە ئەم چینەش هەروا بگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ناوبراوی سەرەوە[18].

بەپێی دوایەمین چینی، واتە چینی هەشتەم کە خانویەکی (یانزە) ژووری لێ دەرئەکەوێت دیارە کە سەرەتا بەشار و بنکەی فەرمانڕەوا یا دەستەلآت داریْ دروست بووە، بە پێچەوانەی هەمووشارێکی ترەوە کە سەرەتا گوند بووە و پاشان بەرەو شار پەرەی سەندوە.

وە دیارە شوێنە جوگرافیاکەی هەمیشە لە بار بووە بۆ ئەوەی دەستەلآتی تێدا ببرێت بەڕێوە. تەنانەت تا ئەم سەردەمانەی تازەش هەر ئەو دەورەی بینیوە، هەروەکو لە بەردەنوسێکدا دەرکەوتوە کە مێژووی (٧٩٢) ی کۆچی لەسەرە، ئەوە دیاری ئەکات کە سوڵتان سلێمانی قانونی مزگەوتێکی تێدا دروست کردووە.

هەروەها شتێکی تریش کە زۆر شایانی باس بێت ئەوەیەکە دووجار لە ساڵانی شەستەکاندا لە چینی چوارەمدا دوو دەستە ڕۆژنامە دۆزراونەتەوە، یەکەم جار حەوت پارچە و دووەم سیانزە پارچە. کە ئەم ڕۆژنامەیە لە بارەی ڕۆژە بەختەوەرو ڕۆژە شومەکانەوە دواوە[19]. واتە ڕۆژەکانی کردووە بە دووبەشەوە. ئەو ڕۆژانەی کە بەخت تێیدا یارەو شادی و خۆشی و موژدەی خۆش دێنە ڕێگەی مرۆڤ و ئەو ڕۆژانەش کە شوم و نەهاتن و خەم و

نارەحەتی و ئازاری دەروونی خۆیان ئەنوێنن. دیارە ئەمەش بە پێی ئەستێرە ناسین بووە. ڕۆژنامە ئەستێرەناسیەکانیش ئەگەڕێنەوە بۆ چەرخە سۆمەرییەکان. بابلیەکان ئەمەیان ئەگەڕاندەوە بۆ حەوت دانای ئەفسانەیی ئاپکاللو - Apkallu[20].

من لە ڕێگەی خۆمەوە نموونەی ئەم ڕۆژنامەیەم نیشانی چەند مێژوو نوسێکدا کەسیان نەیانزانی خەتەکەی بخوێننەوە، کاتی خۆیشی زاناکان باس و خواسیان لە سەر کردووە و ئیتر نەیانکردووە هەموو دێڕەکانی بخوێننەوە تا لایەنە مێژووییەکەی بە باشی روون بوایەتەوە. هەرچەندە ڕۆژگار هەندێ لە دێڕەکانی سواندووە.

نموونەی ڕۆژنامەکە بە پێی دیاری کردنی لە لایەن دێرین ناسەکانەوە.

(ستوونی یەکەم).

لە مانگی نیسان دا.

ڕۆژی یەکەم : بە تەواوەتی باشە.

چوارەم: نیوەڕۆی باشە.

شەشەم: وێرانی دوژمنێك.

دەهەم : گرتنی زەوی کێڵگەیەك.

پانزەهەم: خۆشی دڵ.

شانزەهەم: ئەو شتەی ئەیەوێت بەجێی ئەهێنێت.

هەژدەهەم : ناخۆشی نامێنێت.

(دێڕی ١٠) بیستەم: چەك، گرتنی شار.

بیست و یەکەم: هەواڵ.

بیست و سێهەم: نیوڕۆژی باشە.

بیست ... : (دەقەکە شکاوە).

بەڵام ڕۆژنامەکە بە دەست نیشان کردنی ڕۆژەکان ناوەستێت بەڵکو وەك وتمان ناراستە کردنیشی تێدایە وەکو (باقوربانیەك دا بنێت بۆ (گۆلا) - خودا وەندی تەندروستی - (یا مارێك بکوژرێت) ئەگاتە پایەی یەکەم، (ئامادەکردنی گەنم بۆ گواستنەوە)[21].

٨- سەر قەلای پریسی سەروو:

گردێکی بەرزە تا ئێستە دێرین ناسەکان ڕێگەیان نەبردۆتە سەری، بۆیە هیچ مێژوویەکی نووسراوی لەسەر دیار نیە. ئەوەی جێگای باس بێت ئەوەیە کە لە دەوروبەری چلەکاندا جارێکیان (کانی گوێز) یان هەڵداوەتەوە - کانی گوێز ئاوێکی سازگاری هەیە و ئەکەوێتە بناری گردەکەوە - لەم هەڵدانەوەیەدا هەندێ شتی عەنتیکەیان تێدا دۆزیوەتەوە. کە بە داخەوە ئەو شتە عەنتیکانە کاتی خۆی خەڵك بردوونی و دەست مێژوو زانان نەکەوتوون تا مێژووەکەیان دیاری بکرێت. شتە عەنتیکەکانیش بریتی بوون لە کاسەو کەوچك و گۆزەڵە. هەروەها لە ساڵی ١٩٩١ دا تۆفیقی رەوشەن (مووڕو) یەکی دۆزیبویەوە کە وێنەی مەشخەڵێکی پێوە بووە و کچێك لە بەرامبەریدا دەستی بەرز کردۆتەوە.

هەرچی گوندی پریسیشە ئەوە ناوەکەی ڕیشەیەکی ئاڤێستایی هەیە، وشەکە لە بنچینەدا (هەپیریسی) یە، بە واتای (هەرێن) کە ئەم گیایە بە شێوەیەکی فراوان لەم گوندەدا هەیە. بە پێی ڕۆژگار وشەکە گۆڕانی بە سەردا هاتووەو (پریس)ی لێ ماوەتەوە.

له ناوچەی هەولێر بە هەرێز ئەڵێن فرێز، فەرهەنگی معین نووسیویە (پەرێز Pariz، فرزە، فرزود، فریس، گیایەکە لە کەناری جۆگەلە و روبارو گۆم و هەر شوێنێ کە ئاوی زۆربێ ئەڕوێ)[٢٢].

خاڵۆی بەڕێزم ماموستا مەلا سدیق ئەیگێڕێتەوە کە کاتی خۆی باپیرم (ماموستا مەلا عەزیزی پریس) لەو دێ یە ئاش و باخی ئەبێت و زۆربەی ڕۆژانی هاوین کاتی خۆی لەوێ بە سەر ئەبات، جارێکیان لە هەڵەبجەوە (عەزیز ئاغا) بۆ مەسەلەی تەڵاق ئەچێتە خزمەتی، پاش ئەوەی کارەکەی تەواو ئەبێت دەست ئەکەن بە قسەو باسی تر. عەزیز ئاغا چڵێ هەرێز هەڵئەگرێ و ئەڵێ: ماموستا ئەمە چیە ؟ ئەویش ئەفەرمووێ: ئەوە هەرێزە. عەزیز ئاغا ئەڵێ نا ... قوربان ئەمە پریسە.

ئەگەر ئاگامان لە ڕێبازی زمانەوانی بێت ئەوا ئەزانین کە (هەپیریسی، پریس فرێز، پەرێز، فرزە، فرزود، فریس) هەموویان یەك ڕیشەن و ڕیشەی یەکەمیان وشەی یەکەمە.

پریس دێیەکی ئاودارو سەر سەوزە (کانی دمراش، کانی جانە، کانی مرواری، کانی چەرمەڵە، کانی گوێز، کانی ژنان، سەروەڵخ، بەرکەورگ) ی وەکو سەرچاوەی ئاوی شیرین تێدایە، هەر بۆیە هەرێزیشی زۆرە. لە ئاڤێستادا وای دیاری ئەکات کە (هەپیریسی و نیمیزکە دوو جۆر گیان کە سووتاندنیان نارەوایە)[٢٣]. ئەم دوو گیایە بۆیە سووتاندنیان حەرام کراوە چونکە باشترین خواردنی ئاژەڵن و ئەو سەردەمەش ئاژەڵداری گەورەترین سەرچاوەی ژیان بووە. سەبارەت بە نیمیزکە بە داخەوە گەلێ سۆراخم کرد بۆم ڕوون نەبوویەوە کە ئەمڕۆ لە کوردەواریدا بە چ جۆرە گیایەك دەگووترێ.

شایانی وتنه كه سەرقەلاّ شوێنێكی ستراتیژی له باری هەیه و به دەوری خۆیدا به دووریی چەند كیلۆمەتر ئەڕوانیّ به سەر ناوچەكەدا. ئەمانه هەموو پێكەوه ئەوه نیشان ئەدەن كه ئەم گوندە له دێر زەمانەوه جێگەی ژیان و شارستانیەت بووه و بەر له هاتنی ئەورۆلیەكان له بەری جوانڕۆوه بۆ ئەم ناوچە ئێرەو دیّی گونه و كەوته ئاوەدان بوون و ژیانیان تێدابووه.

لێرەدا به چاكی ئەزانم كه بۆ هاودەنگی وشەی پریس چەند ناوێكی تری ئاڤێستایی له ناوچەی هەڵەبجەدا دیاری بكەم.

- **دەرەشیش**: دوو گوندن له سەرووی ڕۆژهەلاّتی شارەوه، له ئاڤێستادا به شێوەی (درەوشیشوەنت) هاتووه به ناوی كێوێك جا دیاره كێوەكەی پشتی دەرەشیش ئەگرێتەوه.
- **بوزیّ**: شوێنێكه به پشتی بالاّمبۆوه، له ئاڤێستادا به شێوەی (بەئوذه) هاتووه به واتای (بۆندار).
- **مەسـتەكان**: دووگوندن له ناوەڕاستی شارەزووردا. له ئاڤێستادا بەشێوەی (هەمەستەكان- هاتووه بەواتای (بەرزەخ) شوێنیّ لەنێوان بەهەشت وجەهەنەم دا كه له زاراوەیەكی كوردیدا (زینەخ)ی پیّ ئەگوتریّ.
- **مـوان**: چەند دێیەكن له شارەزووردا، بەری (كانی پانكه)ئەوەیان كەپیّی ئەگوتریّ (موانه كۆن) كۆنترین دێیانەو ئەمانی‌تر لەوجیابوونەتەوەو دروست بوون.(موان) واته موغان ، هەروەكودكتۆر جەمال رەشید لێكیداوەتەوه[٢٤]. له دینی زەردەشتدا دووتیره هەبوون بەناوی ١-مەغ یاموغ كەكاروباری مەزهەبییان بردووه بەڕێوه• ٢-بەغ یابوغ ، كاروباری ئیداری وسوپاییان بەڕێوه بردووه. وشەی (بەغ) له(بەغداد-بەغ+داد) دا دیاره وهەرئەم وشەیه چۆته ئەورووپاو بۆته(بەگ)

ونێستەش لەکوردیدا بەم شێوە برەوی پەیدا کردووە٠ بەم پێیە ئەتوانین بڵێین کە (موانە کۆن) ئاتەشگای تیابووە وبنکەی ژیانی چەند موغێ بووە٠

- **عـارەوان:** گوندێکی سەربە ناوچەی شەمێران بوو، لەکاتی دروست کردنی بەربەستەکەی دەربەندیخاندا بوو بە ژێـر ئـاوەوە. لەئاڤێسـتادا بەشێوەی (ئاثرەپان) ناوی هـاتووە ،ئاثر ، ئاذەر، ئـاگر ، ئـار، ئاهـیر، ئـاور، هەمووییـەك ریشـەن ، کەواتـە(عـارەوان) کورتکـراوەی نـاوە ئاڤێستاییەکەیەو بۆتە ئارەوان بەتاوی پارێزگاری ئاگر. لەدینی زەردە شتدا(ئاگر) سەمبولی خوا پەرستی بووە وئەوپەڕی رێزیـان لێ گرتـوە. (پـان)ی ئاڤێسـتایی لـە پەهلـەویدا بۆتـە(بـان) کـە پاشـگرێکە بـەدوای وشەوە ، وەکـو (پاسەبان ، دژبان) کە لە کوردیـدا زۆرجـار (ب)ئـەگۆڕێ بە(و) وەکو(بابا)ئەبێتە(باوا)، (پاسەبان)ئەبێتە (پاسەوان) وهتد.بەم پێیە دڵنیام ئەم گوندەش ئاتەشگای زەردەشتی تێدابووە.
- **حەوتاشـان:** (حـەوت+ئاشـان)شوێنێکە لەناوچەی ئەورۆڵی کەگوایـە کاتی خۆی حەوت ئاشی ئاوی تێدا بووە. لەئاڤێستادا بەشێوەی(هـەپت ئەئاو هاتووە، هەربەواتای حەوت ئاشان. (هـەپت) بۆتـە هـەفت وحـەوت و(ئـەئاو)یش بۆتـە(ئاسیاو) کە ئێسـتەش لـە هـەورامیدا بەکارئـەهێنرێ. لەزاراوەی تری کوردیدا بۆتە(ئاش).
- **ئەوێ:** لەشوێنی خۆیدا باسی ئەکەین.
- **رەزورە:** لەشوێنی خۆیدا باسی ئەکەین.
- **وەرمن:** دێیەکە لەناوچەی شەمێران، لەئاڤێستادا بەشێوەی (واریمەن) هاتووە بەواتای (پەناگا).

٩- قەلاَی گاورانی تەوێلە

تەوێلە شاردێ یەکی هەورامی‌نشینە ئەکەوێتە خۆر هەلاَتی هەلَەبجەوە لەسەر سنووری ئێران. دێرین ناسەکان گەشتی ئەم شوێنەیان نەکردووە ولەبارەی مێژووەوە شتێکی شایانی لەسەر نەنووسراوە ، من بۆخۆم زۆر لەتەوێلە دا ژیاوم، لە پیرە پیاوان و خەلَکی هۆشیار گەلێ پرسیارم کردو لەئەنجام دا ئەوەی بۆم دەرکەوت بریتی بوو لە:

١-سالَێکیان لەگەرەکی بەرامبەردا بناغەی خانوویان لێداوە، هەندێ شتی عەنتیکەیان وەکو کاسەو کەوچك ومووروو تێدا دۆزیوەتەوە لەگەلْ ئێسك وپروسکی شەش-حەوت زەلام دا کە بە تەنیشت یەکەوەنێژراون.

٢-لەتەنیشت تەوێلەوە لاپالَێکی‌تیایە بەناوی{لێژلە}خەلَکەکەی ئەلَێن کەئەماودەم بیستوومانە کەلە کۆندا جێگای شاربووە.

٤-بەراسەری تەوێلەوە بەرەو خۆراوا قەلاَیەکی بەرزی تیایە بەناوی قەلاَی گاوران، قەلاَیەکی سەخت ومحکەمەو لەم لاوە بەسەر هەموو شارەزوورو لەولاوە ئەروانێ بە ڕووی (پاوە) دا.

خەلَکی ئەوێ دەماودەم ئەگێرنەوە ئەلَێن: بیستوومانە کە لە کۆندا لە کانیاوەکەی کەژەکەی بەرامبەرینەوە بە جۆگەلەیەکی هەوایی ئاویان بۆ ناو قەلاَکە ڕاکێشاوە.

ناو ڕاکێشانەکەش بەم شێوە بووە ئەلَێن گوایە بەجاوو گلێم کە بە مێوو زەردێنەی هێلکە هەنیوویانە. لەوبەرەوە پەیوەستیان کردووە بەم بەرەوەو ئەوەندەی جۆگەلەکە هەلَیبگرێ ئاویان پێدا هێناوە.

شایانی باسە (گاور)وشەیەکە پاش بلاَوبوونەوەی دینی ئیسلام بە کەسانی سەر بەدینی زەردەشت وتراوە. بەم پێیەو بەپێی کۆنیی شوێنە کە

دەرئەکەویٚ کە تەویلەو قەلاٚکەی شوینەواری بەر لە هاتنی ئیسلام بن وهەروەها شایانی باسە کە لەو قەلاٚیەوە (ئاتەشگا)ی پاوە دیارە.

ئاگر لەدینی زەردەشت دا جگە لەوەی کەسەمبولی خواپەرستی بووە، بۆمەبەستێکی تریش بە کاریان هیناوە. ئەویش ئەوەیە لەو شوینە بەرزانەدا ئاگریان کردۆتەوە تا بۆ کاری پێویست یەك یەکتر ئاگادار بکەن. بۆ نموونە ئەگەر هێرشێك کرابێتە سەر قەلاٚی تەویلە ئەوا خەلکی ناوچەکانی تر بەئاگرەکەدا زانیویانە کەلە بەرامبەر ئەو هێرشەدا حالیان لەچیدایە. ئەگەر ئاگرەکە بەرزبوویێ مانای ئەوەیە لەشەردا سەرکەوتووین وپێویستمان بەکۆمەك وهانا هاتنەوە نیە، ئەگەر ئاگرە کەش کزبوویێ ئەوە نیشانەی شەرەکەی دیاری کردووە و داوای کۆمەك ویارمەتییان لەناوچەکانی تر کردووە، یانەگەر ئاگریان هەلدابێ بەئاسمانا ئەوە خەلکی ناوچەکانی تریان دەعوەت کردووە بۆ شایی وزەماوەند. ئیتر بۆهەر مەبەستێك بە شێوەیەك ئاگریان کردۆتە نیشانە ویەك لەیەکتری تێگەشتوون.جێگەی باسە کە لە گۆرستانەکەی تەویلەدا گۆری (یەئجوج) و(مەئجوج) هەیە کە لەکوردیدا بوونەتە (ئاجول) و(ماجول) ئەمە دەبێ بەدوادا چوونی تایبەتی بووێت وساخ بکرێتەوە.

١٠- **قەلاٚی زەلم**: قەلاٚیەکی بەرزو سەخت ودژوارە و لە ناوشیوی زەلم دا هەلکەوتووە لەناویدا تاق ورەفە وسەکۆی دانیشتنی تیایە ، بەنزیکیەوەکانیلەیەك هەیە کەلەوێوە ناوی بۆراکێشراوە. ئەم قەلاٚیە یەکەمین بنکەی فەرمانڕوایی (بابا ئەردەلٚ) بووە کە ئەبێتە دامەزرێنەری بنەمالەی ئەردەلاٚنیەکان. بابا ئەردەلٚ خەلکی ناوچەی دیاربەکری کوردستانی تورکیایە، بەخۆیو کەسوکارو ژمارەیەك خزمەتکارو دەست وپێوەندەوە بەرەوهەلبەندی

شارەزوور كۆچ ئەكات، پاش ئەوەی هەندێ تر دەستەڵات پەیدا ئەكات، دوژمنانی كورد لەتورك وفارس چاوئەبڕنە دەستەڵاتەكەی و پیلانی پێ ئەگێڕن، ئەمیش هێزەكە لەشارەزوورو دەورووبەری هەڵەبجەدا دەهێڵێتەوەو بۆبنكەی فەرمانڕەواییش قەڵای زەڵم دیاری ئەكات٠ خوالێخۆشبوو(ئەمین زەكی بەگ)ئەم مێژووە ئەگێڕێتەوە بۆ سالّی ٥٦٤ك-١١٦٨ زاینی[٢٥].

ئەم قەڵایە پاش ئەوەی چواردە سالّ خان ئەحمەدخانی ئەردەلانی فەرمانڕوایی تیائەكات ، ئیتر بە قەڵای خان ئەحمەدخان ناوبانگ پەیدا ئەكات.

مەلامحەممەد شەریفی قازی لەپارچە شیعرێكدا بەم شێوە مێژووی ژیانی خان ئەحمەد خانمان بۆ دیاری ئەكات.

خـــان اكـــراد یعنـــی خـــان احمـــد

ســـال بخـــت اُزعـــدم بـــیرون- ١٠٠٢

سـال كـج بخـت یـافت حكـم جلـوس- ١٠٢٣

در غلـط گشـــت ابلـه ومجنـــون- ١٠٢٩

بـــا زهمـــت بیـــافت انـــدر غـــم- ١٠٤٠

یـــــافت حكمــــــی زبیشـــــترافزون

ســـال غمـــها هزیمیـــش دادنـــد- ١٠٤٦

رفـــت بـــیرون ازایـــن زمانـــه دون

واتە: خانی كوردەكان واتەخان ئەحمەد، سالّی بەخت لەدایك بوو.

سالّی كەج بەخت لەسەر تەخت دانیشت ، كەوتە هەڵەوە نەزان وشێت.

پاشان هیمەتی نواندەوە وفەرمانڕەواییەكی گەورەتری گرتە دەست.

سالّی غەمها تێكیان شكاند، دەرچوولەم دنیا هیچە.

ئەووشانەی خەتیان بەژێردا هێنراوە لەشیعرەکەدا بەپێی حیسابی جومەل یا ئەبجەد ئەومێژووانە ئەکەن کە بەتەنیشتیانەوە نوسیومانن.

وشەی زەڵم، ئەمین زەکی بەگ وای لەیەك داوەتەوە ﴿ ژەڵم، بە توێژێکی سووری لیچق دەڵێن کە لە سەر ئاوی راوەستاودا دەوەستێ﴾[٢٦].

مەئمونی کوڕی بێگە بەگیش لە یاداشتەکانیدا لەباتی (زەڵم)، (ظالم)ی بەکارهێناوە. بەڵام دوورنیە ئەم قەڵایە زۆر لەو مێژووە کۆنتر نەبێ کە دیاری کراوە و بگەڕێتەوە بۆ سەردەمی (سەلم) ی کوڕی فەرەیدوون شای ئێران. مێژوونووسەکان وایان دیاری کردووە کە فەرەیدوون شا سێ کوڕی هەبووە بە ناوەکانی(سەلم، تور، ئیرەج) کە لە دوا ساڵەکانی تەمەنیدا قەڵەمڕەوەکەی دابەش کردووە بە سەر هەر سێ کوڕەکەیدا. وەهەروەها وای دیاری ئەکەن کە رۆژاوای ئێران بەر (سەلم) کەوتووە. دوور نیە ئەم قەڵا سەختە لەو پەناگە مەحکەمەداو لەو شوێنەدا کە ئاوو و باخی زۆرە (سەلم) ئەیکردبێتە یەکێك لە بنکە سەربازیەکانی و بەناوی ئەوەوە ناوبانگی دەرکردبێ و پاشان وشکە گۆڕانی بەسەرداهاتبێ و بووبێتە (زەڵم).

١١. **قەڵای هەوارە کۆن:** قەڵایەکی بەرزە بە سنگی چیای شنروێ وە کە ئەڕوانێ بە سەر گوندی هەوارە کۆندا. ئەم قەڵایە هەندێ پاشماوەی تا ئێستەش هەرماوە، بە تەنیشتیەوە سەرچاوگەیەکی سازگاری تیایە. مێژوونووسی هێژا ئیسماعیلی مەلا محەمەد حسەین ئەڵێ ﴿مەئمون بەگ بەزیندوی سەر وڵاتەکەی لە ناو کوڕەکانیدا دابەش کرد، زەڵم و ئەوسودو هاوارو دەودان و گوڵعەنبەری دا بە بێگە بەگ﴾[٢٧]. بەم پێیە دروست کردنی ئەم قەڵایە ئەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی بەر لە مەئمون بەگ، کە بە داخەوە ئەو سەردەمەمان بۆ دیاری ناکرێت. ﴿مەئمون کوڕی مونزیر کوڕی بابلۆ کوڕی

حەسەن کوڕی خدر کوڕی ئەلیاس کوڕی خدر کوڕی کلۆلْ کوڕی بابا ئەردەڵە﴿ﷺ﴾.
ئەم مەئمون بەگە (لە ساڵی ٨٦٢ك = ١٤٥٧ز تا ساڵی ٩٠٠ ك - ١٤٩٤ز واتە نزیکەی ٣٨ ساڵ حوکمی کردووە، بە هۆی پسپۆڕی لەمەڕ پێ ڕاگەیشتنەوە زۆری برەو پێداوە)[٢٨]، هاوارە کۆن و هاوارو دەرەتویْ سێ گوندی کاکەیی نشینن لەو ناوەدا. لە نێوان هەردوو گوندی هاوار و هاوارە کۆندا شوێنێ هەیە بە ناوی (سێ قەڵاتان) کە دیارە ئەمانەش کاتی خۆی سێ قەڵا بوون، بەلاّم من بۆ خۆم کە ماوەیەك لەو ناوەدا ژیاوم هەرچی سۆراخم کرد لەو شوێنەدا پاشماوەی قەڵا دیار نەبوو، دیارە ئەبێ مێژووەکەی زۆر کۆن بێ و ڕۆژگار هیچی بەسەر یەکەوە نەهێشتبێ.

١٢. **قەڵای پشت قەڵا**: گوندی پشت قەڵا یەکێکە لە گوندەکانی سەر سنوری ناوچەی تاوگۆزی – شەمێران ڕۆژئاوای هەڵەبجە – کە نزیکەی بیست ماڵێکی تیا ئەژیا. قەڵاکە بە شوێنێکی بەرزو سەختەوە هەڵکەوتووە بەتەنیا ڕێگایەك زەلام ئەتوانێ بچێتە ناوی ئێستەش پاشماوەی دیوارەکانی هەرماوە کە بەشێوەیەکی چوارگۆشەیی لە بەردوقسڵ دروست کراوە. ناوقەڵاکە بەشی پێویستی خۆی ئاوی تیایە، خەڵکی ناوچەکە ئەگێڕنەوە کە لە لوتکەی(مەهەت)موە کەبەشێکە لە چیای زەواڵێ ئاوی بۆڕاکێشراوە. سەر لوتکەی مەهەت ساراتینێکی گەورەیە وکانیاوێکی شیرینی تێدایە. جاکەئەڵێن لێرەوە ئاو بۆقەڵاکە ڕاکێشراوەنازانم چۆن بووە من بۆخۆم شوێنەکەم دیتومهەرچیبیرم کردەوەئەوڕاستیەم بۆ نەسەلمێنرا. بەلاّم خەڵکیناوچەکەدەماودەم ئەگێڕنەوە ئەڵێن: لەسەردەمیهاتنی لەشکریئیسلام دا ئەسحابەکان زۆرهەوڵیان داوە ئەم قەڵایەیان بۆنەگیراوە. لەئەنجامدا بیریان لەوە کردۆتەوەکەناویان لێ ببڕن ، بۆ ئەوە هاتوون چەند ئەسپێکیان

تینووکـردووه دوای دووڕۆژ ئەسـپەکان بەرئـــەدەن ئـــەوانیش بـــەبۆن ڕێیـــان بردۆتەسەر کانیەکەی مەمەت. ئیتر ڕۆشتوون لەوێوە ڕێگەی ئاوەکەیان بڕیوە ، بەوشێوە خـەڵکی قەڵاکـە لەبـەربێ ئـاوی تەسـلیم ئـەبن. شـایانی باسـە کەلـە ناوچـەی تـاوگۆزی گۆڕسـتانێك هەیـە بـەناوی گۆڕسـتانی سـەحابەکە گـۆڕی مەولـەویش لەوێیـە. ئـەم گۆڕسـتانە ئەکەوێتـە نێـوان گونـدی سەرشـاتەی سـەرووکانی ژەنـان کـە لەوشـوێنەوە نزیکـە ، وە لـە نێـوان گونـدی زارێـن ومۆرتکەش داهەر گۆڕی ئەسحابە هەیە. ئەمانە نیشانەی ئەوەن کـە سـوپای ئیسلام لەوناوەدا توشـی شـەڕی گـەورەو پێکـادان بـوون. لەناوچـەی تـاوگۆزی بەرەوخۆرهـەڵات بـەناوی سـیرواندا ئەپەڕیتەوەوئەگەیتـە ناوچـەی نـەوروڵی، هەروەکو لەپێشەوە باسمان کرد لەنێوان پریسی سەرووی نەوروڵیو هەڵەبجەدا ولەنێوان هەڵەبجەو عەبابەیلیدا دووگۆڕە جووهەیە ، لەگوندی عەبابەیلێش دا گۆڕی (ئەباعوبەیدەی ئەنسار) هەیە، کەواتە سوپای ئیسلام – ئەوبەشەی کە بۆ گرتنی ئەم ناوچە هاتووە– ڕێگەی هاتنەکەیان لـەخۆراوای ناوچەکـەوە بـووە بەرەو خۆرهەڵات ولێرەوە سوپاکە بەرەوهەورامان وشارەزوورو سنەو مەریوان و شـوێنەکانی تـر ڕۆشـتوە لەناوچـەی هـەورامانی بەشـی ئـێرانیش گـۆڕی ئەسحابەیەك هەیە بەناوی (عەکاشە).

شـایانی باسـە وشـەی(مەمـەت) واتـای کۆمـەك ویارمەتیئـەدات ، ئەمـە لـەکۆندالایخۆمان بـەکار بـراوە ونێسـتەش لـەزاراوەی لوڕیـدا بەهـەمان واتـا ماوەتەوە، دوورنیە ئەم ناوە لەوەوە نرابێت کە ئەوشوێنە بنکەی کۆمەك کردن بووە بۆقەڵای باسکراو. وەهەروەها وشەی (زەواڵێ) کە لەراستیدا (زەواری) یە بەواتای (کاروانی) دێت.

١٢- سیامێوە:

گوندێکە بەداوێنی چیای سوورێنەوە ، شوێنێکی سەخت و هەڵەمووتە. پاشماوەی قەڵایەکی تیایە کەتائێستەبەتەواوی ساغ نەکراوەتەوە کە هی چی دەورانێکە. قانعی‌شاعیر کە هەندێ شارەزایی لە مێژووهەبووە، لەدووتوێی شیعرێکیدا ئەم باسەی بەم شێوە کردووە.

کەلـــــە ســـــیامێوە پادشـــــای کـــــوردان
قوبـــادی فـــــەیرۆز هاتــــەرووی مــــەیدان
شـــارەزووری کردبـــــە مەڵبـــــەندی خـــۆی
خـــــەرجی جوانــــڕۆش ئەهاتــــەوە بــــۆی[٢٩]

لێرەدا پێویستە لەسەر (قوبادی فەیرۆز) ڕاوەستین وبیناسێنین ﴿پاشایەکی ساسانی بووە کوڕی فەیرۆزو باوکی نەوشیروانی عادل بووە، ساڵی٤٨٨ی زاینی فەرمانی گرتۆتە دەست. لە ڕۆژگاری ئەودا مەزدەك پەیدا بوو کە دینێکی تازەی بلاوکردەوە قوباد باوەڕی پێهێنا. بەڵام لە دوا دوایی دەستەلات دارێتیدا بە هاوکاری خەسرەوی کوڕی هەوڵیاندا مەزدەکیان بانگ کردە شوێنێکەوە وکوشتیان﴾[٣٠].

سەرچاوەیەکی تر ئەڵێ﴿ قوباد بابی‌نەوشیروانی پادشای بەناوبانگی ئێرانەو بەرلە پێغەمبەر ژیاوەو ساڵی(٥٠٢) ی زاینی لە کوردستاندا شەڕی لەگەڵ ڕۆمانان کردووە﴾[٣١].

سەرچاوەیەکی تر ئەڵێ: ﴿ بابائەردەڵ ناوە بۆ پیاوێك کەچەند سەردەم وناوێك لە ناو هۆزەکانی گۆراندا ژیانی ڕابواردووە، لەبەرەو دوای دەستەلاتی جەنگیزەیـەکاندا دەسـتی بەسـەر شـارەزووردا گرتـووەو ئەمیرایـەتی لێ

دامەزراندووە. ئەوساناوی بابا ئەردەلانی گۆڕیوەو کردوویە بەقوبادی کوڕی فەیرۆزی ساسانی﴾[٣٢]. بەپێی ئەوەی کە مێژوو لاپەڕەی لەسەر ژیانی ئەم دووکەسایەتیە هەڵداوەتەوە (بابائەردەڵ) و(قوباد) ڕوون ئەبێتەوە کەدەورانی ژیانیان لەیەکەوە دوورن ، ڕاستتر ئەویە کە سەرچاوەیەکی تر دیای کردووەو ئەڵێ ﴿ بابائەردەڵ ڕایگەیاندووە کەلە وەچەی قوبادی کوڕی فەیرۆزی ساسانیە﴾[٣٣].

لەوشیعرەدا قانع شوێن پێی مێژووە هەڵەکەی هەڵگرتووە. ئەومێژووەی ئەو لە شیعرەکەدا باسی ئەکات مەبەست بابائەردەڵە کە وەکوباسمان کرد لەکوێوە هاتۆتە شارەزوورو قەلاّی زەڵمی ئاوەدان کردۆتەوە. دیارە کە دەستەلاّتی پەیدا کردووە هەرئەوە نەبووە کەلە گۆشەی قەلاّی زەڵم دابگیرسێتەوە بەڵکو سیامێوەونەویّ و هەندێ شوێنی تری محکەمی لە ناوچەکەدا کردۆتە بنکەی سەربازیی بۆ بەڕێوە بردنی فەرمانڕەواییەکەی ، دوورنیە سەرەتا سیامێوەو نەوێی ئاوەدان نەکردبێتەوە پاشان بەرەو خورماڵ وزەڵم ئەڕۆشتبێ.

لەهەمان شیعردا قانع ئەڵێ:

لەسـیامێوەوە گوێزایـۆ خوڵمـار
بۆپێتـەختی خـۆی چـاک کـردی بەشـار

ئەڵبەتە پێویستە ئەوەش بڵێین کەهەرێمی شارەزوور کاتی خۆی بەشێک بووە لە سنووری قەڵەمڕەوی ساسانیەکان وشوێنەواریشیان لە ناوچەکەدا ماوە هەروەکو لەشوێنی خۆیدا باسی ئەکەین. شایانی باسە گوندی سیامێوە لەباری هەڵکەوتی جوگرافییەوە ئەوە هەڵدەگرێ کەلەدێر زەمانەوە شارستانیەتی

تیابووبیٚ بۆیە بە دووری نازانم کە بنکەیەك بووبیٚ لەبنکەکانی سوپای ساسانیەکان.

١٤-حەمەشوانە :

شوێنەوارێکی دێرینەئەکەوێتە نێوان هەردووگوندی سەرگەت ودەرەی مەڕ. لەبەرامبەریدا ئەشکەوتێکی گەورەی تیایە کە لە دوو ژووریێك هاتووە. پیٚی ئەڵێن (ئەشکەوتی گاوران) لە بەردەمی ئەشکەوتەکەدا بە بەرزایی مەترێك داتاشراوە لە خوار ئەوەوە پلەپلەیە، ژمارەی پلەکان(١٨)یە. ئەم ئەشکەوتە هیچ نوسراوێکی لەسەرنیە ، خەڵکیش هەرئەوەندەی لیٚ ئەزانن کە ئەڵێن گاورکردە وئیتر هیچی تر. وەتائێستەش دێرین ناسەکان باسیان لەسەرنەکردووە. لەناوئەودوو ژوورەدا چەند وێنەیەکی داتاشراوی تیایە هەندێکیان بریتین لە:

١-وێنەی ئاژەڵ.

٢-پیاوی ڕاوچی.

٣-کاسەوکەوچك.

٤-ژنێك کەتەشی دەڕێسیٚ

١٥-قەڵای شەمێران:

قەڵایەکی سەختە بەڕاسەری گوندی (بەشی ئەحمەد بەگ)ەوە لە ناوچەی شەمێران ئەم قەڵایە هەندیٚ پاشماوەی ماوە ، بەڵام بەداخەوە چونکە دەستی دێرین ناسەکانی پیٚ نەگەشتووە ، هەروابەبیٚ ناز ماوەتەوە. بیستوومە کەچەندجار شتی عەنتیکەیان تیادۆزیوەتەوە. ئەگەر کۆنتربیٚ واتە لە دەورانی پێش ئیسلام ئەوا ئێمە نازانین ئەگەرنزیکیش بیٚ ئەوا ئەگەڕێتەوە بۆسەردەمی

فەرمانڕوایی ئەردەڵانیەکان لەناوچەکەدا ، لەباسی قەلآی هاوارە کۆندا وتمان (مەئمون بەگ بەزیندوی سەر ولآتەکەی لەناوکوڕەکانیدا دابەش کرد زەڵم ونەوسودو هاوارو دەودان وگوڵعەنبەری دا بەبێگە بەگ) کەچی دووسەرچاوەی تر ئەودابەش کردنە بەم شێوە دیاری ئەکەن ﴿ مەئمون بەگ زەڵم ونەغسو(ئەوسو) وشەمێران وهاوارو سیمان و ڕاودان (ڕۆوان) و گوڵعەنبەری‌دا بە بێگە بەگ ﴾(٢٤).

شەمێران وشەیەکە لە دووبەش پێکهاتووە (شەمی+ران) شەمی یازەم وشەیەکی ئاڤێستاییە بەواتای (سارد). (ران) یش هەروەکو لەپێشەوە باسمان کرد(پاشگری جێگایە)کەواتە مانای وشەکە بەسەر یەکەوە ئەبێتە (سەردەسێر) واتە شوێنێکی سارد. هەر لەڕۆژاوای هەڵەبجە کەلە مەڵبەندی شەمێرانەوە دوورنیە شوێنێکی گچکەمان هەیە بە ناوی (تاران) کە ئەمیش لەدووبەشی (تا+ران) پێکهاتووە. (تا) واتە گەرم. کەسێك لەشی گەرم دابێ پێی ئەڵێن (تا) یەتی. کەواتە وشەکە بە سەریەکەوە مانای گەرمیان و شوێنی گەرم ئەدات. ئەم هەڵکەوتە جوگرافیاییەش لەئێران دا هەیە. تاران (تهران) کە پایتەختی ئێرانەو شوێنێکی گەرمە هەمان واتای هەیە و لە باکووری تارانیشدا شوێنێ هەیە (شمیران) ی پێ ئەڵێن کە شوێنێکی ساردوسازگارە.

بەم پێیە کە وشەکە ئاڤێستایی بێت کەواتە ئەم مەڵبەندە لە کۆنەوە جێگای ژیان و گوزەران بووە. لە باسی پریس دا باسی دووگوندی تری ئەم ناوچەیەمان کرد بەناوی (وەرمن) و(عارەوان) کە ئەمانیش دووشەی ئاڤێستایین ئەگەر ڕۆژگار یارمەتی بدات ڕۆژێ لە ڕۆژان بەوردی گەشتێ بەم ناوچەیەدا بکەین دڵنیام پاشماوەی دینی زەردەشتی وەکو ئاتەشگا بە تایبەتی تێدا ئەدۆزینەوە.

١٦. قەلای سەنگی سیاو:

سەنگی سیاو واتە بەردی رەش، ئەم قەلایە ئەکەوێتە پشتی شارۆچکەی بیارەوە، هەندێ پاشماوەی ماوە کە بە داخەوە تا ئێستە هیچ لێکۆڵینەوەیەکی لە سەر نەکراوە. بەلام لە نزیکیەوە شوێنێك هەیە بە ناوی (کلاوەی ئاشوور) کە ئەمەش نزیکمان ئەکاتەوە لەوەی کە مێژووەکەی بگێڕینەوە بۆ سەردەمی پەلاماری ئاشوریەکان بۆ سەر ناوچەکە. لە باسی (زەمەقی) دا باسی شوێنەواری ئاشوریەکان ئەکەین لە ناوچەکەدا.

ئەم قەلایە لە دوورەوە سەیری بکەیت وێنەی ئافرەتێك و ئەسپێك بە ئاستەم ئەبینرێ. خەلکی بیارە ئەفسانەیەك لەو بارەوە ئەگێڕنەوەو ئەلێن ﴿کورێك و کچێك حەزیان لە یەکتر کردووە. رازی خۆشەویستیەکەیان ئەبێتە باس و خواس و لە ئەنجام دا لە سەر ئەوە پێك دێن کە ببنە هاوسەری یەکتر. بەرێکەوت لەو دەمەدا شەرێك لە ناوچەکەدا ڕوودەدات و کوڕەکەی تیا ئەکوژرێت کچەکەش کە ئەو هەواڵە ئەزانێ سواری ئەسپەکەیان ئەبێت و ئەداتە کێو چونکە نایەوێ دوای مەرگی دلدارەکەی بە خۆشی بژی، ماوەیەك بە کەژەوە ئەبێ و پاشان بە تەواوی لە ژیان بێزار ئەبێت لە بەر ئەوە لە خوا ئەپاڕێتەوە کە بیکات بە بەرد. خوایش نزاکەی قبولْ ئەکات و هەر لەو شوێنەدا لەگەڵ ئەسپەکەیدا ئەبن بە بەرد﴾[٣٥]. بۆ واتای وشەی بیارەش مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس بە (پیادە رێ) ی لە یەك داوەتەوە. ئەفەرمووێ:

بیارە مەعنای پیادە ڕێیە
ڕێگەی پیادە پشتی ئەو دێیە[٣٦]

١٧. تەپەتووراژە:

تەپێکە زۆر بەرز نیە، ئەکەوێتە نزیک گوندی عەنەبەوە لە ڕۆژهەڵاتی شارەوە. عەنەب کە خەڵکی دێکەو هەموو جاف (عەنەو) ی پێ ئەڵێن لە وشەی (ئانەو)ی سۆمەری گیراوە بە واتای (خوای ئاسمان). ئانەو بۆتە عانە و عەنە و لە کوردیدا بە تایبەتی لە ناو جاف دا پیتی (ئەلف) ئەگۆڕێ بە (عەین) وەکو: ئەمین = عەمین، ئاوەز = عاوەز، ئاسمان = عاسمان، ئالان = عالان .... هتد.

عەنەب پاڵی داوە بە پێینی چیای شنرویٚ وە، لە ڕۆژهەڵاتیەوە بەسراوە بە هەورامانەوە و باکوریش و ڕۆژهەڵاتیشی دەشتە. سەرچاوەی ئاوێکی سازگاری تیایە، ئەم هەڵکەوتە جوگرافیەی وا نیشان ئەدات کە لە کۆنەوە جێگای ژیان بوو بێت. بۆ باسی ئەوەش کە عەنەو چۆن وشەیەکی سۆمەرییە ؟ ئەو لە وتاری (میزۆپۆتامیا و کوردەواری)دا هەندێ واژەی سۆمەریم لە کوردستاندا دیاری کردووە. دوورنیە تەپە توراژە بۆ پارێزگاری و دیدە بانی عەنەب دروست کرابێ. چەند جارێك لەم تەپەدا کوپەڵەو گۆزە و شتی تریان دۆزیوەتەوە، بە داخەوە ئەوشتە عەنتیکانە نەپارێزراون تا لێکۆڵینەوەیان لەسەر بکرێت. بەپێی ئەوەی کە ناوی عەنەب ناوێکی سۆمەرییە دڵنیام لەو تەپەدا مێژووی ٦-٧ هەزار ساڵ ئەدۆزرێتەوە.

١٨. ئەشکەوتی گەوری:

ئەم ئەشکەوتە ئەکەوێتە نێوان گوندی (پێگە) و (قوڵ متکان) لە سەر ڕووباری سیروان. وشەی گەوری هەر لە ڕیشەی وشەی (گاور) ە کە باسمان کرد. ئەشکەوتەکە بەشی خۆی گەورەیە، بە دیوارەکانیەوە وێنەی (کەوچك، پیاڵە، کلیل، قوفڵ، ساج، پنە) کێشراوە. ئەمانەش نیشانەی ئەوەن کە لە کۆندا ژیانی تیا بووە، بەڵام بە داخەوە ناتوانین ئەو سەردەمە کۆنە دیاری بکەین.

۱۹. زارێن:

نــاوی گوندێکــه لــه بەشــی تــاوگۆزی، خــۆراوای شــاری هەڵەبجــه. سەرچاوەیەکی باوەڕ پێکراو پێمان ئەڵێت «زارێن شاژنی سەکاییەکان بووە کە گەلێکی لە کۆیلەیــەتی ئـازاد کـردووە، هــەندێ شـاری بنیـات نـاوە، ڕەوشـتی خەڵکی بەرەو چاکە گۆڕیوە، لە بەرئەوە سەکاییەکان بـەر لـەوەی ئـەم شـاژنە بمرێ گۆڕێکیان بە شێوەی هەرەم بۆ دروست کردووە و داتاشیوە»[٣٧].

سەکاییەکان گـەلێك بوون ئاریـایی کە پێش زایین لـە باشوری روسـیاوە کۆچیـان کـردووە بـەرەو وڵاتـی کـوردەواری و ماوەیـەك حکومــەتیان دروســت کـردووە، ئـەم گەلـە لـە وڵاتـی کوردەواریـدا بەشـێکی زۆر لــە مێژوویـان ڕوون بۆتەوە، زۆرن ئەوانەی کە مێژووی کۆنیان نووسیوەو لاپەڕەیان لە سەر ژیـان و شارستانیەت و قەڵەمڕەوی ئەم گەلە هەڵداوەتەوە. وە هەموویان پێ لە سەر ئەو ڕاستیە دائەگرن کە ئێمە بە کورتی باسمان کرد. ئـەوەی لـەم بـارەوە لـە هـەموو کـەس زیـاتر پشـکنینی کردبـێ خـاتوون (رقیـە بـهزادی) یـە کـە لـە یـەکێك لـە ژمارەکـانی گۆڤـاری (چیسـتا) ی زەردەشـتیەکانی ئـێراندا لێکۆڵینەوەیــەکی شایانی نووسیوە.

۲۰. قەڵای ساسان:

قەڵایـەکی سـەخت و سەرکەشە بەڕاسەری گوندی سـازانەوە - سـەرووی خۆرهەڵاتی شار- ئێستەش هەندێ پاشماوەی هەرماوە و بەناوەکەیدا دیارە کە نەخشی جێ پەنجەی ساسانیەکانە.

ساسـانیەکان لــە دوای ئەشـکانیەکان جڵــەوی فــەرمانڕەوایی ئێرانیــان گرتۆتە دەسـت تـا سـەردەمی سەرەتای ئیسلام، واتـە تـا کـاتێ کـە پێغەمبـەری مەزن (د.خ) دینـی ئیسلامی ڕاگەیاند ونامـەی بـۆ پاشـەکەیان نووسـی بـە نـاوی

خوسرەوی پەروێز، ئەویش نامەکەی قبوڵ نەکردو بەڵکو دڕاندی. ئەم پاشایە مایەوە تا سەردەمی خەلیفەی دووەم لەم دەمەدا شیرۆیەی کوڕی کوشتی و خۆی چووە سەر تەخت. لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەمدا لەشکری ئیسلام هێرشێکی بەر بڵاوی کردە سەر ئێران و فەرمانڕواییەکەی شیرۆیەی کۆتایی پێ هێنا.

فەرمانڕەوایی ساسانیەکان لە سەر شانی کورد و فارس دامەزراوە کە ئەتوانم بڵێم بەشی گەورەی کورد بووە. کە ئەمە پێویستی بەوە هەیە هەڵوەستەی لە سەر بکرێ بۆ ئەوەی باش و باشتر روون بکرێتەوە.

دوای دەستەڵاتی مادەکان حوکمی ئێران ئەکەوێتە دەستی ئەشکانیەکان کە بە زمانی نووسین و ئاخاوتنیان وتراوە (پەهلەوی ئەشکانی) پاش ئەمان ساسانیەکان حوکم ئەگرنە دەست کە بەزمانی نووسین و ئاخاوتنیان وتراوە (پەهلەوی ساسانی) ئەمەیان بە پێچەوانەی پەهلەوی ئەشکانیەوە زۆر لە هەندێ زاراوەی زمانی کوردی نزیکە بە تایبەتی (کەڵوڕی) و (فەیلی). کە من بۆ خۆم لە ئەنجامی خوێندنەوەی گەلێ سەرچاوەدا بەوە گەشتووم کەوشەی (فەیلی) لە (پەهلەوی) گیراوە. لە زمانی کوردی و فارسی دا پیتی (ف) و (پ) بەیەك ئەگۆڕێن. فارسی وەکو: سپید - سفید، پولاد - فولاد، اسپهان = اسفهان (اصفهان)، پیل- فیل ... هتد. لە کوردیشدا وەکو: پتیلە = فتیلە، تلپە = تلفە...هتد.

هەندێ وشەی ئەم زمانە ئەمڕۆ لە فارسیدا برەوی زۆرە تا کوردی و هەندێکی زۆریشی لە کوردیدا ریشەی ماوەتەوە. ئەگەر لێرەدا ئەو وشانە هەموو بێنین ئەوە باسێکی گەورە هەڵدەگرێت و لێرەدا جێگەی نیە، تەنیا وەکو نموونە ئاماژە بۆ چەند وشەیەك ئەکەم.

❖ هەماگ بە واتای (هەموو) لە ناو جاف دا بۆتە هەمگ. لە فارسیدا (همه).

❖ هەڵەج بە واتای (هەڵە)، لە زۆر ناوچەی کوردەواریدا ئەوترێ هەڵەج و پەڵەج، هەندێ کەس وای بۆ دەچێ کە هەڵە لە (غلط) ی عەرەبییەوە وەرگیراوە، بەلاّم وا نیە و ئەمە ریشەکەیەتی. لە فارسیدا (اشتباه) ی عەرەبی بە کاردێ.

❖ هەویش بە واتای (ئەویش)، لە فارسیدا (آنك) بە کاردێ.

❖ ئاواختن بە واتای (ئاخاوتن)، پیتی (خ) (و) قەلب بوون. لە فارسیدا (گفتن). دەگوترێ.

❖ ئەهیم لە کوردیدا گۆڕانی بە سەر داهاتووە بووە بە (هەم) لە فارسیدا (هستم).

❖ زریە بە واتای (زەریا) لە فارسیدا (دریا) هەردووکیان لە یەك ڕیشەن.

❖ تەگ بە واتای (هێز) لە کوردیدا ڕیشەی ماوە وەکو لە ناوی (تەگەران)دا ئەیبینین گوندێکە لە ناوچەی شارباژێر بەری چوارتا. (تەگە + ران) واتە جێگای هێزو لەشکرگا. لە فارسیدا ریشەی نیە وشەی (نیرو) بە کاردێنن.

❖ پێڵەکەن بە واتای بێڵەکان، لە فارسیدا ڕیشەی نەماوە (یامن نەمدیوە).

وە هەروەها چەندین وشەی تر کەوەك وتمان باسێکی سەربەخۆ هەڵدەگرن، بەلاّم گرنگ ئەوەیە زۆربەی وشەکانی بەو شێوە لە کوردیدا ماونەتەوە، هەندێکیشیان لە نێوان کوردی و فارسیدا هاوبەشن وەکو (کیشوەر، سفرە، بار، دوژمن). هەندێکیشیان بەلای فارسیدا زیاتر ئەشکێنەوە وەکو (دوش بە واتای شان، شید بە واتای ڕۆشنایی‌و هتد. باسی ئەم قەلاّیە رایکێشاین بەلای ئەو روون کردنەوەیەدا کە بە پێویستم زانی بەو کورتیە باسی بکەم. دوورنیە وشەی (سازان) یش هەر لە (ساسان) ە وە گیرابێ. سازان بەو ئاوو چیا و

دەرودەشتەوە کە هەیەتی پیْ دەچیْ کە لە دێر زەمانەوە پەنجەی شارستانیەتی پیْ گەشتبیْ، بۆیە ئەوە هەڵدەگریْ کە بەوردی پێیدا بگەڕێیت و مێژووی تیا بدۆزیتەوە.

٢١- زەمەقی:

ناوی دوو گوندن نزیک بە شار (زەمەقی سەروو، زەمەقی خواروو) یەکەمیان لە شارەوە نزیک ترە. لە هەردووکیاندا دووگرد هەیە کە هێندە بەرزنین. وەکو ئەو گردانە وان کە بۆ دیدە بانی دروست کراون. ئەم دوو گردە وەکو زۆربەی هەرە زۆری گردەکانی شارەزوور دەست کرد و تووڕەکە ڕێژن. لە هەردووکیاندا گەلیْ جار شتی عەنتیکە دۆزراوەتەوە وەکو (سککە، بەردەنووس، ملوانکە، موورو..) کە بە داخەوە کاتی خۆی پارێزگارییان لیْ نەکراوە، بە تایبەتی بەردەنووسەکەی کە هەر وەکو باسی ئەکەن بە ئەندازەی کێلی گۆڕێك بووە و دوو جۆر خەتی لە سەربووە، بەو پێیەی کە شێوەی خەتەکەیان لە بەرچاو مابوو بۆیان کێشام، یەکێکیان خەتی بزماری و ئەوی تریان ئارامی بووە. کە ئەمەش دیارە بەردەکە دوو دەورانی بینیوە، یا ڕەنگە خەتەکەی ژێرەوە کە ئارامی بووە وەرگێڕانی خەتە بزمارییەکە بووبیْ، کە ئەم دیاردەیەش لە هەندیْ کەتیبەی تردا هەیە.

خەڵکی زەمەقی خواروو ئەگێڕنەوە ئەڵێن: جارێکیان سککەیەکیان تێدا دۆزیوەتەوە کە خەتی پێوە بووە و دیاری کردووە کە سککەی دەورانی ئەمەویەکان بووە.ئەمەش ئەوەمان پیْ ئەڵێت کە لە کۆنەوە تا ئەو دەورانەش ئەم گردە هەر بنکەی شارستانیەت بووە. وە هەروەها ئەڵێن لە هەڵکەندنی گۆشەیەکی گردی زەمەقی سەروودا جارێکیان دیوارێکی لە بەرد و قسڵ دروست کراو دەرکەوتووە.

زەمەقی ئەوەندەی من ڕێگەم پێ بردبێ لە (زاموا - کی) وە هاتووە، بە واتای شوێن یاسەر زەمینی زامواکان.

سەرچاوەیەکی باوەڕ پێکراو بەم شێوە زامواییەکانمان پێ ئەناسێنێ «گەلێکی کوێستاننشینن کە لە سەرووی زاگرۆسدا ژیاون و تا سنووری گۆلی ورمێیان لە ژێر دەستەڵاتدا بووە، لە زەمانی ئورارتوییەکاندا (سەدەی حەوت و هەشتی پێش زاین) ئەو گەلەیان بە زاموا ناو بردووە. ئەڵێن گورجیەکان لە نەژادی ئەمانن، زامواکان لە هەزارەی دووەمی پێش زایینـدا کیشـوەرێکی سەربەخۆیان دروست کردووە و لەگەڵ ئاشوورییەکاندا کەوتوونەتە شەڕەوە بەڵام لە سەدەی نۆ بەم لاوە ئیتر هیچ ناوێك لە لولوبی نیە و زاموا جێگەی گرتۆتەوە»[٣٨] ئەم چەند دێڕەی (گریشمەن) نووسیویەتی سەر پۆتێکی ئەم گەلەمان بۆ باس ئەکات و ئەوەش ڕوون ئەکاتەوە کە زامواکان لولوبیەکانن و لە سەردەمانێکدا ناوەکەیان گۆڕاوە. وشەی زاموا «لای ئاشوورییەکان بە سێ شێوە تۆمارکراوە:

١-زاموا ٢-مازاموا ٣-زاموا شابیتانی، لە ڕاستیدا پێشگری (ما) لە بنەڕەت دا (مات)ە کە واتای وڵاتی لە نووسینی مێخیدا گەیاندووە، وەهەندێ جاریش بە کوور زاموا، عال کوور زاموا واتە زاموای چیای بڵند وە یا زاموای کوێستانی بەرز تۆمارکراوە»[٣٩]. هەروەها لە ناو ئەو نامانەدا کە لە ئاشوورییەکان بەجێ ماون و تا ئێستەش پارێزراون ناوی زاموا دیارە و هەندێ شت لەم بارەوە ڕوون ئەکەنەوە «نێوی زاموا یەکەم جار لە تابلۆکانی ئەدەد نیراری دووەم دا دەبینرێ، پاشان بە هەمان شێوە لە لایەن ئاشوور ناسرپاڵی دووەم تۆمارکراوە، دوا بەدوای ئەمانە سەرگۆنی دوو و ئەسەرحەدون باسیان کردووە لە کۆتاییدا لە نامەیەکی سەردەمی ئاشوور پانیپال ئەم نێوە

دەبینرێت، نێوی (مارزاموا) لە لایەن تیگلات پلاسەرەوە تۆمارکراوە، کەچی لەلایەن شەلمانسەری سێ وە ساڵی ٨٥٥ پ. ز بە شێوەی (زاموا شابیتانی) نووسراوە﴾[٤٠] سەرچاوەیەکی تر ئەڵێ: ﴿ئەم گەلە کەوتونەتە بەر گەلێ هێرشی پاشایانی دەوڵەتی ئەکەدی و پاشایانی زنجیرەی ئووری سێیەم وئاشوورییەکان، بەلآم پارێزگارییان لە بوونی خۆیان کردووە و لە شارەزووردا دەوڵەتی (حەمازی - خەمازی) یان ٢٩٠٠-٢٣٧١ پ. ز دامەزراندووە﴾[٤١] ئێستە با لە گەشتێکی لاپەڕەکانی مێژوودا شوێن پێی ناوی (لولو) هەڵبگرین و واتاکەی لێك بدەینەوە.

لـو: وشەیەکی سۆمەرییە بە واتای (مرۆڤ)، لە زمانی سۆمەریدا یەکخستنی دوو (مفرد)، (جمع) ئەگەیەنێ، کەواتە (لولو) بە واتای (مرۆڤەکان) دێت. لای هورییەکان بە واتای دیل یا پیاوی شاخاوی دێت. لای ئاشووری و بابلی بە واتای نەتەوەیەکی تایبەتیە. لای نورارتوییەکان بە واتای بێگانە و دوژمنە[٤٢].

سەرچاوەیەکی تر باسیان لێوە ئەکات و پێمان ئەڵێ: ﴿لولوبییەکان خاوەنی دەشتی زەهاوو شارەزوورو سلێمانی بوون، دەستە پیاوانی ئەم هۆزە توانیویانە بە ئاسانی رێگای کاروانی بابل ببڕن و رێگایەك کە ئەمڕۆ بە کفری و کەرکوك و ئاڵتون کۆپریدا تێئەپەڕێ لە ژێر دەستیاندا بووە﴾[٤٣].

لە نزیك شاری سەرپێڵ کە بنکەی دەشتی زەهاوە بەردەنووسی ئانو بانینی کە پاشای گەورەی لولوبییەکان بووە ماوە لەگەڵ وێنەیەکدا. لە ستوونی یەکەمی ئەو کەتیبەیەدا نووسراوە:

﴿پاشای دەستەلآدار، پاشای لولوبی وێنەی خۆیو شاژنی نیشتاری بە کێوی (باتیر) هوە کێشا، ئەوەی ئەم وێنە و تابلۆیە بسڕێتەوە بەر نەفرەتی

(ئانو) و(ئانوتوم) و (بل) و(بليت) و (رامان) و (ئيشتار) و(سين) و(شەمەش) کەویٚ و قرە چۆلی بریٚ)[44]. ئەو ناوانەی خراونەتە ناو کەوانەوە ناوی خودایانی گەلانی میزۆپۆتامیان. دیارە کە لولوبیەکان بە رەگەز ئیلامی بوون، بەلاّم بە مەزهەب پەیرەوی دینی گەلانی میزۆپۆتامیایان کردووە، ئەمەش شتێکی سەیر نیە و گەلیٚ جار لە ناو گەلە کۆنەکان وتازەکانیشدا وا بووە کە گەلیٚ دیانەتی گەلێکی تر قبولٚ بکات و پەیرەوی بکات.

﴿لە کەتیبەی بریارنامەی زنجیرەی دووەمی پاشایانی شاری ئووردا کە سالّی ١٨٩٤ لە تیلوبەر دۆزراوەتەوە وای دیاری ئەکات کە پاشای ئوور ویلایەتی (شیموروم) و (لولوبی) چەپاو کردووە﴾[45]. شیمورم لە کۆندا بە سنووری ناوچەی ئالّتون کۆپری وتراوە. ئەم وشەیە بە (سیموروم) یش خوێنراوەتەوە، وشەکە ئەکەدیە.

سەرچاوەیەکی تر باسی دوو هێرش ئەکات بۆ سەر ئەم گەلە و ئەلّیٚ: ﴿شولگی پاشای ئوور دووجار پەلاماری ولاّتی لولوبی داوە، جاری یەکەم لە چواردەهەمین سالّی فەرمانرەواییداو جاری دووەم لە دوا سالّەکانی فەرمانرەواییدا﴾[46].

شارە بەناوبانگەکانی ولاّتی لولوبیەکان بریتی بوون لە (بوناسی، بیرتو، بابیت، لەگەلەگە) چیا بە ناوبانگەکانیش بریتی بوون لە (کوللار، ئەزیر، پاتیر، لەلەر، هەسمەر، لارە، ئیدیر، زەمری، باری، سیمەکی، ئوزی، بونەسی، میسو، ئەزریزو، هودون، سوەنی، رەدانو، زەبەن، هەلّمان).

هەندیٚ وشەش لە زمانەکەیان جیٚ ماوە وەکو ﴿کوتو - ئەسپ. کین یا گین یا گینگ - قەلاّ. ئەم وشە لە ئاڤێستادا بۆتە (کەنگ) هەروەکو لە ناوی (کەنگاوەر) دا ماوەتەوە بە واتای قەلاّی ئاگر، هونتونی - ناوی پاشا،

تاردونني -ناوی پاشا، کیور - خوا، زیزی = ناوی پاشا، ساتونی - ناوی پاشا﴾.

دیاکۆنۆف چەند ناوێکی تری لولوبیەکان یا زامواییەکانمان بەم شێوە پێ ئەناسێنێ: ﴿لە ناوچەی زاموادا ئاشوور ناسرپاڵ سێ پاشایەتی بچووکی (دەگارا) کە (نورئەداد) پاشای بووە، (موساسینا) کە (قەڵای بوناسی) مەڵبەندی بووە، (کیرتیارا) کە قەڵای (لاربوسا) مەرکەزی بووە، روخاندو وڵاتەکەی بەست بە ئاشوورەوە و خەرج و باجێکی زۆر گرانی خستە سەر خەڵکی ناوچەکە، بەڵام دوو میرنشینی ئەم ناوچەیە (ئامیکا) و (ئارشتوا) ساڵی دوایی ئەو خەرج و باجەی کە خرابووە سەریان نەیاندا بە ئاشووریەکان، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە لەشکر بکرێتە سەریان﴾[٤٧].

ئەم نووسینەی سەرەوە ئەوەمان بۆ روون ئەکاتەوە کە وڵاتی لولوبیەکان لە چەند میرنشینێ پێکهاتووە، وەکو ئێستەی (امارات عربی) وە دیارە هەموو میرنشینەکانیش سەر بە حکومەتی مەرکەزیی بوون.

لولوبیەکان دراوسێ‌ی کوتیەکان و ئەمانیش دراوسێ‌ی هووریەکان بوون، لە بەرئەوەی هەمیشە لە لایەن گەلانی میزۆپۆتامیاوە بە تایبەتی ئاشووریەکان پەلاماریان دراوەو مەترسییان لە سەر بووە هەوڵیان داوە لەیەك نزیك بوونەتەوە و لە چوار چێوەی دەوڵەتی میتانیدا یەکیان گرتووە.

ئاشووریەکان یەکەمین گەل بوون کە ئاسنیان کەشف کرد، بەوەش تیرورم و نێزەیان دروست کرد کە بۆ ئەو دەمە قورسترین چەك بوو، لە بەر ئەوە پەلاماری هەر شوێنێکیان ئەدا داگیریان ئەکرد و دەستی خۆیان ئەوەشان. لە دەربەند گەوری قەرەداغ هەیکەلەکەی نارام سین ماوە کە حیکایەتی پەلامارەکەی خۆی بۆ سەر لولوبی و کوتی ئەگێڕێتەوە. ئەم گەلە لە هەندێ

شـوێنی کوردسـتاندا نـاوو پاشماوەیـان مـاوە. تـا ئێسـتەش ڕەچەڵـەکیان هەرماوەتـەوە و لـە شـارو ناوچـەکانی (دهـۆك، زاخـۆ، دیانـا، هـەریر) وهـەندێ شوێنی تر ئەژین. وەکو ئاشوور ئەوەی لە کوردستاندا مابێتەوە ومن ڕێگەم پێ بردبێ ئەمانەن:

* *دەشت ئاشوور لە سنووری لوڕی بچوك دا.*
* *دەشت ئاشوور لە نزیك سەوڵاوای لای مەریوان.*
* *دەشت ئاشوور نزیك بە جوانرۆ.*
* *کانی ئاشوور لە گوندی بەوراوای سەقز.*
* *پیج ئاشوور گوندێك لە ناوچەی ئیلام.*
* *کلاوەی ئاشوور لە پشتی بیارەوە خۆرهەلاتی هەڵەبجە.*
* *چاڵگەی ئاشوور لە نزیك گوندی بەکراوای سەرووی هەڵەبجەوە.*
* *ئاشووروەند: تیرەیەکن لە هۆزی چوار لنگی بەختیاری.*

ئەمانە و جگـە لـەوەی لـە چـەند شوێنی تـردا نەخشـی جـێ پەنجـەیان ماوەتـەوە و هـەروەها نـاوی سـەردارو خواکانیـان بـە هـەندێ شـوێنەوە مـاوە. ئەمانـە هـەموو نیشـانەی ئـەوەن کـە زۆر جـار پـەلاماری کوردسـتانیان داوە و هەرجارەی بۆ ماوەیەك ماونەتەوە و فەرمانڕەواییان کردووە.

ئەمەی تا ئێرە نووسیمان ڕوونکردنەوەیەك بوو لە سەر وشەی زاموا کە بەشی یەکەمی وشەی زەمەقی یە. وتمان زەمەقی لە (زاموا + کی) ەوە هاتووە. وەکو بەشی دووەمی وشەکەش (کی) ئەوە وشەیەکی سۆمەرییە بە واتای شوێن یا سەر زەمین دێت. سۆمەرییەکانیش گەلێ جێ پەنجەیان لە کوردەواریدا ماوە و لە وتاری (میزۆپۆتامیا و کوردەواری) دا باسم کردووە. شایانی باسە لـە نزیك گوندی عەبابەیلێ شوێنێکی خۆش هەیە بە ناوی (زەلەکێ) کە لە (زەل +

کیٚ) پێکهاتووه بە واتای جێگای زەل، شوێنێ زەلی هەبێت، لە خۆراوای شاری بانەش گوندێ هەیە بەناوی (بلەکیٚ) کە واتای جێگا و نیشتمانی خوداوەندگار ئەدات.

مەرج نیە لە کوردیدا هەر (کی) یا (کیٚ) یەکمان بینی ئەم مانایە بدات، لە هەورامی کۆندا ئەم وشەیە بۆ بیر یا کارێزێ بە کار ئەهێنرێ کە دەمەکەی بەردرێژ بکرێت، وەکو گوندی (دەرەکیٚ) ی هەورامان و (بیرکیٚ) ی لای دەربەندیخان کە مانا سۆمەریەکەیان نیە. بەڵکو هەورامیەکەیان هەیە.

۲۲- ئەویٚ:

گوندێکە لە ناو دەربەندێکی سەختدا بە بناری چیای سورێنەوە. ئەم گوندە هەروەکو لە پێشەوە ئامارەمان بۆ کرد وشەیەکی ئاڤێستاییە (ئەوە -) بە واتای تازە و نویٚ. وەکو شوێنەواری زۆر کۆن ئەوەی لەم گوندەدا بیٚ ئەمانەیە:

١. شاری زوحاك: ئەم شارە بچکۆلە هەندێ شوێنەواری ماوە، وەکو بناغەی خانووەکانی، هەرچەندە خەڵکی گوندەکە تێکیان داوە و کردوویانە بە شوێنی کشتوکاڵ کردن.
٢. بەرلسەری ئەم شارەوە قەڵایەکی سەختی تیایە کە هەم قەڵای زوحاك و هەم قەڵای نەویٚی پیٚ ئەڵێن، بۆ چوونە ناوەوەی زەحمەتە، سیٚ لاکەی تری ئەوەندە سەخت و دژوارە بە هیچ شێوەیەك رێگەی هاتنە ناوی نیە. لە سەرچاوەی کانییەکەوە کە لێوەی نزیکە بە جۆگە ئاوی بۆ ڕاکێشراوە.
٣. لە نزیك قەڵاکەدا شوێنەواری چەند خانوویەك ماوە. کە دیارە کاتی خۆی خانووی پاسەوانەکانی ئەو قەڵایە بوون.

٤. لە کۆتایی قەڵاکەدا گاشە بەردێکی گەورەی لاکێشەیی هەیە، لە ناوەڕاستیا حەوزێکی چوارگۆشەی بچوك هەیە کە بەم بەرو بەو بەریەوە دوو سەکۆش دروست کراوە، خەڵکی گوندەکە بەم شوێنە ئەڵێن زیندانی زوحاك.

ئەم شوێنەوارە کۆنە بە داخەوە تا ئێستە دەستی دێرین ناسەکانی پێ ڕانەگەیشتووە، تەنیا ناوی زوحاك ئەمانباتەوە سەر مێژوویەك.

لە بارەی زوحاك و کاوەی ئاسنگەرەوە قسەو باس و شیعری زۆر هەڵبەستراوە، بەلاّم بە داخەوە هیچیان وەکو خۆی راستی مەسەلەکەیان نەگەیاندووە، بە تایبەتی وەکو ئەڵێ: ((ئاو لە سەرچاوەوە لێڵە)) سەرەتا فیردەوسی شاعیری فارس لە شانامەکەیدا ئەم باسەی درکاندووە و بە ئاوەژوو ئاراستەی کردووە. ئیتر بە دوای ئەودا هەرچی وتراوە هەمووی هەر شوێن پێ هەڵگرتنی ئەو بووە. لە هەمووی خراپتر ئەوەیە لە ناو کورددا ئاگری نەورۆزیان گرێ داوە بە مەسەلەی کاوەو زوحاکەوە، لە کاتێکدا ئەمە نەك هەر وانیە، بەڵکو زۆر دووریشە لە ڕاستیەوە و جەژنی نەورۆز لە سەردەمی کاوەو زوحاك کۆنترە. یەکێکە لە جەژنە کۆنەکانی ئارییەکان و ئەگەر چی تا ئێستە بە ڕوونی مێژووی دیار نیە، بەلاّم ئەوەی ئاشکرایە کە لە سەردەمی کاوەو زوحاك دێرین ترە. ڕووداوی کاوە و زوحاك کە چۆتە بابی ئوستوورەوە پێویستی بە پشکنینی ورد هەیە بۆ ساخ کردنەوەی سەرەتا وا باشە بە پێی هەندێ لێکدانەوە کەسایەتیەکانی ئوستوورەکە بناسین.

١. **زوحاك**: ناوی بیوراسپ کوڕی مەرداسە، بیوراسپ واتە (هەزار ئەسپ) ئەمە نازناوی باوکی بووە کە پاشایەکی خاوەن هەزار ئەسپ بووە و کوڕەکەیشی بەو ناوەوە ناو ناوە. دوژمنانی ناویان ناوە (ئەژی دەهاك)

بە واتای (ماری گەزندە) و لە ئوستوورەکەدا بۆتە ئەوە کە دوو ماری لە سەر شان ڕواوە، زوحاك کچی جەمشیدی خواستووە و گوایە کوڕێکی لێی بووە بە ناوی (زوور). ئیبن خەلەکان لە کتێبی (وفیات الاعیان من انباء ابناء الزمان)دا وای دیاری کردووە کە شارەزوور بە دەستی زووری کوڕی زوحاك دروست بووە. (یاقوتی حەمەوی) ش ئەمەی هەڕوتووە.

فیردەوسی لە شانامەدا باسی ئەوە ئەکات کە کاتێ زوحاك لاوبووە ئیبلیس چۆتە بن کلێشەی و گومڕای کردووە و هانی داوە کە باوکی خۆی بکوژێ:

بدو گفت جز تو کسی درسرای
چرابایدای نامور کدخدای؟
چەباید پدر چون پسر توبود
یکی پندت ازمن ببایدشنود
زمانە درین خواجەو سالخورد
همی دیرماند تو اندر نورد
براین گفتە من چو داری وفا
جهان راتو باشی یکی پادشا
چو ضحاك بشنید اندیشە کرد
زخون پدر شدش پر زدرد

واتە: پێی وت ئەی ناودار بۆچی ئەبێ بێجگە لە تۆ کەسێکی تر لەم کۆشك وسەرایەدا کوێخا بێت؟ چی ئەبێ باوکێ کوڕێکی وەکو تۆی ببێ، وەرە ئەم پەندە لەمن وەربگرە و ئامۆژگاریت ئەکەم. ڕۆژگار لەم خواجەی کۆنە سالە

دره‌نگی کردووه و ئێسته نۆره‌ی به‌رزکردنه‌وه‌ی تۆیه به‌رامبه‌ر به‌م قسه‌یه‌ی من وه‌فات هه‌بێ، دنیا تۆی ئه‌وێ که پاشابێت. که زوحاك ئه‌م قسه‌یه‌ی بیست که‌وته بیر کردنه‌وه، له خوێن ڕشتنی باوکی دڵی پڕ بوو له ده‌ردو ئازار.

دوای بیرکردنه‌وه زوحاك دێته سه‌ر ئه‌و قه‌ناعه‌ته که باوکی بکوژێ و ئه‌یکوژێ پاش ماوه‌یه‌کی تر ئیبلیس خۆی ئه‌کات به کوڕێکی لاوودێته‌وه بۆ لای زوحاك:

جوانـی بـــر آراســـت از خویشـــتن
ســخنگو و بینـــادل و پـــاك تـــن
همیـــدون بـــه ضحـاك بنـــهادروی
نبـــودش جـــز آفریـــن گفتوگـــوی

واته: لاوێ خۆی ته‌یار کردو خۆی نزیك خسته‌وه، لاوێکی قسه‌زان و دڵ ڕۆشن و له‌ش پاك بوو، هه‌میشه که ڕووی ئه‌کرده زوحاك، بێجگه له ئافه‌رین کردن قسه‌ی تری نه ئه‌کرد.

ئه‌م لاوه لای زوحاك بوو به چێشت لێنه‌ر و خواردنی خۆش و به تامی بۆ دروست ئه‌کرد. یه‌که‌مجار گۆشتی بۆ کولاَن، زۆر سه‌رنجی زوحاکی به لای خۆیدا ڕاکێشا، بوو به جێگه‌ی متمانه و باوه‌ڕی ، حیسابی بۆ هه‌موو قسه‌کانی ئه‌کرد. وای لێ هات ڕۆژێ زوحاك پێی وت: چیت له‌من ئه‌وێ داوا بکه بۆت جێ به‌جێ ئه‌که‌م. کاتێ ئیبلیس به‌رنامه‌که‌ی سه‌ری گرت ڕۆژێ داوای له زوحاك کرد که ڕێگه‌ی بدات هه‌ر دوو شانی ماچ بکات. کاتێ که ماچی کرد له جێگه‌ی هه‌ردوو ماچه‌که‌یدا:

دوو مارســـیاه از دو کتفـــش برســـت
غمی گشـت و ازهر سویی چـاره جست

واتـه: دوومـاری ڕەش لـه سەر هـەردوو شـانی ڕوان، خـەم دایگـرت و لـه هەموو لایەکەوە بە دوای چارەسەردا گەڕا.

ئـەم دوو مـاره شـەووڕۆژ زۆر ئـازاری زوحاکیـان ئـەدا، لـه هـەر لایـەکـەوە دکتۆریان بۆ ئەهێنا نەیئەتوانی چارەسەری بکات. جاری سێیەم شـەیتان خۆی ئەگۆڕێ به دکتۆر و دێته لای.

بسـان پزشـکی پـــس ابلیـس تفـت
بــه فرزانگـــی نــزد ضحــاک رفــت
بــدو گفـــت کــاین بودنــی کــاربود
بمـــان تاچــــــه مــاند نبـــاید درود
خـورش سازو آرام شـان ده بـــەخورد
نشـاید جـز این چـــارەای نـیز کــرد
بجــز مغـــز مــردم مدهشــان خـــورش
مگــر خـود بمـیرند از ایـن پـــرورش

واتـه: پزیشکەکه ئیبلیس بوو که زۆر زانانه چووه لای زوحاك. پـێی وت بۆ ئەوەی نەمریت پێویسته وا بکەیت: چێشت دروست بکه و خواردنیـان بـەرێ (واته به مارەکان)، لەمە زیاتر هیچ چارەیەکی تـر نیه. خواردنەکـەش نـەبێ له مۆخی سەری خەڵك بێت تا بەم شێوه ئازارت نەمێنێ.

ئـەو دەمـه دوو کـەس بـەناوی (ئـەرمایل) و (کـەرمایل) چێشـت لێنــەری زوحاك بوون، ئەم دوو کەسه زۆر له خوا ترس و پاك نەژاد بـوون. پـاش ئـەوەی

که لەلایەن زوحاکەوە بڕیار ئەدرێ هەر رۆژەی دوو لاو سەر ببڕن بۆ ئەوەی مۆخی سەرەکەیان بکرێت بە خۆراکی مارەکان. ئەرمایل و کەرمایل فێڵێک ئەدۆزنەوە: دێن هەموو رۆژی یەکێ لە لاوەکان سەر ئەبڕن و ئەوەی تریان ئازاد ئەکەن، بەڵام بە مەرجێ دووەم بڕوا سەری خۆی هەڵگرێت و لە جێگەی ئەو حەیوانێکیان سەر بڕیوەو مۆخەکەیان کردۆتە دەرمان. بەم شێوە ماوەیەک بە سەرا تێئەپەڕێ، ژمارەی ئەو لاوانەی کە سەر نەبڕاون و ئازادکراون زۆر ئەبێت و لە شوێنێکدا کۆ ئەبنەوە، لە نێوان خۆیاندا زمانێ دروست ئەکەن کە زمانی کوردی‌یە(*).

﴿ئەم ئیهانەی کە فیردەوسی ڕەگەز پەرست بە کوردی کردووە زۆر بە ئاسانی بە درۆ ئەخرێتەوە. چونکە ئەو کەسانەی کە سەر نەبڕاون و کەوتنە بەر بەزەیی ئەرمایل و کەرمایل ئەگەر منداڵ بوون و زمانیان نەپژابێ، ئەوا لە ترسی دڕندەو جانەوەر لە کێودا ناژین و ئەخورێن، ئەگەر پێ گەشتووبووبن و زمانیان پژابێ ئەوا هەر لە بەردەم پەلاماری دڕندەدا خۆیان ناگرن، ئەگەر گەورەتریش بووبن و گەشتبنە تەمەنی لاوی و بەرەو ژوورتر ئەوا زمانیان زانیوە و خۆتا ئەو کاتە لاڵ نەبوون !! کەلاڵ نەبووبن و زمانی خۆیان زانیبێ ئیتر چۆن لەو کێوە زمانێکی تازە دروست ئەکەن؟؟﴾.

٢- کاوە: پیاوێکی ئاسنگەر بووە و باوکی هەژدە کوڕ بووە کە حەڤدەیان بە دەستی جەلادەکانی زوحاک ئەکوژرێن و مۆخی سەریان ئەکرێتە خۆراکی مارەکانی سەرشانی زوحاک. کاتێ هەژدەهەمین کوڕی ئەبەن بۆ کوشتن بە هاوارو ناڵە دێتە دەرباری زوحاک. ئەمە لە کاتێکدا کە زوحاک تۆمارێك لەسەر دادگەریی خۆی ئەنووسێ. هاواری ناڕەزایی دەربڕینی کاوە وا ئەکات

(*) ئەم دێرانەی سەرەوەش وەرگێڕانی کۆمەڵێ بەیتە شیعری فیردەوسییە بە کورتی

بانگی ئەکەنە ناو کۆڕەکەوە. بە فەرمانی زوحاک کوڕەکەیان ئازاد کرد و داواشیان لێکرد کە ئەو تۆماری دادگەرییەی زوحاک ئیمزا بکات.کاوە ڕقی هەڵساو نامەکەی دڕاند، کاتێ کە لەگەڵ کوڕەکەیدا لە کۆشکەکە ئەهاتنە دەرەوە چەرمی ئاسنگەرییەکەی کرد بەسەری نێزەیەکەوە و خەڵکی ماندا کە دژی زوحاک ڕاپەڕن، لە گەڵ حەشاماتی خەڵکەکەدا بەرەو لای فەرەیدون ڕۆشت، فەرەیدونیش کە هەمیشە چاوەڕوانی هەلێکی ئەکرد بۆ تۆڵە سەندنەوەی باوکی، ئەم هەلەی قۆستەوە، چەرمەکەی بەزێڕ و گەوهەر ڕازاندەوە و ناوی نا (درەفشی کاویانی). ئەنجامی ئەم ڕاپەڕینە بە تێکشکانی زوحاک و چوونە سەر تەختی فەرەیدوون دوایی هات(٤٨).

٣- **فەرەیدوون**: کوڕی ئابتین و دایکی ناوی فەرانەکە، کە منداڵ بووە باوکی بە دەستی جەلادەکانی زوحاک ئەکوژرێ و مۆخی سەری ئەکرێتە خۆراکی مارەکان، فەرانەکیش بۆ ئەوەی کوڕەکەی تیا نەچێ ئەیداتە دەست گاوانێ تا بە خێوی بکات. گاوانەکەش ئەیباو بە شیری مانگا پەروەردەی ئەکات. پاش ماوەیەک دایکی لە گاوانەکەی ئەسەنێتەوە و ئەیبات لە چیای ئەلبورزدا (پشتی تاران) ئەیداتە لای خوا پەرستێک - پارسا- تاکوچاودێری بکات. لە تەمەنی شانزە ساڵیدا لەچیای ئەلبورز دائەبەزێ بۆ دەشتایی ولە ڕەگەزی خۆی پرسیار ئەکات. فەرانەک هەمووی بۆ باس ئەکات و پێشی ئەڵێ کە باوکی لە ئەژادی طهمور شایە. فەرەیدوون ئەکەوێتە بیری تۆڵە سەندنەوە، بەلاّم دایکی ڕێگای پێ نادات و ئەڵێ بیهێڵە بۆ کاتێکی گونجاو. کاتێ کاوە لەگەڵ خەڵکێکی زۆردا ئەچێتە لای فەرەیدوون ڕا ئەپەڕێ و ئەبێتە سەرداری سوپاکە و بەرەو کۆشکی زوحاک تێی ئەتەقێنن. تەختەکەی زوحاک ئەگرن و زوحاکیش لە ئەلبورزدا بەند ئەکەن، فەرەیدوون ئەچێتە سەر تەخت و هەردوو

ژنەکەی زوحاك (ئەرنەواز و شەهرناز) ئەخوازێ، لەم ژن هێنانەدا سێ کوڕی ئەبێت بە ناوی (سەلم، تور، ئیرەج)[٤٩].

ئەمە تا ئێرە هەڵبەستنەکانی فیردەوسی بوو کە دیارە ئەویش پشتی بە ئوستوورە بەستووە وئوستوورەش پڕیەتی لەشتی خەیاڵاوی و درۆ و دەلەسە. گرنگ ئەوەیە مێژوو ئەم راستیە ڕوون بکاتەوە، چونکە ڕووداوەکە بووە؛ بەڵام پێویستە لە ئوستوورە دەربهێنرێ.

راستیەکەش ئەوەیە کە زوحاك یەکێك بووە لە پاشایانی پیشدادی. پیشدادیەکان زنجیرە پاشایەك بوون کە ماوەیەکی زۆر حوکمڕانی هەموو ئێرانیان کردووە. مەرداسی باوکی زوحاك و زوحاك کە لە کوردستاندا بوون هەریەکە و ماوەیەك ئەبنە پاشا (فیردەوسی و فارسە ڕەگەز پەرستەکان ویستویانە بەوە کوردایەتیەکەیان لێ بسەننەوە کە کورد لە دەست ستەمی زوحاك دروست بووە. بەڵام لە ژێر پەردەی ئوستورەکەدا ئەوە دەرئەکەوێت کە ئەم دوو پیاوە بە زۆری بازوو پاشایەتییان بۆ خۆیان بە دەست هێناوە و لە حوکم کردنیشیاندا هەستیان بەلای ئەو خاکەدا زۆر بووە کە حوکمیان تیا کردووە بۆیە ئەو ڕەگەز پەرستانە ئەوەندە بەقینەوە باسیان کردوون و ئەیکەن. دیارە مەرداس کە خاوەنی هەزار ئەسپ بووە پاشایەکی زۆردارو بە دەستەڵات بووە و دوژمنانی نەیانتوانیوە زەفەری پێ بەرن بۆیە بە فێڵ کوڕەکەی خۆیان لێ هانداوە و کوشتویەتی. لە ئوستورەکەدا وا هاتوە کە ئیبلیس چۆتە بن کلێشەی زوحاك و ئەو کارەی پێکردووە. من ئەو ئیبلیسە بە ناحەزە فێڵبازەکان ئەزانم، پاشان کە زوحاکیش بۆتە حاکم هەر دەستەڵاتیان بە سەریدا نەشکاوەتەوە بۆیە بۆ ئەمیش هەر پەنایان بردۆتە بەر فێڵ و کاوەیان بۆ کارەکە هەڵخەڵەتاندووە).

کاوه وەکو لە ئوستورەکەدا بە ئاسنگەر دیاری کراوە ئەوەش ڕاست نیە، بەڵکو دیارە کە ئاسنگەر شۆرەتی بووە. ئەگین زوحاکی بەو گەورەییە، بەو پاشایەتی و تەخت و تاجەوە کە هەیبووە کابرایەکی ئاسنگەری لە چینی خوارەوەی کۆمەڵ چۆن ڕێگە ئەدریٚ بچێتە بارەگای و ؟ چۆن زات ئەکات لە بارەگاکەیدا تۆمارەکەی بدڕێنێ؟. ئەمە لە درۆ بەولاوە هیچی تر نیە. پاشان ئەگەر زوحاك تۆماری عەدالەتی خۆی نووسیبێ ئەوا هەوڵی داوە کە سەرکردەو سەر لەشکر و پارسا و گەورە پیاوەکان ئیمزای بکەن نەك کابرایەکی ئاسنگەر. تا ئەم دواییانەش کە تۆمار و قەواڵە و شەجەرە نووسراونەتەوە بە ئیمزاو مۆری پیاوانی ناودار و زانا و خاوەن نفووز تەسدیق کراون نەك خەڵکی ڕەشۆکی و چینی خوارەوەی کۆمەڵ.

بەم پێیە ئەبێ کاوە لە حکومەتەکەی زوحاك دا دەستەلاّتداریٚ بووبیٚ و لە بن دەستی زوحاکدا ژیابیٚ، بۆیە ئەو کۆدێتایەی پێکراوە. کەواتە کاوە هەڵخەڵەتاوێکی خیانەتکار بووە و تاوانەکەی لێبووردنی نیە، چونکە پاشایەکی گەورەی کوردی لە ناو بردووە و ئەگەر وانەبوایە لەوانەیە بۆ هەمیشە فەرمانڕەوایەتی ئێران هەر بەدەست کوردەوەبوایە.

سەبارەت بە مارەکانی سەرشانی زوحاکیش و چارەسەرکردنیان بە مۆخی سەری لاوان ئەوە بۆ سوکایەتی پێکردن و ناشیرین کردنی وشەی کورد هەڵبەستراوە و هیچ بنەڕەتێکی زانستی نیە. ئەم ئوستورەیە لێکۆڵینەوەی فراوانتر هەڵدەگرێت و چاوەڕوانی قەڵەم بە دەستانی خۆی دەکات کە زیاتر بچنە بنج و بناوانی و من بەش بە حاڵی خۆم هەر ئەوەندەم لێ هەڵکڕاند، هیوادارم خەڵکی تریش لە سەری بێنە دەنگ و بە تەواوی ساغ بکرێتەوە.

دووتێبینی وەك پەراوێزی ئەم باسە:

١. شاعیرو نووسەری گەورە ﴿ ئەحمەدی شاملو﴾ لە بەهاری ساڵی ١٣٦٩ دا لە زانكۆی (بریكلی) كالیفۆرنیای ئەمەریكادا قسەو باسێكی وروژێنەری لە سەر ئەم ئوستورەیە كردووە كە پاشان ژمارە (٤٧) ی گۆڤاری (آدینە) تیرماە ١٣٦٩ لە رووپەڕی (٥) لاپەڕەدا بە چاپی گەیاندووە كە لێرەدا بە پێویستم زانی ئاماژەی پێبكەم بۆ ئەوەی خوێنەر ئەگەر ویستی بە دوایدا بچێ ئەوە چاك بزانێ كە هەردوو باسەكە لە یەك جیاوازن، هەریەكەمان بە مەبەستێك قسەمان لە سەر ئوستورەكە كردووە.

٢. خاوەنی كتێبی (قصص الانبیاء) بە هەڵە دوو (ضحاك) ی تێكەڵ كردووە كە بریتین لە زوحاكی ئەم باسەو یەكێكی تر.

نووسیویە: زوحاك دەستەڵاتدارێك بووە كە فیرعەونی میسر براو نوێنەری بووە لە سەر تەختی میسر، ناوی (سنان كوڕی علوان كوڕی عویج كوڕی عیملاق كوڕی لاوژ كوڕی سام كوڕی نوح)[٥٠] بووە. كە دیارە ئەم بۆچوونە هەڵەیە و پێویستە مێژوو نووسان بەرێیدا نەچن و دەبێ لە یەك جیابكرێنەوە.

٢٣- گردی قوڵخورد: قوڵخورد گوندێكە لە دەشتی شارەزوور بناری چیای سورێن. لە ناو گردەكەی ئەم گوندەدا چەند جارێ لیرەو كووپەی بچووك و گۆزەی گەورە دۆزراونەتەوە كە هەندێ لە گۆزەكان تەرمی مرۆڤیان تێدابووە. ئەم تەرمی ناو گۆزانە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی مادەكان. كەواتە گردەكە لەو دەورانەدا ئاوەدان بووە و پاشان بە هەر هۆیەك بووە كە نایزانین چۆڵ كراوە و بە وێرانەیی ماوەتەوە تا لە ساڵی ١٩٤٤دا لە لایەن حاجی محەمەد ڕەحمانی هاروونیەوە كە دەبێتە باپیری كاك نووری حەمە عەلی ئاوەدان كراوەتەوە. حاجی محەمەد لە ساڵی ١٩٤٤دا دەچێتە سلێمانی و جەنابی حەسەن بەگی

جاف دەبینیّ. پاش وتوویْژکردن حەسەن بەگ کە تێدەگات حاجی مەحەمەد گوزەرانی تێکچووە زەوی و زارەکانی قوڵخوردی ئەداتیّ کە ئاوەدانی بکاتەوە. ئەمیش ئەچێتە لای شێخی حیسامەددین بۆ ئەوەی رەئی لیّ وەربگرێت. شێخیش دەفەرمووێ: قوڵخورد بۆ هەموو کەسێ ڕەش بووە بۆ تۆ سپی دەبێت برۆ بە دەمیەوە و ئاوەدانی بکەرەوە.

باسە مێژوویییەکەی گردی قوڵخورد ئەمەیە، بە پێی ئەوەی کە نزیك بە گوندی نەویێە دیارە لە کۆندا یەکێك بووە لەو بنکانەی کە لە سەنگەری پێشەوەدا دانراوە بۆ دیدەبانی و بەرگری کردن لە نەویێ. هۆی دروست کردنی گوندەکەش هەر وەك کاك نووری حەمە عەلی دەماو دەم یا پشت بە پشت بیستوویە وەهابووە. (پاشای نەویێ کچێکی جوان و نازەنینی دەبێت، دوو لاوی ئەو سەردەمە حەزی لێدەکەن و داوای دەکەن. پاشایش بۆ ئەوەی کێشە دروست نەبیّ ئەڵێ: یەکێکتان بڕوات لە فلآنە شوێندا گردیّ دروست بکات و یەکێکیشتان بڕوات ئاوی (وەڵەسمت) دەربێنیّ، هەر کامێکتان زوو تەواوتان کرد ئەوە کچەکەمی پیّ دەبەخشم. هەردوو لاوەکە هەریەکە و دەڕۆن بە دەم کارەکەیانەوە و دەست پێدەکەن، پاش ماوەیەك لاوەکەی کە چووە بۆ ئاوی وەڵەسمت ئاگادار دەبیّ کە لاوەکەی تر خەریکە گردەکە تەواو دەکات و ئەمیش زۆری ماوە، دۆش دادەمێنیّ، ناچار پەنا دەبات بۆ پیرەژنێکی زیرەکی دنیا دیدە و مەسەلەکەی تیّ دەگەیەنیّ. پیرە ژنەکەش ئەڵیّ چار هەر ئەوەیە بچیت خامێکی زۆری سپی بەریت لە وەڵەسمتەوە بەری دەیتەوە بەرەو خوار ئیتر من تەگبیرت دەکەم. کە لاوەکە بەو کارە هەڵدەستیّ پیرەژنەکە ئەچێت بۆ لای لاوەکەی کە بە تەواوکردنی گردەکەوە خەریکە پێی دەڵیّ: کوڕە ئەوە خەریکی چیت ؟ ئەها ئەو کاری خۆی تەواو کردو گرەوی بردەوە. ئەمیش کە سەیری

چیاکە دەکات ئاوی پیا دێتە خوارەوە دەست و دەم ئەمرێت و پاشان کوڕەکە لەسەرخۆ کاری ئاو دەرهێنانەکەی تەواو دەکات و کچەکەی بۆ دەبێت)[51].

سەرچاوەکانی ئەم بەشە

١-مەنیانە بۆرینە ل٢٩٥.

٢-فرهنگ اساطیر یونان وروم-گریمال.

٣-هەمان سەرچاوە ج٢ل٦٥٤.

٣-هەمان سەرچاوە ج٢ل ٦٧٢.

٤-هەمان سەرچاوە ج١ل ٢٤٠.

٥-هەمان سەرچاوە.

٦-هەمان سەرچاوە ج٢ل٦٠٥.

٧-هەمان سەرچاوە ج١ل٢٤٤.

٨-المرشد الى مواطن الاثار الرحلة السادسة/١٧ . سومر/١٦ل ١٤٧-١٤٩.

٩-دەفتەرێکی دەست نووسی کاکەییەکان.

١٠-رۆژشماری کردی سلطانی ل شش ١٢٧٢

١١-الكامل فى التاريخ ٥١٦/٩ ابن اثير.

١٢-نزهه القلوب. ل١٠٧ حمدالله المستوفی.

١٣-دیوانی پیرە مێرد- ل ٢١٩-٢٢٠ . محمد رسول هاوار.

١٤-اربعه قرون من تاريخ العراق القريب ل٦٦ . لونگریك.

١٥-المرشد الى مواطن الاثار الرحلة السادسة. سومر/١٦ ل ١٤٧-١٤٩

١٦-هەمان سەرچاوەی پێشوو.

17- Southem Kurdistan in the annals of ashurna sirpal and to day the annals of the American shool of oriental reaserch yiii

١٨-گۆڤاری کاروان- ژ/٥١ل٢.

١٩-هەمان سەرچاوە.

٢٠-گۆڤاری کاروان- ژ/٥١ل٦.

٢١-گۆڤاری کاروان- ژ/٥١ ل ٨-٩.

٢٢-فرهنگ معين- ل ٧٧١.

٢٣-بهرام يشت. كرده-١٤-٥٥.

٢٤- لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتیکوردەواری. د. جمال رشید.

٢٥-تاريخ السليمانية وانحاءها. امين زكى بگ.

٢٦-هەمان سەرچاوە.

٢٧- تاريخ اردلان، مەستورەی ئەردەلانی.

٢٨-تاريخ السليمانيه يا شەرەفنامە ل١٩٩.

٢٩-ديوانی قانع ل٢٤٤ چاپی محمدی -سقز.

٣٠-فرهنگ عميدل١٢٤٧.

٣١-شەرەفنامە. پەراوێزی ٣ ل١٩٥-١٩٦.

٣٢-شەرفنامە. پەراوێزی٣ ل١٩٥.

٣٣-شەرەفنامە پەراوێزی ٣ل ١٩٥-١٩٦.

٣٤- تاريخ اردلان يا شەرفنامە ل١٩٩.

٣٥-ئەم ئەفسانەيەم لە كاك يوسف بيارەيی وەرگرتووە.

٣٦-بەديع وعەرووزی نامی ل٣٢.

٣٧-ايران باستان. ج ١ص٢١٢-٢١٤.

٣٨-هنر ايران دردوران مادوهخامنشی ل٢٩٦ گريشمن.

٣٩- لێكۆڵينەوەيەكی زمانەوانی‌دەربارەی مێژووی وڵاتی كوردەواری- د. جەمال رەشيد. ل٢٨٥-٢٨٦.

٤٠-لێكۆڵينەوەيەكی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی كوردەواری-ل ٢٨٦.

٤١-العراق القديم. ترجمه حسين علوان.

٤٢-لێكۆڵينەوەيەكی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی كوردەواری-ل١٢-١٣.

٤٣-كوردستانی باشور - وتاری سپايزەر ١٩٢٦.

٤٤-كرد و پيوستگی نژادی وتاريخی او ل٢٥

٤٥- كرد و پيوستگی نژادی وتاريخی او ل٢٧.

٤٦-Shilmenxx 111/ IV.

٤٧-تاريخ ماد.ل ١٥٦. دياكونوف.

٤٨-فرهنگ نامهای شاهنامە ل ٢٢٢ علی جهانگيری.

٤٩-هەمان سەرچاوە.

٥٠-قصص الانبياء ل١٢.

٥١-ئەم زانياريەم لە بەرێز كاك نووری حەمە عەلی وەرگرتووە.

بەشی سێیەم

جاف وهۆزەکانی ناوچەکە
کاکەییەکان، نەردەڵانیەکان، جولەکەکان

جاف

عەشیرەتێکی گەورەی بەربڵاوە لەناوچەکانی(جوانڕۆ، هەڵەبجە، دەربەندیخان، کەلار) ئەژین، هەندێکیش پاشماوەیان لە (سنە، مەریوان، دیواندەرە) ماوە کە لە سەردەمی قاجاریەکاندا بەبۆنەی کۆچ وکۆچبارەوە چوونەتە ئەو ناوچانە و پاشان تێیاندا نیشتەجێ بوون.

بنکەی سەرەکی ئەم عەشیرەتە لەسەرەتاوە تا {سەدەی١٧ هەر لە هەرێمی جوانڕۆدا ژیاون کە دەکەوێتە نێوان هەڵەبجە-کرماشان، ئەودەمە هێشتا ساغ نەبووبووەتەوە کە ئایا ئەم جافانە سەر بەئێرانن یاعوسمانی}[1]. ژیانی ئەم عەشیرەتە لەسەرئاژەڵداری بووە، بۆیە کاتێ کە ژمارەیان زۆر بووە، ناچاربوون کەلە ساڵدا چەند مانگێک بەرەو لەوەڕگەکانی ناوچەی زەهاو کۆچ بکەن. ئەمە جگە لەوەی کە هەندێکیان واز لە کۆچ دێنن ولە جوانڕۆو هەندێ لەدێهاتەکانی دەوروبەری وهەوارەکاندا نیشتەجێ ئەبن ولەپاڵ ئاژەڵداریدا کشتوکاڵیشیان کردووە. پاش ئەوەی کەتا دێت لەزیاد بووندا ئەبن {بەشێکیان بەڕابەرایەتی زایەریەگ کۆچ ئەکەن بۆ ناوچەی شارەزوور، ئەمە ڕێکەوتی سەردەمی دەستەلاتدارێتی سوڵتان مورادی چوارەم (١٠٠٢-١٠١٩) بووە، بە هاوناوی سوڵتان موراد خۆیان ناوناوە (جافی مورادی)} بەرلەهاتنی جافەکان {شارەزوور مەڵبەندی ژیانی چەند خێڵێ بووە کە پێشتر زۆریانم دیوە، یا لەوەرزەکانی تردا ئەیانبینم، ئەو خێڵانەش وەکو- گەلاڵی، شێخ سمایلی، بێسەری، چوچانی، قەویلەیی، ئیسماعیل عوزێری، شێنکی، کافرۆشی، بلباس، کەلهوڕ، ئیلەکۆ، گەڵباخی، مەنمی. وەکو ئەڵێن چوار خێڵی

یەکەمیان هەرجاف بوون ولەکۆچێکدا کە ٥٠ساڵ بەرلە ئێستە بووە هاتوون﴾[٢].

جافەکانیهەڵەبجە وشارەزوور وەچەی زایەربەگن کەبەم شێوە نەسەب نامەیان دیاری ئەکەین:
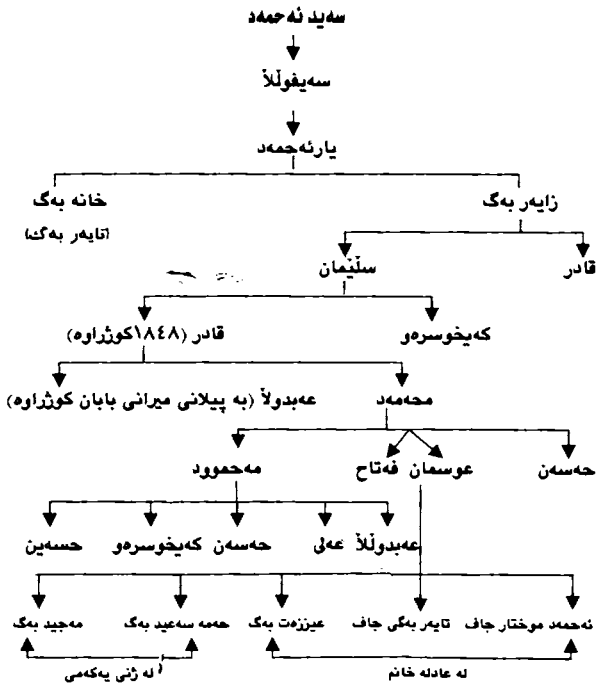
(زایەر بەگ لەگەڵ بەشێك لەعەشرەتەكەیدا سەرەتای سەدەی هەژدە كۆچەكەی بەرەو شارەزوورو هەڵەبجە دەست پێدەكات. بەرەبەرەكە زیاد ئەكەن سنووری جوگرافیای كۆچیان زیاد ئەكات)[٣]، لەدەشتی‌شاكەلەوە تا سارالْ، هۆبەتوو، زۆزانەكانی سنەو هەسەناوا رۆشتوون. ئەودەمە خان ئەحمەد خان والی ئەردەڵانیەكان ئەبیٚ ولەبەر ئەوەی جافەكان لەكۆچ كردنیاندا لەوەرگایان بۆ ئەوان ئەهێشتۆتەوە، رێگەی هاتوچۆ كردنیان بەسنووری هەوراماندا لیٚ ئەگرێت. زایەر بەگ ملی بۆنادا وڕووبەڕووی ئەوەستێتەوە: شەڕێكی سەخت لەنێوانیاندا رووئەدات، لەشەڕەكەدا زایەر بەگ ﴿بەدیل ئەگیریٚ وئەدریٚ لەقەناره﴾[٤].

لەم دەمەدا هەندیٚ لەكەماڵەییەكان لەهەوراماندا بڕ ئەبن، بەناچاری لەویٚ مل ئەدەن وئەمێننەوە، هەرلەویٚ دێیەك بەناوی (كەمالآ) ئاوەدان ئەكەنەوە كە ئێستەش ماوەو بەتەنیشتی شاری هەورامانەوەیە، ئیتر بەجاف نامێنن وئەبن بەهەورامی. ئەوانی تریشی كە بەدەردی سەری ئەگەڕێنەوە شارەزوور یەك ئەگرنەوەو سلێمان بەگی كوڕی زایەر بەگ ئەبێتەمیریان، دوای ئەوەی رێگەی هەورامانیان لیٚ ئەبەستریٚ رێگای پێنجوێن وشلێر هەڵئەبژێرن بۆ چوونە ناو كوێستانەكانی سارالْ وهۆبەتوو. دوای سلێمان بەگ قادر بەگی كوڕی ئەبێتە جیٚنشین. لەسەردەمی ئەمدا گەلاڵیەكان لەگەڵ جافدا ئەكەونە ملەجەڕیٚ. گەلاڵیەكان لەرەگەزدا جاف نین، لەزۆركۆنەوە هاتوونەتە شارەزوور و بەبنەچە

ئەچنەوە سەر هۆزی جەلالی ناوچەی تەرگەوەڕو مەرگەوەڕ، لەسەردەمی ئەم قادر بەگەدا تێکەڵی جاف ئەبن، جەلالی، جەلالی، گەلاڵی لەناو جافیشدا زۆرجار(ل) بە (ڵ) ئەگۆڕێ وەکو جەمال-جەماڵ، کەمال-کەماڵ، میکائیل-میکایەڵ، عادل-عادڵ...هتد.

ئەدمۆندز شەرێکی قادر بەگ و گەلاڵیەکانمان بەم شێوە بۆباس ئەکات ﴿ لەبەر ئەوەی-جافەکان -بەرەبەرە ژمارەی مەڕومالاتیان زیادی ئەکرد، لەهاویناندا وردە وردە بەرەو لای سەروو هەڵئەکشان، لەگەڵ ئەوەشدا مەوداو سنووری خەڵکیان ئەپاراست ، لە پێنجوێن بەولاوە نەئەچوون وپایزانیش زووتر ئەگەڕانەوە، قادر بەگ (کەئەودەمە سەرکردەی جافە کۆچەریەکان بوو) ئەوەی بەکەم شانی خۆی ئەزانی، لەبەرئەوە بەدوای شەڕدا ئەگەڕا. سەگەکەی ناونا-شێرە-شێرئاغا سەرۆکی خێڵی گەلاڵی بوو، گەلاڵیەکان کلکی سەگێکی‌خزمی‌قادربەگ ئەبڕن، قادر بەگ بەدوای بیانوودا ئەگەڕا دەستی کەوت. لەحەسەن شەهید- شەهیدان-نزیك کۆتایی دەرەی شلێر هێرشی کردە سەرشارەزووریەکان وچوارسەدکەسی‌لێ کوشتن وئەوی تریشی بڵاوە پێکرد. دوای ئەوە گەلاڵیەکان سەریان بۆجافەکان دانەواندو لەپلەی چوارەمین خێڵی گەورەدا پەیوەندییان کزد بەموورادیەکانەوە﴾(٥).

قادر بەگ لە ساڵی١٨٤٨دا بەدەستێکی چەپەڵ ئەکوژرێ. دوای خۆی عەبدوڵلاو محەمەدی کوڕی ئەبنە جێگەداری. عەبدوڵلا بەگ پیاوێکی ئازاو بەجەرگ بووە، لەگەڵ میرانی باباندا دۆستایەتیەکی پتەو دروست ئەکات. ئەوەندە ئازاو لێوەشاوە ئەبێت لەگەڵ شەڕی عەجەم دا دژی کورد ئەبێتە یەکێك

لـەدوانزە سـوارەی مـەریوان[*]. لەئـەنجامی دۆسـتایەتی بابانیـەکان کـە زۆرهاتوچۆیان ئەکات لەگەڵ خوشکی میری بابان دا حەز لەیەك ئەکەن، پاش ماوەیەك میر بەمە ئەزانێ وپێی ناڕەحەت ئەبێت ، بەڵام لەبەر ئەوەی جاف لە خۆی ئەوروژێنێ ناتوانێ بەئاشکرا هیچی لێ بکات. لەبەر ئەوە خۆی مـەلاس ئـەدات بۆهـەلێ لـەو دەمـەدا شـەڕێکی‌تر لـە نێـوان ئەردەلانیـەکان و بابانیـەکاندا ڕووئـەدات، عەبدوڵلا بەگیش لە بەرەی بابانەکاندا ئەچێتە مـەیدانی جەنگـەوە. بابانـەکان لـە شـەڕەکەدا بـراوە ئـەبن و پاشەکشـە بـە ئەردەلانیـەکان ئەکـەن. عـەبدوڵلا بـەگ لـە شـەڕەکەدا برینـدار ئـەبێ، مـیری بابـان فـەرمان ئـەدات بـە پزیشکەکەی کە لە باتی دەرمـان - ژەنیـغ بخاتـە سـەر برینەکـەی، بەمـەش عەبدوڵلا بەگ ئەمرێ، ئەوەی ئەم نهێنیە ئاشکرا ئەکات خوشکەکەی میر خۆی ئەبێت کە دێت و لە سەر تەرمی دڵدارەکەی خۆی ئەکوژێت.

کوشتنی عەبدوڵلا بەگ پشێوییەکی گەورە دروست ئەکات. محەمـەدی بـرای ئەکەوێتـە دژایـەتی کردنـی بابانیـەکان و چـەند شـەڕو ناخۆشـیەك لـە نێوانیـاندا ڕووئـەدات، لـە هـەندێ شـەڕدا جافـەکان سـەرکەوتوئەبن و هـەندێ تۆڵەی خۆیان ئەکەنەوە. بابانەکان شـەڕی جافـەکان بە توندی ناکـەن و ترسـی ئەوەیان ئەبێت کە ئەمان پاڵ بدەن بە ئەردەلانیەکانەوە کە ئـەو کاتـە دوو هێزی

(*) هاوڕێ لەگەڵ عەبدوڵلا بەگدا پیاوێکی تری خەڵکی ناوچەی هەڵەبجە بە ناوی ئەکرەم بـەگی ئـەلقالی ئەبێتـە یەکێك لە دوانـزە سـوارە. ئـەم ئەلقالییانـە یـا وەکـو ئەورزڵیـەکان پێیـان ئـەڵێن ئـەوغالی خـەڵکی وڵاتـی ئەفغانسـتانن. کاتێ خۆی لە شەڕێکی عەشایەریدا سەرۆکەکەیان بە ناوی ئازاد خان ئـەکوژرێ و لەشـەڕەکەدا شکسـت ئەخۆن، ئیتر ئەوی خۆیان هەڵئەگرن و بە کۆچ وکۆچبار دێن لـە ناوچـەی ئـەورزڵی لـە گونـدی چرۆسانە ئەگیرسێنەوە و ئیتر لەناو ئەورزڵیدا ئەتوێنەوە. شایانی باسە عەلیەکبەر خالۆوزنی خـێزانی شـاعیری هێـژا مەولەوی لەمانە ئەوەمە کە لەچرۆسانە مەلابووە خواسەوویەتی.

یەکگرتوو لە بەرامبەریاندا ئەوەستێ وتێکیان ئەشکێنن. لە سەرکەوتنی ئەم شەڕانەدا ئەم بەیتە شیعرە فۆلکلۆریە دێتەکایەوە کە ئەڵێ:

ئەگـــەر لـــە جافـــان یـــەکێ بمێنـــێ
هـــەقی بـــەرودوا لـــە گشـــت ئەســـێنێ

محەمەد پاشا پیاوێکی ئازای قسە شیرینی دیوەخان گەرم بووە. کاتێ کە جڵەوی ڕابەرایەتی جافی ئەکەوێتە دەست عەشیرەتەکەی جەم و جۆر تـر ئەکات و هـەوڵی ئەهێشـتنی کێشـەو ناکۆکیـەکانی نـاوخۆو دەرەوەی جـاف ئەدات. بە ناو خێڵ و تیرەکـاندا مـەلا بڵاو ئەکاتـەوە تـا منداڵـەکانیان فێری خوێندن بکەن و هەروەها بۆ ئەوەی دوژمنانی چاو ترسێن بکات و ئیتر شەڕیان پێ نەفرۆشن هەندێ تفەنگ ئەکڕێ.

محەمەد پاشـا بنکـەی سـەرەکی هەڵەبجـە ئـەبێت و لـەساڵیشـدا چـەند مـانگێك لـە پێنجوێـن دائەنیشـێ دەسـت ئـەکات بـە کـاری ئـاوەدان کردنـەوە، نووسـەری تـەئریخی جـاف ئـەڵێ: ﴿ پێنجوێـن و ئەڵەبجـە کـە ئێسـتە دوو قەصەبەن، لە پێش محەمەد پاشا دوو دێی بچوك بوون ئەوکردنی بە شـار، قەیصەری وچایخانەی تێدا کردن ﴾[٦].

پاشا بەم کارانەی ناوبانگێکی باش پەیدا ئەکات و کاتێ عوسمانیەکان بەمە ئەزانن لە باب العالیەوە پلەو پایەی پاشایەتی ئەدەنێ، ئیتر لە محەمەد بەگەوە ئەبێ بە محەمەد پاشا و بناغەی پاشایەتی لە ناوجاف دا دائەمەزرێنێ، هەر ئەو دەمە ﴿ لەلایەن تورکەکانەوە ئەکرێتە قایمقامی هەڵەبجە﴾[٧].

کاروباری ناو عەشیرەتی جاف بە شێوەیەکی ڕێك و پێك ئەڕوا بەڕێوە، پاشـا لـە دوا سـاڵەکانی تەمـەنیدا زۆر لـە کاروبارەکـان ئەخاتـە سـەر شـانی

مەحموود پاشا و وەسمان پاشای کوڕی، لەمەشدا مەبەستی ئەوە ئەبێت کە دوای خۆی کوڕەکانی بتوانن سەرۆکایەتی ئەو عەشیرەتە گەورە بگرنە دەست. لە ئەنجامدا ئەمیش بە دەستێکی ناپاك ئەکوژرێ کە هەندێ گیرو گرفت بەدوای خۆیدا بەجێ دێڵێ.(*)

نووسەری تەئریخی جاف ئەڵێ ﴿پاش کوژرانی حەمە پاشا مەحموود پاشا لەلایەن عوسمانیەوە بوو بە قایمقامی هەڵەبجەو سەرۆکی عەشیرەتی جاف﴾(٨). ئیتر لێرە بە دواوە حەز ئەکەم باسی ﴿ مەحموود پاشا، وەسمان پاشا، تایەر بەگی جاف، ئەحمەد موختار جاف ﴾ بمێنێ بۆ شوێنی خۆی.

* * * * *

لە ئەنجامی ئەو گەڕانە سەرومڕەمدا بەدوای بەیازو دەفتەرە دەست نووسەکاندا ڕۆژێ بە هۆی کاك (عیرفان جاف) ەوە ڕێم لە دەفتەرێکی شیعر کەوت کە بە فارسی نووسراوەتەوە. هەرچەندە شیعرەکان لە هەندێ شوێندا سەکتەیان تێدایە، بەڵام چەند لاپەڕەیەکی مێژووی عەشیرەتی جافمان نیشان ئەدەن، ئەویش شەڕی جافە لەگەڵ سوپای ئێران و هۆزەکانی گەڵباخی و تیلەکۆ لە ناوچەی سارالْ و تیلە کۆی دەورووبەری سەقزو دیواندەرە. شەڕەکەش دیارە کۆن نیە، چونکە فڕۆکەو تۆپی تیا بەکار هێنراوە. ئیتر ئەچمە سەر شیعرەکان با خۆیان ڕووداوەکە بگێڕنەوە.

بــــە قلـــب ســـپاه عشـــــایر جـــــاف
زدن ضــرب برنـــو فــــــرارش بقـــــاف

---

* کوشتنی محمد پاشاش لەلایەن دژە کوردێکەوە بووە، چونکە ئەم پاشایە لەگەڵ حسەین خانی قەڵخانی دا چەند جارێ کۆبوونەتەوە لەسەر یەککرتنی هەردوولا بۆ دامەزراندنی دەستەڵاتێکی کوردی سەربەخۆ لەناوچەکەدا.

بتوفیـــق یــــزدان چنـــان میشـــود
اسـیرش بـه تـاراج بـه شــیراز رود
ســپاه ایرانـــی حرکـــت نمـــود
مقــابل بـــه ســـارال شـــفقت نمـــود
رسـید خـط سـارال توقــف بداشـــت
یکـــی نامــــه‌و دیگـــری رانگاشـــت

واته: بەبڕنەو دایان لە جەرگەی سوپای عەشایری جاف و بەرەو کێوی قاف هەڵهاتن. بە یارمەتی خوا وا ئەبێت کە دیلیان بە تالآنی ببرێ بۆ شیراز. سوپای ئێرانی کەوتە ڕێ و بەرامبەر بە سارالْ ڕاوەستا. کە گەیشتە سەر سنووری سارالْ راوەستا و یەکێ نامەیەکی هێناو یەکێکی تر نووسی.

(کاغذ نوشتن سرهنگ بهادر بسر ایل جاف)

(نامە نووسینی سەرهەنگ بەهادور بۆ سەرۆکی هۆزی جاف)

ســـرحمد بیحــــد ســـوی لم یـــزل
خــدای بــزرگ و بـــی شـــبه و خلـــل
وصـــف رســـول زبـــان اوریـــم
امامــان یکـــایک بــــه‌یک بشــــمریم
ســـرایل جافـــان اســـلام نشـــان
چرابــــاد اقتتـــــال باسرکشـــــان
خــــدای بــــزرگ چــــه‌دارد قبـــول
کـــه ماهـــا نمـــائیم زقتـــل و قتـــول
کـه سـرایل جافـــان بـــه پـس بـازگرد
خـــودت رامیـــانداز بـــدام نـــبرد
شمــــاملت کــــرد عــــراق بســـاط

بــــه ایــــران چــــه‌مربوط ویــــا ارتبــاط
اگــــــر رایـــــت را طلــب میکننــــــد
نشســـتن کـــه اتـــش بخـــود مـــیزنند
ایـران جملـــه اســلام شمـــا هـــم چنــین
چـــه‌واجب کـــه خونـــها بریـــزد زمـــــین
چـو قـاصد بـبردش بـــه ســـرایل بـــداد
بخوانـــد و بســی گشـــت بدتـــر نـــهاد

واته: ئەو پەڕی سەری ڕێز دائەنوێنم، بۆ خوای گەورەی ڕاست و ڕەوان. وەسفی پێغەمبەرەکەی بێنینە سەر زمان و ئیمامەکان یەك بە یەك بژمێرین. سەرۆك هۆزی جافانی موسوڵمان، بۆچی کوشت و کوشتار لەگەڵ سەر کەشاندا ڕوویدات؟ کەی خوای گەورە قبوڵی ئەکات، کە ئێمە دووچاری شەڕ بکەن؟ ئەی سەرەك هۆزی جافەکان بگەڕێرە دواوە و خۆت مەخە داوی شەڕەوە. ئێوە گەلی کوردی خەڵکی عێراقن، چ پەیوەندییەکتان بە ئێرانەوە هەیە ئەگەر ئاڵاتان ئەتەوێ، ئەوە دانیشتوون کە ئاگر بەر ئەدەنە خۆتان. ئێران هەمووی ئیسلامەو ئێوەش هەروەها، چ پێویستە کە خوێن بڕژێتە سەر زەوی. کە نامەبەر نامەکەی بردودای بە سەرەك هۆز، خوێندیەوە وخۆی زیاتر نارەسەن پیشاندا.

جواب نوشتن سرایل جاف به سپاه ایران

(وەڵام دانەوەی سەرەك هۆزی جاف بە سوپای ئێران)

رئیســـهای جافـــان جمیـــع گشـــت هـــم
جـــم وجمـــع مجلـــس بیاراســـت بــــهم
جوابـــی نوشـــتند ایـــــل غـــــرور
همـــه بـــی تمـــدن ســـر پـــر قصـــور
کـــــه‌ماها برجنـــــگ امـــــادەایم

برابـــــر بــــا ایـــــران بایســــــتادەایم
نخواهــــــم رفـــــتن زســــارال زمـــــین
خیالهـــــای ایـــــران نبـــــاید چنــــین
بـــــهادر بدانیـــــد بجنـــــگ جملگـــــی
ســـپه را مـــیرانیم بـــه یـــک حملگـــی

واته: سەرەك خێڵی جافەكان هەموویان: كۆبوونەوەو كۆڕیان گەرم كرد وەلأمیان دایەوە، ئەم هۆزە لە خۆبایی و بیٚ شارستانیەت و سەرەڕۆیە. وتیان كە ئێمە بۆ شەڕ ئامادەین و بەرامبەر بە ئێران ڕانەوەستین. ئامانەویٚ لە ناوچەی سارالٚ دەرچین و ئێران نابیٚ خەیاڵی وای بیٚ بەسەرا. بە هادور بزانە كە ئێمە بە شەڕ، هەموو سوپاكەت بە هەڵمەتیٚ ڕانەماڵین.

شـــنید پاســـخ جـــاف شـــیر دلـــــیر
بشـــــیپور اشــــوب دفـــــع شـــــریر
چـــو امـــر هجـــوم داد بکشـــتار جـــاف
کشـــــیدند برنـــــو بـــــدون گـــــزاف
طیـاره زبـــالا بـــا بمـــب افکـــــن
بـــه ســـــرباز رەگـــیر چـــو اهریمـــن
همـــان تانکـــــهای پـــــولادی قشـــنگ
بـــه اتـــــش بـــەیک بـــارهزاران فشـــنگ
هـــزار افریــــن بـــر ســـواره ایـــران
سراســــــر گرفتنـــــد عبـــــور اینــــان
نـــــەراه عبــــور، نـــــەراه فــــرار

همــه جـاف مقتــول بــی حــدو شمــار

واته: که وەلأمی جافی بیست ئەو شێرە ئازایە، دەنگی شەیپوری شەڕ هەڵسا بۆ لە ناو بردنی ئەو شەڕ خوازانە. کە فەرمانی هێرش کردنی دەرکرد بۆ کوشتنی جاف، بڕنەویان هێنایە سەرپێ بێ لاف و گەزاف. فڕۆکە لە سەرەوە بە تۆپ هاویشتن، وەکو ئەمریمەن ڕێگە لەسەربازەکان ئەگرێ، هەر ئەو تانکە پۆلاییە جوانانە بە جارێکا هەزاران فیشەکیان ئەتەقان. هەزار ئافەرین بۆ سوارەی ئێران، هەموو ڕێگاکانی هاتوچۆی ئەوانیان گرت. نەڕێگەی پەڕینەوە و نەڕێگەی هەڵهاتنیان ما، لە رادەبەدەر هەموو جافەکان کوژران.

همـــان رزمگـــاه خـــاک او شـــبیخون

عشبـــائر جـــاف بحـــالت زبـــون

غـــروب شدشـــب تـــار امـــد میـــان

ســپه جـــانبین گشـــت راحـــت زجـــان

همـــان شـــب بوقـــت ســحرگه رســید

قـــراول دوجـــانب ســـفیدی بدیـــد

پـــس از شـــربت چـــای ســـپاه ایـــران

همـــه دلشـــاد هجـــوم نمودندبجـــان

بـــهادر بـــاید بتـــوی ســـپاه

میـــان دلـــیران پـــر رزم خـــواه

بیـــاید بتـــوی ســـپاه عزیـــز

همـــه شـــیر مـــردان دلـــیر و تمـــیز

واتە: لە هەمان شەرگەی ئەوەوە شەبەیخون کراو هۆزەکانی جاف زەبوون بوون. ئێوارە هات و تاریکە شەو بوو بە ناو بژیوان، سوپای هەردوولا ئارام بوون. هەر ئەو شەوە کە گەشتە دەمەو بەیان و دیدەبانی هەردوولا کازیوەی بینی. دوای چا خواردنەوە سوپای ئێران، هەموویان دڵشادو بەدڵ و بەگیان هێرش ئەکەن. بە هادور پێویستە لە ناو سوپاکە دابێ، لە ناو هێزی دلێرە شەڕخوازەکانا. بێتە نێو سوپای خۆشەویستەوە، کە هەموویان شێرە پیاوو ئازاو جوامێرن.

بگفتـــش مـــــرا امـــــروز وقـــــت هـــــنر
همـــــەتن درســـــتی نمـــــائیم بـــــدر
همـــــە جـــان خـــود را نشـــــانیم بکـــف
همـــــە ســـینە راکـــــردە جـــای هـــدف
بقلـــــب ســـپاە عشـــــایر زجنـــــگ
یکـــی مثـــل شـــیرو یکـــی چـــون پلنـــگ
بدانیـــم اخـــــر چـــــە طـــوری شـــود
ســـــــــرنامداران کدامـــــــــین رود
بدانیـــم ایـــن چـــرخ چـــە طـور و قـــرار
بگـــــردش، بگردیـــــم زلیـــــــل و نـــــهار

واتە: وتی ئێمەین وئەمڕۆ کە ڕۆژی خۆنواندنە، هەموومان خۆپاراستن بخەینە لاوە. هەموومان گیانی خۆمان بخەینە سەر لە پی دەست و سنگمان بکەینە قەڵغان و سوپەر لە جەرگەی سوپای عەشایردا کاتی جەنگ، کە یەکێکیان لە شێرو یەکێکیان لە پڵنگ ئەچێ. بزانین ئەنجامەکەی چی ئەبێ و

سەری ناوداران کامیان تیائەچیٚ. بزانین ئەم چەرخە چۆن ئەسوڕیٚ، ئیٚمەیش شەوو ڕۆژ لەگەڵیا بسوڕیٚین.

علـــی را ز میـــــدان کنیـــــم پیـــــش او
بمردانـــــــــه اساشـــــــتاب و بـــــــدو
ببینیـــــم فـــــاتح کدامـــــــین شـــــود
بمغلـــــوب و مقتـــــــول کدامـــــــین رود
جوانــــــان ایــــــران کلیـــــه بـــــــدل
چوگــــل سرکشـــیدند زخــــار و زگــــل
جوابـــــی درســــــتی بدانـــــــد چنــــان
بـــــهادر شـــــکوفه بنمـــــودش بجــــان
بتوفیـــــق یـــــــزدان وحســــــن رســــول
بـــــهمراه اهـــــل و هـــــم ال بتـــــول
ســــــپاه عشــــائر بـــــر افکنــــــده دار
بخونشــــــان همـــــین خـط حنــــائی اثــار

واتە: عەلی بخەینە مەیدانەوە پیٚش ئەو، هەروەکو نیٚر بە پرتاو وەهەڵمەت بردن ببینین کیٚ سەرکەوتوو ئەبیٚ: تیٚکشکاوو کوژراو بەرەو کویٚ ئەچیٚ. لاوانی ئیٚران هەموویان بە دڵ، وەك گوڵ لە توێی دڕك و گڵەوە سەریان دەرهیٚنا. وەڵامی ڕاستەقینە ئاوا بزانە، بە هادور چرۆی گیانی بگەشیٚتەوە. بە یارمەتی خواو نازداریی پیٚغەمبەر، بە هاوڕای ئەهل ونەتەوەی حەزرەتی فاتیمە. سوپای عەشایری بە غیرەت، بە خویٚنیان ئەم ناوچە خەناوی ئەکەن.

(امدن عشایر و طایفەهای گلباغی و تیلکو و خرخره)

(هاتنی هۆز و خیٚڵەکانی گەڵباخی و تیٚلەکۆ و خوڕخوڕە)

زلشـــكريكى امريـــة شـــد عيـــان
بگلبـــــاغى و تيلكوئـــى چنـــــان
سـواران حركـت سـوى جنــگ جـاف
رهــايند ايشــان سـوى كــوى قــاف
بخوانـــدن نامـــه شـــدند جـــانفدا
ســـواران رزمـــى بكردنــــد جـــدا
محمـــد علـــى خـــان دلـــير و جـــوان
بســـــركردگى ايـــل گلباغيـــــان
وازتيلكـــو شـــير مـــردى دلـــير
بـــه عليخـــانيش نـــام رئيــس دلـــير

واتـه: لـه نـاو لهشكرهكهدا يـهكێ وهكـو فـهرمانده دهركـهوت، لـه نـاو گـهڵباخى و تيلهكۆييهكانيشـدا هـهروا. سـوارهكان بـهرهو شـهڕى جـاف تێيـان تهقان، بهرهو كێوى قاف راويان نان. به خوێندنـهوهى نامهكه هـهموويان بوونـه گيانفيدا و سواره شهڕكهرهكانيان جياكردهوه. محهمهد عـهليخانى ئـازاو لاو، سهركردايهتى هۆزى گهڵباخيـهكانى ئهكرد. لـه تيلـهكۆش شێره پيـاوێكى بـه جهرگ، كه ناوى عهليخان بوو سهركردهيهكى ئازا بوو .

ســواران جنگــى نشســتن بـــه زيـــن
چـــون ايـــل دســتان ز زابـــل زمـــين
پيمـــوده راهـــــان بجنـــگ اشـــــنا
رســـيدند بتـــوى ايرانـــى ســـــپاه
بتعظيم كـــردن ســوى شـــير مـــرد

بســـــرهنگ بـــهادر دلـــير و نـــبرد
بســـی افريـــن كـــرد ســـرهنگ تمـــام
برايشـــــان نـــوازش نمــــــودش دوام

واتـه: شۆڕه سـواران چوونـه سـەر زيـن، وەكـو خێڵـی ڕۆستەمی زابلـی (مەبەست ڕۆستەمی زاڵە) پیادەكانیش كە شارەزای شەڕكردن بوون، گەشتنە ناو سوپای ئێرانەوە. سەری ڕێزیان بۆ شێرە پیاو دانەواند كە سەرهەنگ بە هـادوری ئـازا و نەبـەرد بـوو. سـەرهەنگ زۆر ئافـەرینی هـەموویانی كـرد و بـە هەموو شێوەیەك دڵی ئەدانەوە.

(حرب كردن اردوی دولتی و عشاير گلباغی و تيلكو با جاف)
(شەڕ كردنی هێزی دەوڵەت و هۆزەكانی گەڵباخی و تیلەكۆ لەگەڵ جاف دا).

بـه شـيپورچيان امـــر شـيپور جنـــگ
بـەميدان رزمـی عجلـه و بـــی درنـــگ
بنـــاقوس كرنـــا دهلـــهای جنـــــگ
مبـــادا جوانـــان دلـــش بـــــاداتنگ
ســواره عشـــائر بشــد پيــش جنــگ
سپه كـرد حركـت چـو جـم جـم نـهنگ
تفـــانق زبرنـــــو تفنـــــگ ايــــران
بتانكـــهای اعـــلای خورشـــيد نشـــان
زبـــالا طيـاره بـــزد بـــــر شـــــرور
بكـــرد قتـــل و عـــام زنزديـــك و دور
بـــــهادر ســــواران يـــــلان ايـــران
بـــدوره چهارســـوی رزمـــی كنـــــان

واته :فەرمانی دا بە شەیپورچییەکان شەیپوری جەنگ لێبدەن و بە پەلە بچنە مەیدانی شەڕەوە. زەنگ و کەڕەناو دەهۆڵەکانی جەنگ لێبدن، ئەبالاوەکان دڵیان تەنگ ببێ. سوارەی عەشایر چوونە پێشەوەی شەڕ، سوپا وەکو پۆلی نەهەنگ جولاً. تەق و تۆقی تفەنگی بڕنەوی ئێرانی هەڵسا. لەگەڵ تانکەکان کە نیشانەی شێر خۆریان پێوە بوو . بە ئاسمانەوە فڕۆکە ئەیدا لەشەڕ خوازەکان و لە دوور و نزیکەوە قەلاًچۆی ئەکردن. سوارەکانی بەهادور کە پاڵەوانانی ئێران بوون، لە هەر چوار لاوە بە نۆرە شەڕیان ئەکرد.

سـپاه گـرالی بشـد سـرنگون
همان دشت و صحرا بشد جای خون
بخون جوانان خاک شد باب
زحیلان اسبان چو برق شهاب
زروخزادیان سواران حرب
همی شاطری هم دونده بحلب
اشک فزونی بیرون از شمار
بخوردند ازدست ایران سوار

واتە : سوپای گەلاًڵی سەرنگوون بوو، ئەو دەشت و سارایە بوو بە جێگای خوێن . بە خوێنی لاوان خاک بوو بە ئاو، حیلەی ئەسپەکان وەکو پزوسکەی ئەیزەك ئەهات. سوارە جەنگاوەرەکانی رۆخزاییەکان و هەموو شاتریەکان بەرەو حەلەب هەڵهاتن. فرمێسکێکی زۆر و لە ڕادەبەدەریان بەدەست سوارە ئێرانیەکانەوە ڕژان .

چوشیبور فتحی زدندش بکام
ملائک زاوج فلک سربسام
مخابره کردند سمای یکم

بدادنـــــد اخبـــار فتـــح ازنـــــهم
زهفتــم سمـــاو زدو عــرش و کــرس
شـــــنیدند اواز طبـــل و کـــــوس
تبـــارک سراســـر بخواندنـــــد دوام
بفتــح وظفــر بــاد ایرانـــی مقـــام
یکـــی زلزلــه بـــود یکـــی رســـتخیز
جوانـــان خونـــین بندشـــان گریـــز
غــروب وشــب تــار گشـــتند جـــدا
بخیمـــه برفتنـــد بنعــــره وصــــدا

واتـه: کـه شـەیپوری سـەرکەوتن بـه شـادییەوه لێـدرا، فریشـتەکان لـه ئاسمـاندا سەرسام بوون. هەواڵیان گەیاند بـه ئاسمـانی یەکـەم، تـا ئاسمـانی نۆهەمیش ئەم هەواڵی سەرکەوتنه بزانن. له ئاسمانی حەوتەم و هەردوو عەرش و کورسـی، ئـاوازی تـەپڵ و کووسـیان بیسـت. هـەموویان پیرۆزباییـان لـەم سەرکەوتنه کرد . یەکێ بومەلەرزە بوو یـەکێ ڕۆژی قیامەت، لاوانی خوێنـاوی هەڵهاتن. ئێـوارەو شـەوی تـاریك جیـای کردنـەوه و بەنرکـه و هـاوار چوونـه خێمەکانیانەوه.

سـپەرا حســـاب وردیـــف و شمـــار
بداننــد کدامــین شــده جـــان نثار
رســیدند بــر صــورت کــل ســـپاه
بیـــک کـــس بندکـــم زروی حیـــاه
تمـــامی جوانـــان بفتـــح وظفــر
همـــه شـــادمان همـــه خنـــدەور
ســـرحمد بیحـــد ســـوی لامکـــان

بوصــف رســـول وامـــير جـــهان
پنـــای حســـنین امـــد بجـــاه
هـــم از پرتـــو عـــدل شـــاهپور شـــاه

واتە: سوپاکەیان ڕیز کرد و ژماردیان، تا بزانن کێ گیانی لە دەست داوە. هەموو سوپاکەیان بینی و کەس تیا نەچوو بوو. هەموو لاوان بە هۆی سەرکەوتنەوە شادمان و دەم بە پێکەنین بوون. سەری سوپاس و ستایشی لە ڕادەبەدەرمان بۆ خوا هەڵبڕی، وەسفی پێغەمبەر و خودامان کرد. سەنای حەسەن و حسەین کرا، لەگەل پرتەوی دادی شاپوور شادا.

ســـحر افتـــاب زریـــن شـــعله داد
جوانـــان جنگشـــان بخـــاطر فتـــاد
ســـپاه ایرانـــی ســـواران جنـــگ
حرکـــت بمیـــدان مســـلح زشـــنگ
دســـتها تفنگـــها کشـــیده کتـــف
چـو علـی چـــو عبـــاس بشـــهر نجـــف
پیـــاده نظامـــان جوانـــان بنـــام
چوشـــیران رزمـــی همـــه نیـــک نـــام

واتە: بەیانی خۆری زێڕین پرشنگی‌دا، لاوەکان جەنگیان کەوتەوە بیر. سوپای ئێرانی سوارە جەنگاوەرەکان، بەرەو مەیدانی شەڕ کەوتنە ڕێ و بەتفەنگ خۆیان چەکدار کرد. دەستەکان تفەنگەکانیان خستە سەرشان، وەکو عەلی و عەباس لە شاری نەجەفدا. سەربازە پیادەکان کە لاوانی بەناوبانگ بوون، وەکو شیرە نەرەکان وابوون و هەموو خۆش ناوبوون.

سـواره عشـايز ايرانـى نـژاد
نـترس ونـبرد همـه كلـه بـاد
ملايـك زهفتـم نگـاه سـپاه
فتحنـا پيـاپى بخواندنـد صـلاه
بيـك حملـه جـلاد بـزور اورى
بـى اينكـه بترسـند از شـاطرى
- بـەبرنو بـه پنـج تـير قبضـه تفنـگ
پـهلو چـو زيـره بـزردى فشـنگ
بتـانك و بتوپـان كوهسـاريان
بـه قمپـاره و شسـت تـيران چنـان
زدنـد بـر عشـائر جـافى چنـان
بلغزيـد برهـم زمـين واسمـان

واتـه: سـوارەی عەشـایری ئێرانی نـەژاد، نـەترس و نەبـەرد و هـەموو سەرمرۆ. فریشتەکان لە ئاسمانی حەوتەمەوە سەیری سوپاکەیان کرد، خێرا خێرا (فتحنا) یان ئەخوێند. بە هەڵمەتێکی ئازایانە پەلاماریان دا بەبێ ئەوەی کە لە (شاتری) بترسن. بە تفەنگی برنەرو پێنج تیرەوە، سنگ و بەرۆکیان بە فیشەك وەکو زیرە زەرد کردبوو. بەتانك و تۆپ و هەروەها بۆمباو شەست تیر. دایان لە عەشایری جاف وەکو ئاسمان و زەوی بدەن بە یەکدا.

ملايـك زاوج فلـك فتـح خوانـد
همـه جـن وانسـان سراسـيمه مـاند
بنـوع زدو خـورد بمردانگـى
هـنر لزمـائى و فرزانگـى

چورسـتم چـو برزویـلان ایـران
فشـار اوردنـد بجـافی زبـان
ببعضـی بتـیرو فشـنگهای زرد
دریـده و بریـده هـم اعضاء خـورد

واتـه : فریشـتەکان لـە ئاسمـان بـانگی سـەرکەوتنیان هـەڵدا. جنۆکـە و ئینسان هەموو سەراسیمە بوون. بە جۆرێك شەڕیان ئەکرد پیاوەتی و هونەر و زۆر زانییان ئەنواند. وەکو ڕۆستەم و برزوی جوتە پاڵەوانی ئێران، زۆریـان بۆ جافەکان هێنا. هەندێکیان بە تیرو فیشەکی زەردەوە شڵت و پڵتیان ئەکردن و لە شیان ئەجنین.

سـپاهان رزمـی پیـاده نظـام
بحربـه دلـیری چـون اولاد سـام
طیـاره زبـالا بـزد برشـرور
نـەراه گریـزد نـەراه عبـور
در ان رزمـزار روی جـافی زبـان
بـنزدیک پـانصد هراسـان زجـان
چو علیخان پیش جنـگ همـی کـرد هـو
بجـولان اسـبش همـی رانـد بـدو
زناگـه بتقدیـر امـد قضـا
بخـورد تـیر جافـان زان رزمگـا
اجـل جـام شـربت بدسـتش بـداد
کـه روحـش بجنـت شـود شـاد

واتە: پیادە جەنگاوەرەکانی سوپا، حەربەی ئازایەتی بەدەستەوە لە ئەوەی سام ئەچوون. فرۆکە لە سەرەوە ئەیدا لەشەڕ خوازەکان، ئەڕێ ی هەڵهاتنی هێشتبوون نە پەڕینەوە. لەو مەیدانی شەڕەدا لەگەڵ جافەکان، نزیکەی پێنسەد کەسیان لێ کوژرا. عەلیخانی سەرداری جەنگ هەموویانی تارومارکرد، بە سواری ئەسپەکەیەوە گشتیانی ڕاونا. ناکاو لە تەقدیرەوە قەزا هات و گوللەیەکی جافەکانی بەرکەوت. ئەجەل جامی شەربەتی دایە دەستی و گیانی بە بەهەشت شاد بوو .

بدیــد ایــن وقــایع ســپەدار جنــگ

چومــار اژدر پیچیــد ونعــره بـــه تنــگ

بــامر هجومــی ســپاه تــاخت ســـر

بــه نیزه، بــه شمشیر، بســـته کمــر

بــزن هــی بـــزن از ســپه شــد صــدا

بفریـــاد و هانـــا زجـــاف شــــدادا

بکشــتند چنـــدان بیحـــد و شمـــار

بکــرد امـــر ســـرهنگ بشـــیپور کنــار

ســپه گشــت بــیرون زمیــدان کـــار

زخـــون جوانـــان زمـــین ســـرخ وار

واتە : کە بەڕێوەبەری سوپا ئەم ڕووداوەی بینی، وەکوماری ئەژدەر پێچی خوارد و هاواری لێ هەڵسا . فەرمانی دا بە سوپاکە، بە نێزەو شمشێر و کەمەربەندەوە پەلاماریان دا. دەنگی لێدەهەی لێدەرلە سوپاوە بەرزبوویەوە و جافەکان کەوتنە هاوار و ناڵە. ژمارەیەکی زۆریان لێ کوشتن، سەرهەنگ

فەرمانیدا بەشەپیوور لێدان. سوپاکە لە مەیدانی جەنگ هاتە دەرەوە، بە خوێنی لاوان سەر زەمین سوور بوو.

(نامە نویشتن سرهنگ بهادر بسر ایلهای جاف و طایفەی روخزدای و شاطری و گرالی).

(نامە نووسینی سەرهەنگ بەهادور بۆ سەرەك هۆزەکانی جاف و خێڵەکانی ڕۆخزایی وشاتری و گەلاڵی).

یکی نامە بنگاشت بسر ایلها
بسایر سواران و سر خیلها
بس است این قتال و بس است این خیال
فراری تواری کنند زمین محال
بامشب درین ملك رفتە بیرون
نباید ازاین بیشترها زبون
سواران جافی همە شد تمام
نبایداسیرتان شود قتل و عام

واتە: یەکێك نامەیەکی نووسی بۆ سەرەك هۆزو هەموو سوارەکان و سەرۆك خێڵەکان. ئەم کوشت و کوشتارو خەیاڵە بەسە، بڕۆن و ئەم ناوچەیە چۆڵ کەن. ئەم شەو لەم ناوچەیە دەرچن، بالەمە زیاتر داماوورەنجەڕۆ نەبن. سوارەکانی جاف هەموو کوژراون و با دیلەکانیشتان نەکوژرێن

(جواب نوشتن جاف و عاقبت گرفتاری ایشان)
(وەڵام دانەوەی جاف و ئەنجامی گرفتار بوونیان)

بخواندیم نامە سراسر تمام
بدانید سپەدار ایران مقام

که ما به بیستم هزاران سوار
همه جنگ جو عازم کارزار
اگریک سواره نماند زما
فراری نباشد به ما اشنا
برجنگ حاضرهم امادەایم
اگر چه زمیدان هم افتاده ایم

واته : نامەکەمان سەراسەر خوێندەوە ، نووسرابوو ئەی سەرداری سوپای ئێرانی بزانە کە ئێمە هەزاران سوارمان هەیە، هەموویان شەڕکەرن و ئامادەی شەڕن. ئەگەر یەک دانە سواریشمان نەمێنێ ئەوا هەڵنایەین و ڕاناکەین. بۆ شەڕکردن ئامادەین، ئەگەر چی لە مەیدانیشدا دیسان بکەوین .

(امر هجوم صادر شدن بسر کوبی جاف)

(فەرمانی هێرش دەرکردن بۆ سەرکوت کردنی جاف)

بخواند نامە سرهنگ شد پر خیال
زابلە خیالی دلش شد ذغال
بگفت این ملتها بسی بی مجال
بسی لا زبان و هم ابلە خیال
بکرد امر جاری هجوم کرده باد
سواره بجولان بجافان فتاد
پیادە پیاپی بە نیزه بزد
کەمر این قبایل همین راسزد
چنان گرم شد جنگ و غوغاتمام
زمین گشت گرد و سما گم نام

واته : سەرهەنگ نامەکەی خوێندەوە و چوو بەخەیالا، لە خەیالی خرا پی ئەوان دڵی بوو بە خەڵووز. وتی ئەمانە زۆر بێ مەجال و قسە نەزان و خەیاڵ خراپن. فەرمانی هێرش کردنی دەرکرد، سوارەکان پەلاماریان داو کەوتنە گیانی جافەکانەوە. پیادەکانیش یەك لە دوای یەك نێزەیان ئەوەشاند تا ئەو هۆزانە بە سزای خۆیان بگەیەنن. شەڕو پێکادان وەها گەرم بوو، زەوی بوو بە تۆزو ئاسمان لە بەرچاو ون بوو .

محـــاصره دانــــــد چیـــــخ و دوار

بـــه نـــیزه دریدنـــد مـــردان هـــزار

باســـیر گرفتنـــــد رئیســـهای جـــاف

بپـــازده نفرهـــا بـــدون از گـــزاف

چنـــان امـــر دادش همـــان بانشـــان

کـــه ســـرباز نیـــارد زغاراتشـــان

فقـط ایـــن عشـــایر عـــالی ســـوار

زگلبـــــاغی وتیلکوئـــــــی اثـــار

گمـــانم بغـــارت شـــدند شـــادمان

زاســـبان تـــازی وهـــم مادیـــان

دودسـته زسـرباز در آن خط گـذاشت

بقایـــای جافـــان بعـــراق گماشـــت

هـــر انچـــه کـــهمانده فـــراری نمـــود

ســـرخود بـــه یغمـــا بعـــراق ربـــود

واتە: گەمارۆی چیخ و دەوارەکانیان دا، بە نێزە سکی هەزاران پیاویان هەڵدڕی. سەرۆکەکانی جافیان بە دیل گرت کە پانزە نەفەری تەواوبوون. سەرهەنگ فەرمانی دەرکرد کە سەربازەکان چەپاویان نەکەن. بەڵام سوارەکانی هەردوو هۆزی گەڵباخی و تیلەکۆیی. وا ئەزانم بە چەپاو شادمان ئەبن، بە تایبەتی چەپاوی ئەسپ و ماین. دوو دەستە سەرباز دوور کەوتنەوە و پاشماوەی جافەکانیان بەرەو دیوی عێراق ڕاونا . ئەوەیشی کەمایەوە هەڵهات و سەری خۆی بەرەو وعێراق هەڵگرت .

صحیح است این جنگ قوهء دولت است
هنر آزمائی قوی شوکت است
فقط آن بهادر سپه‌دار جنگ
بنعرهء دلیری چوشیر و پلنگ
خودش همچورستم چو پیل دمان
در آن رزم میدان چو شیر ژیان
هزار آفرین باد عشایر را
همان شیر مردان نره شیر را
محمد علی خان شیر دلیر
مثالش زدنیا نبینم نظیر
محمد بلقب پدر آشنا
زشاه گشت صادر برش شد ادا
به علیخانیش نام جای پدر
مواجب بانعام وبوجه زسر

واتە: ڕاستە ئەم شەڕە هێزی دەوڵەتە، هونەر نەنوێنێ و شکۆدارە. بەلاّم ئەو بە هادوری سەرۆك سوپایە، کە بە ئرکەی ئازایەتی لە شێر و پڵنگ ئەچێ. خۆی وەکو ڕۆستەم و فیلی بە هەڵمەت وایە، لەم شەڕەدا هەروەکو شێری بەهەڵمەت خۆی نەنواند. هەزار ئافەرینیش بۆ عەشایرەکان، ئەو کەڵە پیاوانەی کە لە شێری نەڕ ئەچن. محەمەد عەلیخانی شێری ئازا، لە دنیادا لە وێنەی نیە. محەمەد کە بەنازناوی باوکی ئەناسرێ و لە لایەن شاوە پێی دراوە. بە ناوی عەلیخان لە جێگەی باوکی خەلاّت و بەخشیشی درایە .

بشـد بـر رئیـس همـه تیلکـو
حقیقـت در آن جنـگ کـرد جسـتجو
فرامـرز آسـا بجنـگ تـوران
سـواران جـافی بکـرد جـان فشـان
هـزار آفریـن بـاد برغـیرتش
بمـردی زمیـدان و هـم نصرتـش
همـان ایلـهای ایـران جـاف
کـه بسیار کردنـد غـروری و گـزاف
کتـف بسـته وارد سـنندج شـدند
بزنـدان برفتنـد آنجـا ببندنـد
عشـایری زنـدان فرشادەشـد
بحبـس و بتوقیـف قـرار دادەشـد
بزنجـیر ایـران وهـم پالـه هنـگ
گرفتـار گشـتند بتعجیـل درنـگ
نـدانم آخـر چەشـد کارشـان

رهـــائی و حبســـــی و بازارشــــــان
ســـر پـــر غـــروری چنـــان میشـــود
هـــــم از عـــاقبت او بغـــــارت رود
نبـــاید بدولـــت کســـی سرکشـــد
مگـــر قبلـــی جـان خـــودش درکشـــد

واته: (عەلیخان) بوو بە سەرۆکی هەموو تیلەکۆ، لە راستیدا لەم شەڕەدا خۆی نواند . وەکو فرامەرز لە شەڕی تورانیەکاندا، ئاوا گیانی سوارەکانی جافی کێشا. هەزار ئافەرین بۆ غیرەتی، بۆ مەردایەتی لە شەڕدا وهەم سەرکەوتنی . هەمان هۆزەکانی جافی ئێرانی، کە زۆر لە خۆیان بایی بوون و لافیان لێ ئەدا کۆت لەشان بەرەو سنە بران و خرانە زیندانەوە . عەشایرەکان کە بران بۆ زیندان بەند کران. کۆت و زنجیر کرایە پێیان و گرفتار بوون . نازانم ئەنجامی کاریان چی بوو، لە ئازاد کردن و تەوقیف کردن و هەواڵیان بێ خەبەرم . سەرێ کە مانای یاخی بوونی تیابێ، سەرەنجام ناوای بە سەر دێ. نابێ کەس لەگەڵ دەوڵەتا سەرکێشی بکات، ئەگەر بیکات مەگەر لە پێشەوە گیانی خۆی بسپێرێ .

(مراجعه بوضعیات کردستان و آمدن هوشمند افشار)

(سەیرێکی بارودۆخی کوردستان و هاتنی هۆشمەند ئەفشار)

چـو سـرتیپ افشـار سـپه کـرد جمـع
عشـــائر اکـــراد شـــنیدند بســـمع
سـپه تـــاخت بـــر دژ مریـــوان زمـــین
بجنـگ و بغوغـا و هـــم بغضـب وکـــین

زجـــای ســـپەراند تعجیـــل چنـــــان
بملـــــک رزاب و بــــــه اورامیـــــــان
نیـــــــارم بدفـــــــتر وقـــــــایع آن
زدوخـــــــورد دوجنـــــک وضـــایع آن

واتە: کە سەرتیپ ئەفشار سوپاکەی کۆکردەوە، عەشایرە کوردەکان ئەمەیان بە گوێ بیست. سوپای نارد بۆ قەڵای مەریوان بە شەڕو بگرە و بەردەو ڕق وکینەوە. لە شوێنێکەوە بە پەلە سوپای نارد بۆ ناوچەی ڕەزاوو هەورامیەکان. ئەو ڕووداوە نانووسمەوە، بە گڕا چوون و دوو شەڕو زیانەکەی.

لێرە بەدواوە باسی شەڕو پێکدادانی جافەکان تەواو نەبێت، ئیتر شاعیر دێتە سەر باسی حەسەن خانی ڕەزاو کە ئەو دەمە سەرداری هەورامیەکان بووە. شایانی باسە ئەم حەسەن خانی ڕەزاوە مێژوویەکی بە بایەخی نووسیوەتەوە کە من بۆ خۆم گەلێ سۆراخم کردو شوێنم هەڵگرت بەڵام دەستم نەکەوت، وا ئەزانم مامۆستا محەممەد ئەمین هەورامانی دەستی کەوتبێ. هەروەها حەسەن خان کەشکۆڵێکی پڕ لە شیعری لێ بە جێماوە کە ئەوە ئێستە لای بەندەیە. زۆرترین شیعر لەم بەیازەدا شیعری شاعیرێکە بە ناوی (غەریب)، کە بە دووری نازانم شیعری خۆی بن.

باسی حەسەن خان لە شەڕی جافەکاندا وا هاتۆتە ناوەوە کاتێ کە جافەکان تێ شکاون ڕوونەکەنە چیای کۆسالانی پشتی ڕەزاو، داوای یارمەتی لە حەسەن خان ئەکەن ونامەی بۆ ئەنووسن کە پشتیوانییان بکات، بەڵام حەسەنخان لە وەڵامیاندا ئەڵێ : بە داخەوە ئەوە بەمن ناکرێ ومن لە ژێر سایەی دەرناچم و لە ژێر فەرمانی شادام. پاش ئەوە حەسەن خان سکاڵا نامەیەک ئەنووسێ بۆ شاو پێی ئەڵێ: نەدارین و پێویستە یارمەتیمان بدەیت،

ئەگەر نەیدەیت ئەوا ناچارم لەگەڵ جافەکاندا بچم بۆعێراق. شای ئێرانیش وەڵامی ئەداتەوە، دێت بەهانایەوە و پارەو کۆمەکی چاکیان بۆ ئەنێرێ. لەم باسانە بەدواوە شاعیر هەندێ درێژە بە شیعرەکانی ئەدات، بە تایبەتی لە بارەی وەسفی شاوەو ئیتر کۆتایی پێ دێنێ.

* * * * *

شەڕێکی دیکەی خوێناوی جافەکان لەگەڵ عەشیرەتی فەیزوڵا بەگی ناوچەی سەقز - بۆکاندا بووە لە ساڵی ١٨٦٥دا. ئەم شەڕە لە سەر لەوەڕگە بووە. برای ئەدیب کاك (عومەر فاروقی سەقزی) لە سۆراخی خۆیدا کەشفێکی لە سەر ئەم شەڕە کردووە. ئەم کەشفەی بە شێوەی وتارێکی بەڵگەدار لە گۆڤاری سروە ژمارە (٣٠) ساڵی ١٣٦٧-١٩٨٨ بڵاوکردۆتەوە. تێیدا ئەوەی دیاری کردووە کە شێخ رەزای تاڵەبانی لەم شیعرەی خوارەوەیدا پشتگیری جافەکانی کردووەو سەرزەنشتی فەیزوڵڵا بەگیەکان ئەکات کە ئەچنە مەیدانی جەنگی جافەکانەوە. ئەڵێ :

خزمینە مەدەن پەنجە لەگەڵ عەشـرەتی جافـا
مێروولـە نـەچێ چاکـە بـە گـژ قوللـەیی قافـا
کـێ بـێ لـە دلێرانی عەشایر کـە نـەچووبێ
وەك تیری ئەجەل نووکە ڕمی جـافی بـە نافـا
خوێنڕێژ و شەڕەنگێز و عەدو بەندو تەنومەند
کامیان کە گەنە، شێرە لە مـەیدانی مەسـەفا
چونکە رەسەنی وردو درشتیان هەموو جـەنگین
مەی سارییە نەشئەی چ لـە دڵـدا چ لـە سـافا
وابێ غەم و پەروا دەچنە عەرسەیی هـەیجا

تۆ ناچیه سەر دۆشەکی بووکی لە زەفافا﴾
یبغــون الی الامـــر صغـــارا وکبـــارا
یســـعون الی الحـــرب ثقـــالا وخفافـــا
وەسمان بەگییان ئامیرە وەختێ کە بڵێ دەی
دێنە جەوەلان هەروەکو حاجی لە تەوافا
خواهم زخدا آنکە شود دشمن جاهت
کۆتی لە دەسا، دەس لە مەلا، مل لە تەنافا
لوتفێ بکە رەزا باشێخ رەزا بێتەوە گوفتار
حەیفە بڕزێ تیغی مجەوهەر لە غیلافا

هەروەها کاك عومەر نامەیەکی بە فارسی نوسراوی حاجی سەلیم خانی فەیزوڵڵابەگی ناسراو بە حاجی سەرتیپ و پارچە شیعرێکی ئەم شاعیرە واتە حاجی سەرتیپ زیندوونەکاتەوە کە تیشك ئەخەنە سەر موناسەبەتەکە .

١. **نامەکە**: نووسراوی (قازی کەوثەر)ـە کە ئەبێتە مەلا محەمەد کەریمی سەقزی بۆ ناسرەددینی شای قاجاری نووسیوە. ئەمە دەقی نامەکەیە کە کاك عومەر بلاوی کردۆتەوە و منیش لە پاڵیا بە پێویستم زانی بیکەمە کوردی:

تشکیا "وتظلما" بعرض میرسانیم کە الحمد لله ظل معدلت اعلیحضرت اقدس شهریاری روحی فدا برهمە جا محدود و درمایە هما پایە او همەرا اسایش موجود است بجز این بلوك محقر کە ازجور این و آن و مجاورت اشقیا و معبریت ایل جاف پریشان واز مرحمت و داوری ملوکانە محروم و بی نشان مانده ایم... باید درکارما رسیدگی کامل بشود زیرا با ازدیادیك نقطە محرم بصورت مجرم و برانداختن یك نقطة سقز بە سقر مبدل میشود. بال وپری برای مانگذاشتند تا وقت سر بریدن برای تسلیم نیم جان خود بهم بزینم، اغلب

رعایای اینجا ازبار طاقت فرسای دیوان به کسب معاش عیال خود نمیپردازندو به اشك گرم و آه سرد میسازند، بعضی هم ازبیم جان گریزان و زمرهای ازضعف بدن افتان خیزان و گروهی ازجان خود بیزارو برخی از فرط بی نوائی بسان بوتیمار درکلبه خود پریشان حال و زار و غمخوار میباشند. بەکوردی: بە سکالاو ستەم لێکراوی عەرزتان ئەکەین کە سوپاس بۆ خوا سێبەری دادی نێوەی هێژا و پیرۆزترین شەهریار گیانم بە قوربانی بێ بە سەر هەموو شوێنێکدا پەخشەو لە سایەی هوما پایەی ئەودا لە هەموولایەك ئاسایش هەیە. جگە ئەم مەڵبەندە داماوە کە بە دەست ستەمی ئەم و ئەوو هاوسێیەتی ئەشقیاکان و تێپەڕینی هۆزی جافەوە پەرێشانە. لە سۆزو داوەری شایانە بێبەش و بێ جێ وڕێ ماوینەتەوە... پێویستە کاروبارمان چاك بکەن. لە بەر ئەوە بە زیادکردنی یەك نوختە (محرم) بە شێوەی (مجرم) و بەلابردنی یەك نوختە (سقر) بە (سقر) ئەگۆڕێ. پەروباڵێکیان بۆ نەهێشتووین تا لەکاتی سەربڕین و تەسلیم کردنی نیوە گیاندا پەلە قاژەیەك بکەین. زۆربەی پیاوانی نێرە لە بەر پیتاك و سەرانە ناتوانن ژیانی ماڵ و منداڵانیان دابین بکەن و بە فرمێسکی گەرم و هەناسەی سارد ئەسازێن. هەندێکیش لە ترسی گیانی خۆیان هەڵدێن و دەستەیەکیش لەبەر لەڕولاوازیی ئەکەون و هەڵئەستنەوە و برێکیش لەگیانی خۆیان جاڕستن و هەندێکیش لە بەر بێنەوایی لە ڕادەبەر وەك (بوتیمار) لە کەلاوەکەی خۆیاندا پەرێشان و زویر و غەمبارن.

٢.حاجی سەلیم خان : سەرۆکی هۆزی فەیزوڵلابەگی و شاعیرێکی بەبەهرەبووە، لەوەڵامی شیعرەکەی شێخ ڕەزادا ئەم پارچە شیعرەی نووسیوە .

٣.شیعرەکە هەروەکو چۆن کاك عومەر فاروقی بلاوی کردۆتەوە:

شێخ نەیبیستوە چەن ساڵ لەمەوبەر لە مەسافا
هەر جافە چووە نوکی ڕمی موکریی بە نافا
تیپی عەدو وەک پۆلی قوڵەتک، ئەو وەکو شمقار
تێکی دەشکاند یەک یەک و ئەیخست لە مەسافا
شێخ بێ خەبەرە لەم قسە مەشهوورە لە ئافاق
حەربەو ڕمی ئەو بوو کە بەجێ ما لە غیلافا
هەر ئەو کوڕە جافە بوو لەبەر چۆپی دلێران
نالینی دەهات هەروەکو بووکێ لە زەفافا
زۆر کەس لە جەوانانی ئەوان بوو بە ئەسیر هات
دەست بەستەووتەن خەستەوو گەردن لە تەنافا
چاک وایە نەکات مەدحی ئەوان نەک بڵێ مونسیف
ئەم مەدحە کەفەرموویەتی شێخ لاف و گەزافا
بۆ مەدحەتیان کافیە شێخ بێتو نەزەرکا
مەعلوومە کە مەعنای لە لوغەتدا چیە جافا

* * * * * * *

جاف وشەیەکی کورتی سێ پیتە و تا ئێستەش نووسەران لە مشت و مڕدان بۆ دۆزینەوەی واتاکەی. لە هاوتای ئەم وشەیەدا هەژاری موکریانی نووسیویە:

جاف: گیایەکە لە ناودا دەڕوێ و گوڵێکی وەنەوشەیی هەیە[٩].

نووسەری تەئریخی جاف ئەڵێ: هۆزی جاف هۆزێکی نازاو دلێر بووە و هەمیشە پێشتازی لەشکری کاربەدەستان و حوکمڕانی کوردستان بوون، لە

پێناوی ئەو لەشکرانەدا دەردو جەفایان کێشاوە، بۆیە پێیان وتوون جەفاکێش و، بە تێپەڕینی ساڵ وشەی جەفاکێش گۆڕاوە بە جەفا و جەفا بە جاف[10].

هەر لەم بارەوە «قانعی شاعیریش هەر لەو بڕوایەدایە کە عەشیرەتی جاف پاشماوەی سوارە جەفاییەکانە کە تایفەیەکی هەڵبژاردەی شاه سوڵتان حسەین، ئاخرین فەرمانڕەوای صەفەوین (١٦٩٤-١٧٢٢) کە پێیان سپێرابوو دەوروبەری ئەصفەهان لە چەتەو ڕێگر پاك کەنەوە، ئەم سوارانە خۆیان بوونە چەتە و ستەمێکی فراوانیان لە دانیشتوانی دێهاتی ئەو ناوچەیە ئەکرد و بەسوارەی جەفایی واتە سوارەی زۆردارو بێ بەزەیی ناوبانگیان دەرچوو، ئەو سوارانە کە پێیان ئەوتن سوارەی جەفایی هەندێکیان ناویان ئاوابوو : هارون، شاتر، میکائیل، ئیسماعیل عوزێر، کەمال .... هتد. ئێستەش بە خێڵەکانی جاف ئەڵێن: هارونی، شاتری، میکایەلی، ئیسماعیل عوزێری، کەماڵەیی»[11].

«ماموستا مەلا عەبدولکەریمی مدرس لەو بڕوایەدایە کە جاف ئەسڵەکەی (ژاف) ە بە مەعنای تەڕە، بەو مەعنایە عەشایری کۆچەریی جاف هەموو ساڵێ سەرکەوتوون بۆ کوێستانەکان بۆ سوود وەرگرتن لە گیاو خواردەمەنی تەڕ بۆ خۆیان و حەیوانیان، وشەی ژاف بووە بە جاف»[12].

خوالێخۆشبوو عەلائەدین سەجادی بەڕیشەی (جەعفەر) ی ئەزانێ کە لە کوردیدا ئەبێتە جافە[13].

مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانی ئەڵێ: جاوانیەکان هۆزێکی کوردن، کاتی خۆی لە ئێرانەوە کۆچیان کردووە بۆ خوارەوەی عێراق و لەگەڵ هۆزی (بنی اسد) شاری حللەیان دروست کردووە. پاشماوەی ئەم هۆزە ئێستە لە ناوچەی (دەماوەند) ی ئێران نیشتەجێن[14].

هەروەها دەڵێ: بە پێی نووسینی مێژوونووسی عەرەب -مەسعودی- جاوانیەکان لە ناوەڕاستی چەرخی چواردەی کۆچیدا لە هۆزە هەرە بەناوبانگەکانی کوردبوون و لە ناوچە شاخاویەکانەوە بەرەو خوار بوونەتەوە[١٥].

دیسان دەڵێ: (جاوان) لە پێشا (چاڤان) بووە، ئەمەش بە پێی شێوەی زمانی کرمانجی سەروو کە بە زۆری لە جیاتی پیتی (واو)، (ڤـێ) ئەخوێننەوە. شێوەکانی تری کوردی هەر (واو) ئەخوێننەوە. هەرچەندە لە زمانی فارسیدا ئەم وشەیە بە (جابان) هاتووە. دوور نیە وشەی (چاڤان) عەرەبەکان بە (جافان) یان خوێندبێتەوە کە وشەیەکی دوانە (تثنیە)یەو بە درێژایی ساڵ بووبێتە جاف[١٦].

ئەمە تا ئێرە کورتەی بیروڕای نووسەرانە لە مەڕ وشەی، جافەوە. لەگەڵ ڕێزمدا بۆ بیروڕاکانیان ئەبێ ئەوە بڵێین کە بەو شێوە ناو لێنانە نیشانەکەیان نەپێکاوە و بەوەش زیانێکی گەورەیان بە مێژووی ڕەگەزی ئەم هۆزە دێرینە گەیاندووە. هەروەها ئەو شەجەرەی کە ئێمەش بڵاومان کردۆتەوە و دیاری دەکات کە بە ڕەچەڵەك دەگەنەوە سەر (سەیید ئەحمەد) ئەوە بیروڕای جافەکانی جوانڕۆیە و بەگزادە جاڤ موردای حاشا لەوە دەکەن کە سەیید بن، منیش ئەمەم پێڕاستە چونکە دیرۆکی دروست بوونی جاف گەلێ کۆنترە لە هاتنی ئیسلام. من بۆ خۆم پێم وایە کە دروست بوونی جاف وگۆران لەناو کورددا هێندە کۆنن بە دواداچوونی وردی دەوێ تا ڕاستییەکەی دەربکەوێت.

ئێستەش دەچینە سەر ئەوەی کە ئەم هۆزە گەورە چۆن بە درێژایی ڕۆژگار بووە بە چەند بەشێکەوە و بە پێویستی دەزانم کورتە باسێکیان لێوە بکەین لەگەڵ هەندێ لە هۆزەکانی دیکەی ناوچەی هەڵەبجە کە جاف نین.

١. تاوگۆزی: لە بنەڕەتدا خەڵکی گوندی (تاوگوێز) ی سەر بەناوچەی جوانرۆن. ناوەکە لە ناوی دوو درەخت پێکهاتووە (تاوگ + گوێز) کە ئێستەش گوندەکە هەر ئاوەدانە. لەم دیو لەم گوندانەدا نیشتەجێن: (سەرشاتەی خواروو، سەرشاتەی ژووروو، زارێن، سەعداوا، گڵێجاڵ، گمە، پشتە، قەڵپ، گوکوڵێن، کانیژەنان، مۆرتکە، گەڕاو، پشت قەلاّ، کانی وەیسکی، بەلەسۆ، بەرۆینی سەروو، بەرۆینی خواروو، چوارداران، تووە وشکێ، خێڵی گورگە، بەشی ئەلی، بانی بۆلاّن). لە هەندێ لەم گوندانەدا بنەماڵەی (زەردۆیی، شەرەویانی، قواوی، باوەجانی) هەن. ئەم ناوچەیە بەر لەوەی تاوگۆزی و خێڵەکانی تری تێ بێت هەردوو گوندی (زارێن) و (پشت قەلاّ) ئاوەدان بوون.

٢. یەزدان بەخشی یا شەمێرانی: شەمێران ناوی لە مێژینەی ناوچەکەیەو یەزدان بەخشی ناوی هۆزەکەیە، یەزدان بەخش ناوە بۆ کەسێکی ناودار کە بنەڕەتی ئەم هۆزەی دامەزراندووە. ناوچەی شەمێران بریتیە لەم گوندانە (ئیمامی زامن کە سەرەتای حەفتاکان ئاوەدان کرایەوە، بەشی پیرك، تولەبی، کانی کەوە، ولومر، وەرمن، پشت قەلاّ، دۆڵی ئاومز، دەنگە وەرە، بەشی ئەحمەد بەگ، دلفی سەروو، دلفی خواروو، توون) بەر لەوەی ئەمان بێنە ناوچەکە (دلف، وەرمن، پشت قەلاّ) ئاوەدان بوون.

٢. نەوروڵی: لە بنەڕەتدا خەڵکی نەوروڵی بەری جوانرۆن کە (نوروەلی) ئاوەدانی کردۆتەوەو وشەی (نەوروڵی لە (نووروەلی)گیراوە، لە دوو دێی نزیکی

کرمانشانیشدا هەندێ ئەورۆڵی هەیە. لە دەوروبەری هەڵەبجەدا ئەبن بە دوو بەشەوە:

یەکەم: ئەورۆڵی پارچەکە بریتیە لەم دێهاتانە (هانە سوورە، سەراو، هانە ژاڵە، کەوتە، نوەر، گونە، میراولی، چرۆسانە، تریفە، پریسی سەروو).

دووەم: ئەورۆڵی دەشت کە لەم دێهاتانەدا نیشتەجێن (پریسی خواروو، بەکراوا، زەمەقی خواروو، تەپە کورە، خێڵی حەمە، گۆمەلار، دێ کۆن، بەشارەتی سەروو، بەشارەتێ خواروو، شەشکی سەروو، شەشکی خواروو، قشلاخەرووتە، هەسە ناوا) بەر لەوەی ئەمان بێنە ناوچەکە هەردوو(بەشارەت و کەوتە و زەمەقی و پریسی سەروو گونە) ئاوەدان بوون، شایانی باسە لە هەردوو بەشارەتدا (یارۆمێسی) و لە هەسەناوادا (کەڵهوڕ) هەن.

٤. میراولی: لە بنەڕەتا خەڵکی گوندی میراولی لای جوانڕۆن و ئەچنەوە سەر ئەمیر عەبدوڵلا کە پیاوێکی گەورەی خواناس بووە. ئێستەش لە ناوچەی جوانڕۆ هەرماون و ئەوانەشیان کە هاتوون بەم دیودا لە گوندی (کانی تو) ی تەنیشت ئەورۆڵیدا ئەژین.

٥. ئیمامی: ئەمانیش خەڵکی شەروینەی لای جوانڕۆن، لە بنەڕەتدا لە هۆزی (مەنمی)ن، باوە گەورەیان بە ناوی (ئیمام ئاخە) بە هۆی ڕووداوێکەوە سەری خۆی هەڵئەگرێت بۆ ئەو ناوچەیە واتە جوانڕۆ، لەوێ نزیک بەمیراولیەکان ئەبێتەوەو میر عەبدوڵلای میراولی کچی خۆی لێ مارە ئەکات. ئێستەش لە دەوروبەری جوانڕۆ لە چەند دێیەکدا ماون و ئەوانەشیان کە هاتوون بە دیوی هەڵەبجەدا لە هەردوو گوندی (لاوران و زمناکۆ) نیشتەجێن.

٦. کۆکۆیی: بەبنەچە ئەچنەوە سەر دێی (کۆکۆ) ی لای دەشتی زەهاو، کە جافەکان کاتی خۆی کۆچیان کردووە بۆ ئەو ناوچە ئەمان لەوێ

نیشتە جێ ئەبن، ئێستەش ئەو گوندە ئاوەدانە، هەندێکی تریان کە نیشتەجێ نابن لەگەڵ کۆچەریەکانی جافدا هەر لە ڕەودا ئەبن و ئەو بەشەیان کە دێنە ناوچەی هەڵەبجە لەم گوندانە نیشتەجێ ئەبن (چاوگ، چنار، باوە کۆچەك، بۆین، ئەیچەڵە) هەندێکیشیان ئەپەڕنەوە بۆ ناوچەی شەمێران و گوندێك بە ناوی کۆکۆیی ئاوەدان ئەکەنەوە.

٧. **زەردۆیی**: ئەمانیش بەبنەچە خەڵکی گوندی (زەردە)ی دەشتی زەهاوون لە نزیك گوندی کۆکۆ. ئێستەش لە دەورووبەری جوانڕۆ هەن لە گوندی (روان) نیشتەجێن کە بەشێکیان هاتوون بەم دیودا لە گوندی (ڕێشاو و دەڵەمەڕ) نیشتەجێ ئەبن، هەندێکیشیان لە (گردە ناوێ) و(مۆردین). لە گوندی (گردە نازێ)ی شارەزوور و (وەڵەسمت)ی بناری شارەزووردا هەن، جگە لەوەی کە بەشێکیان لێ پەڕیوەتەوە بۆ نێوان (سەید صادق) و (بەرزنجە) و لەوێ گوندێکیان بەناوی (زەردۆیی) ئاوەدان کردۆتەوە. شایانی باسە کە خوالێخۆشبوو مامۆستا سەیید تایەری هاشمی لە نووسینێکداوای دیاری کردووە کە ئەم هۆزە جاف نین، بەڵکو بە ڕەگەز پاشماوەی زەردەشتیەکانن. ئەم بۆچوونەی مامۆستا راستە و بەڵام ئێستە لە ناوجافدا خۆیان گرتۆتەوە.

٨. **عەبابەیلێیی**: بریتین لە دانیشتوانی گوندی عەبابەیلێ کە وەك خۆیان ئەڵێن لە (شێخ و بۆر) پێکهاتوون. شێخەکانیان ئەچنەوە سەر شێخ حەیدەری گەورە کە ئەویش لە ساداتی بەرزنجەیە و بۆرەکانیشیان بەشی زۆریان بەرەبابی (حەمە چاوشی)ن.

٩. **یارەیسی**: ئەچنەوە سەر یارەیسی باوکی مەحموودی یارەیس کە لە هەڵەبجەدا دانیشتووە و خەزنەداری مەحموود پاشای جاف بووە. بەشێکیان لە کوردستانی ئێران ماوەو ئەوانەشیان کە هاتوونەتە دەوری هەڵەبجە لەم

گوندانەدا نیشتەجێن (تەپی سەفای سەروو، تەپی سەفای خواروو، بە شارەتی خواروو).

١٠. سەیانی: لە بنەڕەتدا باجەلانین و لە ناوجافدا تواونەتەوە، بە شێکیان لە ناوچەی مەریوان ماونەتەوە بەشێکیشیان هاتوون بەم دیودا کە لەم گوندانەدا ئەژین (کوڵکنی حاجی حەمە سوور، کوڵکنی سمایل، کوڵکنی حاجی فەقێ کەرەم، گردی گۆ، گێڵەك، گردی قازی، تەپە تۆڵەکە، تەکیە (ئاوایی حەمەمین مراد)، ئاوایی حەمە فەرەج، شێرەمەڕ، تازە دێ) .

١١. کەڵهوڕ: بەڕەگەز ئەچنەوە سەر کەڵهوڕەکانی ناوچەی کرماشان. ئەمانیش جاف نین و ئەوانەیان کە هاتوونەتە شارەزوور لە ناو جافدا تواونەتەوە، لەم گوندانەدا نیشتەجێن (خاکو خۆڵ، لامەرکەزی، تەپە گولاوی، شەکرالی، گردی شەریف، هەسەناوا). لە (شەکرالی) دا هەندێ لە هۆزی (وەڵی) و (یاروەیسی) هەن، لە (هەسەناوا) شدا هەندێ ئەورڕێڵی هەیە. کە ئەم گوندە کاتی خۆی کەڵهوڕەکان ئاوەدانیان کردۆتەوە، لە بەر ئەوەی خۆیان لە بنەڕەتدا خەڵکی (هەسەناوا) ی نێوان کرماشان و روانسەرن هەر بەو ناوەوە ئەمیشیان ناوناوە هەسەناوا.

١٢. عەمەڵەیی: لە هۆزە کۆچەریەکانی ناوچەی جوانڕۆبوون، لە بەرئەوەی کاروباری بەگزادەکانی جافیان هەڵسوڕاندووە ناونراون عەمەڵە، عەمەلەو ئەتباع دوو وشەی عەرەبین و لە دەربارەی میرو بەگزادەکاندا بۆ دوو چین خەڵك بەکار براون. ئەوانەیان کە هاتوون بەم دیودا بەشێکیان لە گەرمیان ناوچەی کفری نیشتەجێ بوون و بەشێکی کەمیشیان لە شارەزووردا لە گوندی (جانجان) دا جێگیر بوون و هەندێکیشیان لە (کاگرەل) هەیە.

١٢. وەڵەو بەگی: بەرەگەز ئەچنەوە سەر وەلەد بەگ ناوێ، ئێستە بەشی هەرە زۆریان لە ناوچەی (جوانڕۆ) و (پاوە)ن، بەشێکی کەمیشیان هاتوون بەم دیودا لە گوندی (ئاوایی رۆستەم بەگ) و(هەرەشیش) و (ریشێن) و (دێ کۆن) نیشتەجێ بوون.

١٤. هاروونی: ئەچنەوە سەر هاروون ناوێك، کە پیاوێکی هۆشیار و دەم راستی دەربارەی باپیرەی زایەر بەگ بووە. پاشان کە نەوەی لێ ئەبێتەوە بە هاروونی ناو دەرئەکەن، لە شارەزوور و بناری شارەزووردا لەم گوندانەدا نیشتەجێن (قاجر، تەپەرێزینە، قەدەفەری، مەستەکانیمەلاعەلی، مەستەکانی کۆن، قوڵخورد، عەلیاوا، گوڵە خانە، مەلا وەیسە، کانی شێخ، قارەمانی، غوڵامی سەروو، غوڵامی خواروو، دوانزە ئیمامی سەروو، دوانزە ئیمامی خواروو، بێژاوا، گردی شەریف، دەرە گوڵان، ریشێن، قارەمانی، نێرگسە جار، گوڵان، چەرداسنە، وازۆڵ، گوڵانە کۆن، توەقوت، دێی قادری مارف، گامێش تەپە، ناوگردان، بێ رەشکە، شاتوان، دۆڵاش، کەڵوران، تەپەرەش، کشەیەری). بە شێکیشیان لە بەری جوانڕۆ ماونەتەوە.

١٥. شاتری لە گوندەکانی: (دێی قادری مارف، گامێش تەپە، هەردوو مەستەکان، ناوگردان، بێ رەشکە، دۆڵاش، شاتوان، کەڵوران) هاورێ لەگەڵ هارونیدا (شاتر)یش ئەژین. کە ئەمانیش جافن و بەرەگەز ئەچنەوە سەر کوێخا شاتر ناوێك.

١٦. دەوانی: تەنیا لە گوندی (گریانە) ی نزیك گوێ ئاوی سیرواندا ئەژین و بە بنچە ئەچنەوە سەر دەوانیەکانی ناوچەی جوانڕۆ، کاتی خۆی ئەم دەوانیانە سەر بە رێبازی – ئەهلی حەق کاکەیی بوون و گەلێ پیاوی ناوداریان تیا هەڵکەوتووە وەکو (پیر میکائیلی دەوانی) کە لە ناو خەڵکدا بە

پیرمکەیانْ ئەناسرێ و (بابا سەرهەنگی دەوانی) کە گۆڕەکەی لە تەوێڵەیە و هەندێکی تر. پاشان دەوانیەکان لەو ڕێبازە وازیان هێناوە و موسوڵمان بوون.

١٧. **سازانی**: لە گوندی سازان و یەك دوو ماڵێکیشیان لە (باوەکۆچەك) هەیە، ئەمانە نەوەی شێخ مۆمنی سازانین کە ئەویش خەڵکی سەڵاوات ئاوای ڕۆژهەڵاتی شاری سنەیە. شایانی باسە سەیید عەلی ئەسغەری کوردستانیش لەم بنەچەیە .

١٨. **کەماڵەیی**: ئەم هۆزە بەشی زۆریان لە گەرمیان ئەژین، ئەوبەشە کەمەشیان کە هاتوونەتە شارەزوورەوە لە گوندی (قلرخی سەروو)، (قلرخی خواروو) ئەژین.

١٩. **شێخ سمایلی**: بەشێکیان لە کوردستانی ئێران و بەشێکیان لە شارەزوورو بناری شارەزووردا لەم گوندانەدا نێشتەجێن (شانەیەری، ئاوایی حاجی ئامیق، کەچەڵی، ماو، کێلەکەوە، گڵە زەردە، سەراوی سوبحان ئاغا، هەیاس، موانەکان).

٢٠. **قەویلەیی**: بەشێکیان لە دۆڵی گەلاڵی نێوان سەید صادق و بەرزەنجەدا ئەژین و بەشێکیشیان لە بناری شارەزووردا لەم گوندانەدا جێگیر بوون (توتا قاج، دەرە گوڵان، مایندۆڵ، کانی ئاسکان، کانی سپیکە، ڕیشێن).

٢١. **یۆسوجانی**: لە شارەزووردا لەم گوندانەدا نیشتەجێن (قوماشی ئەحەی فارس، تاسڵوجە، سەروای سوبحان ئاغا، کشەیەری) .

٢٢. **گەلاڵی**: ئەم هۆزە لە بنچینەدا جاف نین، بەڵکو بەڕەگەز دەگەڕێنەوە سەر جەلالیەکانی ناوچەی تەرگەوەڕو مەرگەوەڕ، سەرچاوەیەك پێمان دەڵێ (لەسەردەمی کۆنەوە کورد لەم ناوچەیەدا -شارەزوور- ژیاوە. ناوی چەند تیرەو هۆزێك دیاری کراوە کە نیشتەجێی ئەم ناوچەیە بوون وەك

هۆزی جەلالی، باسیان، سیوەیلی)[١٧]. ئەم هۆزە لە دەشتی شارەزووردا لە گوندەکانی (مالوان، تەپەکەل، سۆیلەمیشی سەروو، سۆیلەمیشی خواروو) دا نیشتەجێن. لە بناری شارەزووریشدا لەم گوندانەدا (کانی کەوە، کانی کەوەی چووخ، ئالان، حاسڵ، قەڵبەزە، کانی مرواری، دەق، بان دەق).

٢٣. ئێناخی: لە کوردستانی ئێراندا لە ناوچەی خۆیاندا نیشتەجێن کە دەکەوێتە خۆراوای شاری پاوە لە سەر ئاوی سیروان. هەندێکیشیان هاتوون بەم دیودا بە پرش و بڵاوی لەم گوندانەدا دەژین (نەیجەڵە، لمە، پێگە، سازان، کۆساوا).

٢٤. بەرازی: ئەم هۆزە بەرەگەز خەڵکی کوردستانی تورکیان. ئەمانزانی بەچ هۆیەکەوە ئەم هەندەیان پەڕیوەی شارەزوور بوون. لەگەڵ چەند بنەماڵەیەکی هاروونی و زەردۆیی و بڵباسدا لە هەردوو گوندی (قاینەیجە) و (گردە نازێ) دا نیشتەجێن.

٢٥. دۆم: ئەم هۆزە زۆرتر لە شاری (سەیید صادق) و (هەڵەبجە) دا دەژین. لە بنەڕەتدا خەڵکی شاری (دۆمان) ی هیندستانن. هەروەکو (قەرەچی) خەڵکی شاری (کەراچی) پاکستان و (خەڕات) خەڵکی شاری (هەڕات) ی ئەفغانستانن. دۆم و خەڕات لە ناو کورددا تواونەتەوە و ئێستە هەموو سیفەتێکی کوردیان وەرگرتووە. دۆمەکان لە بنەڕەتدا لە سێ تیرە پێکهاتوون:

١. دیلن سلیڤان کە گەورەترین تیرەی دۆمن و سەرۆکایەتی دوو تیرەکەی تر دەکەن .

٢. داروین: ئەمانە کاریان دەهۆڵ و زوڕنا و دووزەلە ژەندنە و لە سەر ئەوە ژیاون.

٣. جولانی قەفقاسی : ئەم تیرەیان دەست رەنگینن. کلاش و قەفەزو پنە و تیوک و تولینەو تەیکەو لانکە و شتی وا دروست دەکەن و لە سەری دەژین .

٢٦. خەرات: بە پرش و بلاوی لە شارەزووردا ئەژین و هەندێکیان زەوی و زاریان کریوە .

ئەمانەو هەندێ هۆزو تیرەی تر لە شارەزوور و بناریدا دەژین، بەلام لە بەرئەوەی ئەو پەری سنووری ناوچەی هەلەبجەیان گرتووە بە پێویستم نەزانی کە هیچیان لە سەر بنووسم.

کاکەییەکان

کاکەییەکان وەکو (ئەهلی حەق) یشیان پێ ئەگوترێ هۆزو تیرە نین، بەلکو دینێکی کۆنی کوردن و پاشماوەی دیانەتی زەردەشتین. بە پێویستم زانی لێرەدا ئاورێکی تایبەتیان لێ بدەمەوە. چونکە هەندێکیان لە سێ گوندی ئەم ناوچەیەدا ئەژین بە ناوی (دەرەتوێ، هاوارە کۆن، هاوان).

کاکە وشەیەکی کۆنی کوردیە هەم بە واتای (برا گەورە) و هەم بۆ (رێزگرتن لەکەسێ) بەکار ئەهێنرێ. هەندێ جار بە (ئەهلی حەق) ناو ئەبرێن بە واتای ئەوەی کە بڕوای تەواویان بە بوونی خوا هەیە و هەر ئەو بە حەق ئەزانن. هەندێ سەرچاوەش بە (عەلی ئیلاهی) ناویان ئەبات، کە خۆیشیان باوەڕیان بەم نازناوە هەیە. چونکە لە بناغەی دینەکەیاندا بڕوایان بە (دۆنا دۆن = تناسخ الارواح) هەیە... گوایە خوا حەوت جار خۆی دەر ئەخات و ئەچێتە گیانی حەوت کەسی پایە بەرزەوە کە یەکێك لە وانە (حەزرەتی عەلی)ە. وشەی عەلی لای کاکەییەکان زۆر بەرێزە، هەم بەشێوەیەکی فراوان ناوی کوڕ ئەنێن عەلی یا ئەیخەنە بەر ناوی ترەوە، وەکو (عەلیرەزا، عەلیوەیس، عەلیمحەمەد) هەم لە بەیەك گەشتن و خواحافیزیدا بە یەکتر ئەلێن (یا عەلی) و وەلام دەرەوەش ئەلێ

(عەلی یارت). کاکەییەکان لە کوردستانی ئێراندا لە (کرماشان، کرند، تووشامی، کۆزمران، ئیسلام ئاوا - شەهاباد- دێیەکی نزیکی شاری قروە، دێ یەکی نێوان سنەو مەریوان و هەندێ دێهاتی تری دەوروبەری کرند، هەندێ شوێنی لورستاندا ئەژین) لە کوردستانی عێراق دا جگە لەو سێ گوندەی نزیکی هەڵەبجە کە ناومان بردن، لە قەڵەم حاج و دوو شێخی نزیك مەندەلی و کەرکوك و هەندێ دێهاتی نزیکی دا ئەژین.

هەندێکیشیان پەیڕەوەی رووسیا بوون و لە هەرێمی (ئەلیزابیت پۆڵی) ناوچەی قارسدا ئەژین. هەندێکیشیان لە چوار گوندی ناوچەی داقوق دا نیشتەجێن.

کاکەییەکان ئەگەرچی تا ئێستە لە هەموو ئەو شوێنانەدا کە تیا ئەژین هەر لە سەر دینی خۆیان ماون و دینی ئیسلامیان قبوڵ نەکردووە، بەلأم هەمیشە هەوڵیان داوە کە بەرنامەکەیان لە ناو خۆیاندا بشارنەوە و نەهێڵن کەسی تر لە ڕازونهێنیان تێبگات. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ نووسەر بە هەر دەردی سەرییەك بووە خۆی لێ نزیك کردوونەتەوە و بڕێ لە دینەکەیانی کەشف کردووە. ئەوانەی لەم بارەوە شتیان نووسیوە حەزم کرد بە سەریان بکەمەوە.

١. مینۆرسکی: ساڵی ١٩١٥ بە زمانی ڕووسی کتێبێکی بە ناوی (کوردەکان)ەوە نووسیوە و لەو بەرهەمەیدا ئاوڕی لەم دینە داوەتەوە و هەندێ باس و خواسی بە سوودی لە سەر کردوون.

٢. نووسەرێك بە ناوی نهێنی -عراقی- لە ساڵی ١٩٢٩دا بەزمانی عەرەبی وتارێکی لە دوو تویێ پێنج لاپەڕەدا لە گۆڤاری (لغە العرب) دا بلأو کردۆتەوە. بنجی وتارەکەی ئەم نووسەرە لەسەر کاکەییەکانی گەڕەکی - قەڵەم حاج - ی شاری مەندەلیە، کە بە پێی خۆی هەوڵی داوە هەندێ لە

سەر ئاداب و رسوومیان بنووسیّ. بڕوانە گۆڤاری لغە العرب. بەرگی ۷سالّی ۷.

٣. لەبەرگی ۸ی هەمان گۆڤاردا نووسەر عبد الرزاق الحسنی وتارێکی لە بەرپەرچی – عراقی – دا نووسیوە و هەندێ زانیاری تری تێدا خستۆتەڕوو.

٤. سالّی ١٩٤٩ نووسەر عباس العزاوی کتێبێکی بە ناونیشانی (الکاکائیە فی التاریخ) نووسیوە. ئەمیش هەندێ زانیاریی بەکەڵکی تیایە، ئەگەر چی خوێنەر بە پێی ناوی کتێبەکە چاوەڕێی گەلێ شت لە نووسەر نەکات، بەلاّم لە ڕاستیدا ئەوەی نەوتووە کە ئەو ناونیشانە لە کتێبەکەی بنێ.

٥. ئەمین زەکی بەگ لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا بە ناونیشانی – خولاسەیەکی تەئریخی کورد و کوردستان – چەند لاپەڕەیەکی لەسەر ئەم ڕێبازە هەڵداوەتەوە کە بەداخەوە ئامانجەکەی نەپێکاوە.

٦. مەلا جەمیلی ڕۆژ بەیانی لە گۆڤاری کۆڕی زانیاریدا ژمارە (۷) وتارێکی تێرو تەسەلی لەسەر مەندەلی و کاکەییەکان نووسیوە کە لە گەلێ جێگادا باسەکەی باش شیکردۆتەوە.

٧. ئەدمۆندز لە کتێبە بە ناوبانگەکەیدا کە من بۆ خۆم بە فارسی خوێندومەتەوە بە ناونیشانی (کردها، ترکها، عربها) بەشێکی داناوە بۆ لێکۆڵینەوە لەسەر کاکەییەکان و دینەکەیان.

٨. دهخدای نووسەری گەورەی فارس لە بەرگی چوارەمی لوغەت نامەکەیدا هەندێ باسی لە سەر کردوون.

٩. له گۆڤاری گەلاوێژی ژماره (١١، ١٢) ی ساڵی یەکەمدا تۆفیق وەهبی بەگ لە ناوباسی (دینی هیندۆ ئەوروپاییەکان) دا شتێکی لەم بارەوە نووسیوە .

١٠. سەیید قاسمی ئەفزەڵی کە یەکێکە لە گەورە پیاوانی ئەم ڕێبازە و ئێستە لە شاری کرماشان دانەنیشێ بە ناونیشانی (دفتر رموز یارستان) بە زمانی فارسی کتێبێکی قەوارە گەورەی بلاو کردۆتەوە، ئەم بەرهەمە زۆرتر شیعری شاعیرانی سەر بەو ڕێبازەی تیایە تا باس و خواسی چڕو پڕ لە بارەی دینەکەیانەوە. هەرچەندە لە ناو ئەو شیعرانەدا کە بلاوی کردوونەتەوە گەلێ سەرەداوی دینەکە ئەکەوێتە دەست خوێنەر، بەلاّم لە زۆر شوێندا پەراوێزی پێویستە کە نووسەر دای نەناوە .

سەیید قاسم ئێستە لەگەڵ سەیید نەسرەدینی یەکە پیاوی کاکەییەکانی کوردستانی ئێراندا کەوتۆتە کێشەوە، زیاتر لە سەر ئەوەیە کە سەیید نەسرەدین لەو بڕوایەدایە کە نابێ شتیان بخرێتە بازاڕی نووسینەوە، بەلاّم سەیید قاسم بە پێچەوانەی ئەوەوە بیر ئەکاتەوە و ئێستەش بەر هەمێکی تۆکمەی ئامادەی چاپ کردووە کە بەقسەی خۆی (گەورەترین خزمەتە بە کورد).

من بۆخۆم کاك سەیید قاسمم چەند جارێ دیوە وگەڵێ باس وخواسمان پێکەوە کردووە. تەنانەت ڕەخنەم لە ناونیشانی کتێبەکەی گرت و پێم وت کە (یارستان) هەڵەیەو (یارسان) دروستە، بە واتای (یار + سان) سان کورتکراوەی سوڵتانە کە بۆ سەروەری بە سوڵتان ئیسحاق ئەڵێن. لە وەلاّمدا وتی هەڵەی من نیە و خۆش نووسەکە وای نووسیوە .

١١. ماشاء الله سوری نووسەرێکی ترە کە بە ناونیشانی (سرود دین یارسان) کتێبێکی بڵاوکردۆتەوە. کتێبەکە بریتیە لە بیستو یەك پارچە پەخشان و دە سرورودی دینی ئەو ڕێبازە، ئەم کتێبەش دیسان پێویستی بە هەندێ پەراوێز هەیە کە بە داخەوە نووسەر خۆی لێ بواردووە .

١٢. کاکەیی ناونیشانی کتێبە بە نرخەکەی مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانیە کەپشت بەستن بە سەرچاوەکانی پێش خۆی وەهەروەها هەندێ زانیاری کە لە گوندی هاوار دەستی کەوتووە لە ڕووپەڕی (٢٠٤) لاپەڕەدا لێکۆڵینەوەیەکی بەهاداری لەم بارەوە کردووە و ئەتوانرێ ناو بنرێ سەرچاوەیەکی بە کەڵك و پڕ بایەخ .

١٣. صدیق بورەکەیی: هەرچەندە نووسەرێکی خاوەن متمانە نیە، بەڵام لە سەر ئەم بابەتە چەند شتێکی بڵاو کردۆتەوە کە بەوتەی سەیید قاسمی ئەفزەلی شێواندوویەتی و بازرگانی پێوە ئەکات. تەنانەت جارێکیان سەیید قاسم وتی: لە وەزارەتی ئیرشاد شکاتمان لێکردووە کە جارێکی تر لە سەر بەرهەمی ئێمە نەنووسێ.

کتێبەکەی مامۆستا محەمەد ئەمین هەورامانی سەرچاوەیەکی زۆر باشە بۆ تێگەیشتن لە بنەماکانی ئەم دینە و بەسەرکردنەوەی نموونەی پەخشان و شیعریان. من لێرەدا ئەو شتانە ناڵێمەوە و ئەو کەسەشی ئەیەوێت سەر لەم دینە دەربکات بابگەڕێتەوە سەر ئەو سەرچاوە. تەنیا شتێ کە بە پێویستی ئەزانم باسی بکەم ئەم دێڕانەی خوارەوەیە کە پەیوەندییان بە کاکەییەکانی ناوچەی هەڵەبجەوە هەیە، چونکە باسەکەمان ئەوە هەڵئەگرێت.

١. ئەفسانە: لای کاکەییەکان ئەفسانە زۆرە کە ئەوەش لە بواری خۆیدا نرخ و بەهای تایبەتی خۆی هەیەو ئەوانەی لە ئەفسانەی کوردی ئەکۆڵنەوە

ئەتوانن سوودی لێ وەربگرن. مامۆستا محەمەد ئەمین لە کتێبەکەیدا هەندێ ئەفسانەی ڕست کردووە. منیش لێرەدا ئەفسانەی (دیتنی شاهی عالەم و لە دایك بوونی سوڵتان) ئەنووسمەوە، کە ئەم ئەفسانەیەم هەم بەدەمی لە کاك سەید هەژیر وەرگرتووە، هەم سوودم لە پێشەکیەکەی (دفتر رموز یارستان) وەرگرتووە. ئەفسانەکەش لە ناوچەی هەڵەبجەدا بووە. بەم شێوە :

دەستەیەك لە غولامەکان لەگەڵ حەزرەتی پیر بنیامین دا و هاوڕێ لەگەڵ داود و پیر موسا ومستەفا لە کەناری دەریاکەدا (مەبەست رووباری سیروان) ە مانەوەو ماوەیەك چاوەڕوانیان کرد. هەریەکە و لە گۆشەیەکدا دانیشتن، جار جاریش ئەگەڕان. یارەکان تاقەتی چاوەڕوانی کردنیان نەما. بە پیر بنیامینیان وت: شاهی عالەم بەڵێنی بە تۆ داوە کە بیرێ بکەیتەوە. پیر بنیامین پێی وتن کە شاهی عالەم بەڵێنی داوە بە پیر (ئەلی) کە هەڵسن و لەگەڵیا بچین بۆ مۆڵکی (مۆردین) . هەڵسان و لەگەڵیا ڕۆشتن. دوای ئەوەی ماندوویەتییان دەرچوو ڕوویان کردە پیر ئەلی و پێیان وت : لە سەر بەڵێنی شاهی عالەم هاتووین بۆ لای تۆ، وای بە پێویست ئەزانین کە جارێکی تر زیارەتی بکەینەوە. پیر ئەلی پێی وتن : ئەگەر شاهی عالەمم دۆزییەوەو هێنام بۆ لاتان چ پاداشتێکم ئەدەنەوە ؟. هەموو پێکەوە وتیان : ئەگەر ئەم کارە ئەنجام بدەی بە پیری خۆمان قبووڵت ئەکەین و ئەبینە موریدت. چونکە پیر ئەلی کەسێکی خاوەن کەرامات بوو خۆی کرد بە باڵندەیەك و بەرەو حەوت تەبەقەی ئاسمان باڵی گرتەوە، لەوێ هەرچەند گەڕا شای عالەمی نەدۆزییەوە. ئینجا دابەزی و خۆی کرد بەبنی دەریادا، لەوێ شای عالەمی بینی لەگەڵ دەستەیەك لە یارەکانیدا لە ژێر (گرە ساجنار) دا دانیشتووە. داوای کرد بچێتە پێشەوە و قسەی لەگەڵ بکات، پرشنگی ساجنارەکە ڕێی لە ڕۆشتنی گرت، گەڕایەوە بۆ لای

هاوڕێکانی و پێی وتن: شاهی عالەمم دۆزییەوە، بەلاّم هەر چەندم کرد نەمتوانی لێی نزیك ببمەوە.

یارەکان کاتێ جێگەو ڕێگەی شاهی عالەمیان زانی دەستەو داوێنی پیر بنیامین بوون و لێی لالاّنەوە: تکایان لێکرد کە ئەرکی بەجێ هێنانی ئەم کارە بگرێتە ئەستۆ - ئینجا پیر بنیامین شوێن پێی پیر ئەلی هەڵگرت و هەنگاو بەهەنگاو شوێن بە شوێن گەڕا. چووە بنی دەریا، لەوێ شای عالەمی بینی کە لە ژێر ساجنارەکەدا دانیشتووە. پرشنگی ساجنارەکە هێندە بە تین بوو کەس نەینەتوانی لێی نزیك بێتەوە. پیر بنیامین هیممەتی نواند، ڕۆشتە پێشەوەو بە خزمەتی گەیی، کەوت بەسەر دەست و پێیدا و عەرزی کرد ئەی دین و ئیمانم... هەموو غولاّمەکان چاوەڕێی بەڵێن و تەشریف بەخێرهێنانی ئێوەن و هیوادارم وادەکەت بەریتە سەر. شای عالەم فەرمانیدا کە بەهەموویان بڵێ بڕۆنەوە بۆ جێی خۆیان، بە پیر ئەلی بڵێ کە لە موڵکی مۆردیندا چاوەڕێ بکات، بۆنی ئێمە وەکوشنەی بەربەیان بەڕێوەیە. هەر کاتێ کەوتینە ڕێ بێت بۆ (پردیوەر) بۆ لام، بە داود و پیر موساش بڵێ بڕۆن بۆ ماڵی شێخ عیسای کوڕی سەیید بابا عەلی لەوێ نەیانبینم. بنیامین گەڕایەوە بۆ ماوای خۆی، لەوێ چەند شەوو چەند ڕۆژ چاوەڕێی کرد. پیر بنیامین و داود و موساش خۆیان گەیاندە ماڵی شێخ عیسا. شەوێکیان شێخ عیسا لە خەودا بینی کە چەند دەروێشێ هاتوونەتە ماڵەکەی و دیاری و گەوهەری بە نرخیان بۆ هێناوە. کاتێ لە خەو هەڵساو گەڕایەوە بۆ ماڵ سەیری کرد دەروێش لەوێن. کە سەرنجی دان بۆی دەرکەوت هەر ئەوانەن کە هاتبوونە خەوی. دەروێشەکان کە شێخیان بینی زۆر دڵشاد و خۆشحاڵ بوون. دوای ئەوەی چەند ڕۆژێ لە خزمەتیا مانەوە داوایان لێکرد کە ژنێ بهێنێ. شێخ لەوەلاّمدا وتی: من پیرە مێردێکم هەروەها

ئەوەندەش ماڵ و سامانم نیە کە بتوانم ژنی پێ بهێنم. دەروێشەکان وتیان : قوربان حسەین بەگ پیاوێکی دەوڵەمەندەو چەند کچێکیشی هەیە، ئێمە ئەڕۆین داوای یەکێك لە کچەکانی ئەوت بۆ ئەکەین. لێیاندا ڕۆشتن بۆ ماڵی حسەین بەگ، چەند ڕۆژێ لەوێ مانەوە کەس لێی نەپرسینەوە. پاشان داوایان لە یەکێ لە خزمەتکارەکان کرد وتیان ئیشمان بە جەنابی حسەین بەگ هەیە. ئینجا حسەین بەگ بە دیارییەکی بە نرخەوە هاتە لایان و داوای لێبوردنی لێکردن. ئەوانیش دیاریەکەیان وەرنەگرت، وتیان ئێمە بۆ ئەوە نەهاتووین بەڵکو بۆ کارێکی تایبەتی هاتووینەتە خزمەتت. حسەین بەگ وتی: کارەکەتان چی‌یە؟ هەرچیم لە دەست بێ بەجێی دێنم. وتیان : قوربان لە ماڵە بەشەرەفەکەتدا چەند کچێکت هەیە، ئەوەیان کە لە هەموویان بچوکترە و ناوی خاتوون (دایراکە) داوات لێ ئەکەین کە بیدەیت بە شێخ عیسا. حسەین بەگ سەیرێکی کردن و وتی: خەیاڵتان کردووە. پاشان بەدەم زەردەخەنەیەکەوە پێی وتن: دەروێشینە شێخ عیسا پیاوێکی پیر و هەژار و کەم دەستە و ماڵ و حاڵێکی نیە کە ئێوە هاتوون خوازبێنی کچی بۆ ئەکەن. دەروێشەکان هەر سووربوون لە سەر داواکردنی. پاشان حسەین بەگ وتی باشە بەڵام بە مەرجێ هەرچییەکم وت بۆم بەجێ بێنن و دڵگران نەبن. دەروێشەکان وتیان : قوربان داخوازیتان چیە بیڵێن تا بزانین چیەو لە توانامان‌دا هەیە بەجێی بێنین. حسەین بەگ وتی : بۆ ئەم مەسەلە حەوت کاروان باری وشتر دانەوێڵەو گەوهەرم ئەوێ، ئەگەر ئەتوانن بە دەستی بێنن ئەوا کچەکەمتان پێشکەش بێ. ئەگەر ناشتوانن ئەوا لە کوێوە هاتوون بڕۆنەوە. دەروێشەکان دەستیان خستە سەرچاویان، هەڵسان بەرەو گوندی (تەپی سەفا) کەوتنە ڕێ. بە بێڵ هەندێکیان لە تەپەکە هەڵکەند دیتیان دەرگایەك دەرکەوت. پیر موسا

قەڵەمەکەی گرت بە دەستەوە، هەرچی حسەین بەگ داوای کردبوو لە ژێر تەپەکەدا دەریان هێنا. ئەوە وای کرد کە هەموو خەڵکی دەشتی شارەزوور لە مەسەلەکە حاڵی بوون و لە خواستەکەی حسەین بەگ تێگەشتن، پاشان دەرگای تەپەکەیان داخستەوە. وشترەکانیان بارکردو بەرەو ماڵی حسەین بەگ کەوتنە رێ. حسەین بەگ کە ئەوەی بینی لە کارەکەیان سەرسام بوو، هات بەرەو روویان و بە لالآنەوەوە داوای لێبوردنی لێکردن.

ئەمانیش دەستیان ماچ کردو کچەکەیان لێوەر گرت و بە حوکمی شەرع مارەیان بڕی لە شێخ عیسا. ئیتر ئەو دەستە یارە کەوتنە خزمەت کردنی شێخ و ژنەکەی تا ئەوەندی کە بۆیان دەرکەوت سکی پڕ بووە. خەڵك کە بەم کارەیان زانی دڵیان لێ پیس کرد و دەستیان کرد بەتانەوتەشەر لێدانی. شێخ عیسا لەوتانەوتەشەرانە نارەحەت بوو، دەروێشەکان ڕۆشتن بۆ ئەشکەوتێکی نزیکی ئەو دەوروبەرە. بە شێخ عیسایان وت : چونکە خەڵك لەسەر ئێمە لۆمەت ئەکەن ئەوا ئێمە ئەچین لەو ئەشکەوتەدا ئەژین تا بۆیسانەکەی کە پیر بنیامین ناشتوویەتی پێدەگات. بۆیسانەوانەکە ناوی (ئیوەت) بوو، ڕۆژێ بە ناو بۆیسانەکەدا ئەگەڕا لە ناکاودا شابازێکی بینی بەسەر دارێکەوە هەڵفڕی و بەسەرتوویەکی وشکەوە نیشتەوە، تووەکە سەوز بوویەوەو لەم بارەوە وتی:

باغ ئەو تەماشا...

غولأمان بێدی باغ ئەو تەماشا

شاهو شابازان چو تووت وست را

خاتوون دایراك دامانش کێشا .

پاشان شابازەکە هێدی هێدی دای لە باڵ و لە ماڵی شێخ عیسا نیشتەوە. چووە دەمی خاتوون دایراکەوە، لە ڕێگەی دەمیەوە سوڵتان ئیسحاق لە دایك بوو. پیر بنیامین نایە بێشکەوە و دەستی کرد بە خزمەت کردنی.

تێبینی:

پیربنیامین : مایەی ئەزەلی خاکی دەرەخشانە.

پیرموسا : بریتیە لە مەوادی ئاوی ئاسمانی.

پیرداود : مەنشەئی نیگاری گیانە.

* * * * *

٢. لە بارەی شیعرەوە چەند شاعیرێکی سەر بەم دینە ناو ئەبەم وەکو (بابا ناوسی سەرگەتی، نێرگس خانمی شارەزووری، عابدینی جاف، پیر نالی مۆردینی، پیر محەمەدی شارەزووری، لزا خانمی جاف، دایە خەزانی سەرگەتی، قازی نەبی سەرگەتی، ئەحمەدی جاف، ئیبراهیمی جاف، حاجی سەی باوەیسی، پیر بابا غەیبی هاواری، پیر دلاوەری دەرەشیشی، پیر نەرە بالأمۆی). کە ئەمانە پاشان لە گۆشەی شیعردا هەندێ لە ژیان نامە و نموونەی شیعریان پێش چاو ئەخەم، سەرچاوەی بە دەست هێنانی ئەمەش ئەو دەفتەرە دەست نووسانەبوو کە کاك سەیید هەژیر خستنیە بەردەستم .

٣. لە پەراوێزی ئەم باسەدا بە پێویستی ئەزانم ئەوەش بڵێم کە : دەمێکە هەندێ لە لێکۆڵەرانی مێژووی ئەدەبی کوردی (بابا تایەری هەمەدانی) بەسەر قافڵەی شاعیرانی کورد ئەدەنە قەڵەم، بەڵام هیچ یەکێ لەو کەسانە شیعری بە کوردی وتراوی ئەم شاعیرەیان نەخستۆتە بەر دەستی خوێنەر، من بۆ خۆم لە ئەنجامی گەڕان بە دوای کەلەپووری گەلەکەم دا ڕێم لە چەپکێ شیعری کوردی ئەم شاعیرە کەوت کە بەلەهجەی لەکی هۆندویەتیەوە، دامناوە لە لێکۆڵینەوەیەکی فراواندا لە سەر بابا تایەر پێشکەش بە کاروانی شیعری

کوردی بکەم. وا لێرەدا بە چاکم زانی نموونەی شیعرە کوردیەکانی پێشکەش بە خوێنەرانی ئەم کتێبە بکەم.

لە یەکێکیاندا ئاماژە بەوە ئەکات کە لە تیرەی (لەك) ەو ئەڵێ :

م دەروێشم (لەک) م ئیعجاز دیرم
م دوسی چو خوەشین هاوڕاز دیرم
م مەعشوقێ وەنامی فاطمە لوڕ
سنەوبەر قامەتێ پڕ ناز دیرم

واتای هەندێ لە وشەکان (م = من. لوڕ و فەیلیەکانیش هەربەم شێوە بەکاری دێنن. دیرم = هەمە. لوڕ و فەیلی و کەوڵوڕیش هەر بەم شێوە بەکاری دێنن. دوسی = دۆستێ. خوەشین - شاخوشینی لوڕستان کە یەکێکە لە گەورە پیاوانی کاکەیی و بەشاموبارەکیش ئەناسرێ. وەنامی=بەناوی. فاطمە لوڕ- لە ژنە ناودارەکانی کاکەییە). لەم دوو بەیتیەی تریدا شوێنی لە دایك بوونیمان بۆ دیاری ئەکات و ئەڵێ :

م تاهیر ساکینی پایی گەڕینم
م دەرویش مەسڵەك و ئاگر دەروینم
بووریێ دەرباخی خاوم لە حزەیێ چەند
ك شایەد وەختی خەو روویی تە وینم

واتای هەندێ لە وشەکان (ساکین= نیشتەجێ. پایی= بناری. گەڕین=چیایەك ولەوەڕگایەکە لە نزیك شارۆچکەی خاوی سەر بەشاری ئەلیشتەری لەکستان. مەسڵەك =ڕێباز. دەروین-دەروون. بووریێ =وەرە، لە

هەوراميشدا بـە كـاردێ. خـاوم=خـەوم. لـەحزەيێ چـەند=چـەند چركـەيەك. ك شايەد - كە بەڵكو. تە = تۆ. لـە كرمـانجى ژووروشدا هـەر وا بـەكاردێ. ويـنم - ببينم. لە هەوراميدا وينوم بەكار دێ .)

لەم دانەی تریاندا گلەيى لە دڵدارەكەی ئەكات و ئەڵێ:

وە دركسـانى عيشـقت موبتـەلاً بويـــم
ئەسـيرى پەنجـەيى تيـژى بــەلاً بويـــم
نەزانســتم كـــە يـــارى بـــێ وەفـــايى
خـەتاكردم وەگـــەردت ئاشـــنا بويـــم.

واتـاى هـەندێ لـە وشـەكان (دركسـان - شـوێنێ دركـى زۆر بـێ. موبتـەلاً =گيرۆدە. بويـم - بووم، فەيلى و كەلوڕيش بـەم شێوە بـەكارىدێنن. نەزانسـتم =نەمزانى. وەگەردت - لەگەڵت، فەيلى و كەلوڕيش هەرۆا بەكارى دێنن) .

وەهەروەها شايانى باسە كە شاعيرى گەورە (عێلى بەگى جاف) بە دين كاكەيى بووە، ئەم شاعيرە تا ئێستە لە ئەدەبى كورديدا حەقى شايانى خۆی پێ نەدراوە و پێويستە شيعرەكانى ساغ بكرێتەوە، ئەگەر چى ژمارەی شيعرەكانى كەمن، بەلاّم بۆ ئەدەبى كوردى گەنجينەيەكى بە نرخن، چونكە گەلێ پێشبينى گەورە گەورەی تيا كردووە .

عێلى بەگ شاعيرێكى كۆنە و چەند چەرخ لەمەو بەر ژياوە. بـەلاّم تـازە شيعرەكانى لە ناوماندا ئەژى، چونكە هەموو ئەو پێشبينيانەی كە كردوويـەتى لەم دواييانەدا هاتنە دى. لێرەدا تەنيا يەكێكيان پێش چاو ئەخـەم كە ئـەويش پـەيوەندى بە هەڵەبجەو شارەزوورەوە هەيـە. پێش بينـى كـردووە كە دەوڵـەتى ئێران ئەچێتە ژێر دەسـتەلاّتى مـەلاوە، ئـەم دەوڵـەتـە شـەڕ لەگـەڵ عێراق ئـەكات

شەڕەکەشیان لە شارەزوور کۆتایی دێت (دوای کیمیاوی بارانی هەڵەبجە بڕیاری شەڕ وەستان درا) ئەڵێ :

دوورە دوورەی مەلا ئەوێ

دەعوا لەگەڵ بەغا ئەوێ

لە شارەزوور کۆتا ئەوێ

هەروا بووەو هەروا ئەوێ

ئەردەلانیەکان

کۆنترین و باشترین سەرچاوە بۆ باسی ئەردەلانیەکان کتێبی (شەرەفنامە)ی شەرەفخانی بەتلیسیە بە پەراوێزە جوانەکانی مامۆستا هەژاری وەرگێڕیەوە .

وەکو مێژوو پێمان ئەڵێ ئەم بنەماڵەیە بە ڕەگەز ئەچنەوە سەر کوردەکانی ناوچەی (دیار بەکر) ی کوردستانی تورکیا. کە بەڕابەرایەتی گەورەکەیان (بابا ئەردەڵ) کۆچیان کردووە بەرەو ناوچەی شارەزوور، ئیتر بنەماڵەکەیان بە (ئەردەلانی) ناوبانگی دەرکردووە. بەداخەوە ئەمان زانی لەڕەچەڵەکدا لە کام تیرە و هۆزن و لە پێشەوە ناویان چی بووە .

سەبارەت بە ناسینی بابا ئەردەلان ئەچینە سەر لاپەڕەکانی شەرفنامە کە لە بارەیەوە ئەڵێ: ﴿بابا ئەردەڵ ناوە بۆ پیاوێك کە چەند سەردەم و تاوێك لە ناو هۆزەکانی گۆراندا ژیانی رابواردووە. لە بەرەو دوای دەستەڵاتی جەنگیزیەکاندا دەستی بەسەر شارەزووردا گرتووە و ئەمیرایەتی لێ دامەزراندووە. ئەوسا ناوی بابا ئەردەلانی گۆڕیوە و کردوویە بە قوبادی کوڕی فەیروزی ساسانی﴾[١٨].

ماموّستا هەژار لەسەر ئەم دوا ڕستەیە پەراوێزێکی داناوەو ئەڵێ : ڕەنگە لێرەدا کورتەی هێنا بێ ڕاستەکە ئەوەیە (ڕایگەیاندووە کە لە وەچەی قوبادی کوڕی فەیروزی ساسانیە) چونکە ئاشکرایە قوباد بابی ئەوشێروانی پادشای بە ناوبانگی ئێرانە و بەر لە پێغەمبەر ژیاوە. شەرەفنامە دوای ئەو پێناسە کورتەی بابا ئەردەڵان دێتە سەر باسی هێزو دەستەڵاتی و بەم شێوە لە سەری ئەدوێ (بابا ئەردەڵان لەو خاوەن زۆرانەبوو کە زۆریان ئەبردووە و بە سەربەستی فەرمانڕەوایی مەڵبەندی شارەزووری کردووە و پیاوێکی وردو کارزان و بە دەست وبرد بووە و لە ماوەیەکی کەمدا زۆری پەل هاوێشتووە و برەوی بە قەڵەمڕەوی خۆی داوەو زۆری پان و پۆڕو هەراو کردۆتەوە و هەتا ژیاوە هەر بە خونکاری و سەرداری ماوە)[١٩].

ئەمەی کە شەرەفخان دیاری کردووە ئەوەی لێ هەڵدەهێنجرێ کە بابا ئەردەڵان بە هێزو نفووزێکی زۆرەوە هاتۆتە ناوچەی شارەزوور، چونکە ئەگەر هێزو نفووزو دەستەڵاتێکی باشی نەبووبێ ئەوا دەستەڵاتدارێتی بۆ نەئەکرا. ئەمێنێتەوە سەر ئەوەی کە بۆچی لە شارەزووردا ڕەچەڵەکی خۆی بردۆتەوە سەر (قوبادی فەیرووزی ساسانی) دیارە ئەو دەمانە هێشتا لە ناوچەی شارەزووردا وشەی (ساسانی) بەڕێزو خۆشەویست بووە و بەوە زیاتر لای خەڵکی ناوچەکە ئیعتیباری بۆ خۆی پەیدا کردووە. شەرەفخان لە کتێبەکەیدا زۆر لاپەڕەی لەسەر ئەم بنەماڵەیە هەڵداوەتەو هەروەها چەند مێژوویەکی تریش شتیان لە سەر نووسیون، من لێرەدا نامەوێ بە قووڵی بچمە ناو ئەو باسەوە، چونکە ئەوە ئیتر پەیوەندی بە باسی هەڵەبجەو شارەزوورەوە ئەبڕێ، بەس ئەوەندە هەوڵ ئەدەم ئەو مێژووەیان دیاری بکەم کە پەیوەندی بە ناوچەکەمانەوە هەیە. ئیتر هەر کەسێك ئەیەوێ بە وردی بچێتە ناو باس و

خواسـی ئـەم بنەماڵەیـەوە ئـەوا لاپـەڕەکانی شـەرەفنامە (١٩٤-٢٣٢) بخوێنیتـەوە لەگـەڵ مێژووەکـەی (مەسـتوورە) و (ئـەمین زەکـی) و (مـەردۆخ) و هەندێ سەرچاوەی تردا .

بەپێی شەرەفنامە دوای لە دنیا دەرچوونی بابا ئەردەڵ (کلۆڵی کوڕی لە جێگـەی دانیشـتووە، ئەمیش پاشماوەیـەك بـەرەو گوڕەخانـە لێ نیشـتووە)[٢٠].
پاش ئەم یەك بە دوای یـەکدا کوڕ وکـوڕەزا بـەم شـێوە فـەرمانڕەوایی ئەگرنـە دەست ١. خدری کوڕی کلۆڵ ٢. ئەلیاس کـوڕی خدر ٣. خدر کـوڕی ئەلیاس ٤. حەسەن کوڕی خدر ٥. بابلۆ کوڕی حەسەن ٦. مونزیر کوڕی بابلۆ ٧. بێگە بەگ ٨. مەئموون بەگ .

مـەئمون لـە سـەردەمی فەرمانڕوایی خۆیدا چوست و بزێوە بووە و گـەلێ چالاکی نوانـدووە، هـەوڵی داوە سـنووری قەڵەمڕەوەکـەی زیـاد کـردووە، لـە پێنـاوی سەربەسـتی و بەدەسـت هێنـانی دەسـکەوتی گـەورەتردا کەوتۆتـە تێکۆشان و وەکو میرەکـانی پێش خـۆی ئەیویسـتووە سـنووری دەسـتەڵات و فەرمانڕەواییەکـەی لـەو جوگرافیـا بـەر تەنگـەدا بمێنێتـەوە. دیـارە بـۆ ئـەم مەبەستەش ئەبێ هێزی کارامە و سوار چاك و چەك و تفاقی پێویستی پەیدا کردبێ .

شەرەفخان ئەڵێ (مەئموون لـە پاش مردنـی باوکی بوو بـە فـەرمانڕەوای سـەر بەخۆی شارەزووڕو ماوەیـەکی دوور و درێـژ بـە بالاّ دەسـتی وسەربەسـتی ژیاوە)[٢١].

خوالێخۆشـبوو ئـەمین زەکـی بـەگیش لـە مێـژووی (تـاریخ السـلیمانیة وانحاءها) لـە سـەر ئـەم مـیرە نووسـیویەتی، هـەروەکو مامۆسـتا هـەژاریش لـە پـەراوێزدا هێناویـەتی ئـەڵێ : مـەئموون بـەگ لـە سـاڵی (٨٦٢ك = ١٤٥٧ز تـا

سالی ۹۰۰ک - ۱٤۹٤ز) واتا نزیکەی سی و هەشت سالٚ حوکمی سەروورە و بەهۆی پسپۆڕی لە مەڕ پێڕاگەیشتنەوە زۆری برەو پێداوەو دەوڵەتۆکەکانی هاوساشی وەك میرنشینەکانی (درنە و پێنجوێن) کە لای ئێرانن و میرنشینەکانی (کۆیسنجەق و حەریرو رواندز) کە لەناو - دووزێ- دان و میرنشینی (عەقرە و عیمادیە و دهۆك و دەورووبەریانی) خستە سەر دەوڵەتی خۆی.[٢٢]

مەئموون بەگ بەم کارەی ترسێکی گەورەی خستە دڵی دوژمنانەوە، بۆیە ئەوانیش کەوتنە خۆیان و هەروەکو لە شەرەفنامەدا هاتووە (سوڵتان سلێمانی عوسمانی سوڵتان حسەین بەگی فەرمانڕەوای عیمادیەی دەگەڵ هێندێك ئاغاواتی کوردی دیکە ناردە سەر و لەقەڵای زەڵم دا دەورەیان دا. زۆریان کردو کۆشا بەشەڕ بۆیان نەگیراو سوڵتان حسەین بە ناوی پێکهاتن و ئاشت بوونەوە هاتە پێش و مەئموون بەگی لە قەلاَ دەرخست و ناردیە ئاستانەو لەوێ خستیانە بەندیخانەوە). دوای ئەمە سنووری دەستەلاَتی ئەردەلاَنیەکان ئەچێتەوە جوگرافیاکەی جاران و هەر لە قەڵای زەڵم دا میرایەتی ئەکەن. میرەکان یەك بە دوای یەکدا ۱. سور خاب کوڕی مەئموون ۲. سوڵتان عەلی کوڕی سورخاب ۳. بیسات بەگ کوڕی سورخاب بەگ ٤. تەیمور خان کوڕی سوڵتان عەلی ٥. هەڵۆخان کوڕی سوڵتان عەلی ٦. خان ئەحمەد خان.

لێرەوە ئیتر مێژووەکە لە هەڵەبجەو شارەزوور ئەپچڕێ. چونکە فەرمانڕەوایەتیەکەیان ئەگوازنەوە ناوچەی (سنە). هەر چەندە خان ئەحمەد خان لە قەڵای زەڵمیشدا فەرمانڕەوایی کردووە و ئێستەش قەڵای خان ئەحمەد خان لە دەربەندی زەڵمدا شوێنەواری هەرماوە. بەلاَم شەرەف نامە ئەڵێ (سنەی کردە پایتەختی خۆی).[٢٣]

جولەکەکان

هەروەکو لە پێشەوە باسمان کرد جولەکەکان دووەمین بنەماڵە بوون لە دروست کردنی هەڵەبجەی نوێدا .

جولەکەکان فێری کوردی بوون و لە ناوخۆیاندا بە زمانی عیبری قسەیان کردووە. هەموویان کاسبکار بوون و لە ماڵ و سامان پەیدا کردندا زۆر زەحمەت کێش و بەدەست و بردبوون. یارمەتی هەژارو کەمدەستەکانی خۆیان داوەو نەیان هێشتووە کەسیان موحتاجی سواڵ بێ .

کلیسایان دروست کردووە و کاروباری دینی خۆیان تیا بردووە بەڕێوە. ئەم کلیسایە ئێستەش هەرماوە و کراوەتە مزگەوت بە ناوی مزگەوتی (ئەحمەدی). ئەگێڕنەوە ساڵێکیان ویستوویانە کلیساکەیان تەعمیر بکەنەوە کەس داری نەداونەتێ تا جەنابی شێخی حیسامەددین ئەمە ئەبیستێتەوە و لە باخەکەی خۆی بە پێی پێویست داریان ئەداتێ: خەڵکی ئەو کارەیان بەلاوە سەیر ئەبێ و هەندێ خەلیفەو مەلای دەوری شێخی حیسامەددین پێی ئەڵێن: چۆن ئەم کارە ئەکەیت؟ و دین قبوڵی نیە، ئەویش لە وەڵامیاندا ئەفەرمووێ خەمتان نەبێ پاشە ڕۆژ ئەم کلێسایە دەبێتە مزگەوت .

لە ساڵی ١٩٤٨دا بە فەرمانی ساڵح جەبر جولەکەکان جنسییەیان لێ ئەسەنرێتەوەو ئەمانیش بەرەو ئیسرائیل کۆچ ئەکەن. هەرچی ماڵ و سامانێکیان ئەبێ ئەیکەن بە پارەو لە بەغداد دەوڵەت لێیان زەوت ئەکات و بەدەستی خاڵی نەیانێرن. لەو ساڵەوە تا ساڵی ١٩٥٨ کلێساکەیان چۆڵ ئەبێت تا ئەکرێتە مزگەوت .

جولەکـــەکان گۆڕســـتانی تایبـــەتی خۆیـــان هـــەبووە و موســـوڵمانەکان ڕێگەیان نەداون مردوویـان لـە گۆڕسـتانی ئـەماندا بنێژن. گۆڕستانەکەشیان لـە پشتی باخی میرەوە بووە بەرەو مۆردانە کە لە شەستەکانەوە بوو بە ژێر ماڵەوە.

لەگـەڵ خـەڵکی هەڵەبجـەدا بـەینیان بـاش و خـراپ بـووە، ئـەوەی زۆر موسوڵمان بوویێ ئەوا هیچ سەوداو مامەڵەو تەنانەت قسەشی لەگەڵ نەکردوون و بگرە هەندێ جاریش ئازاریان داون؛ ئەوانەش کە لـە سـەر دیـن ئـەوەندە قایم نەبوونە لەگەڵیاندا تێکەڵ بوون و هەموو چەشنە مامەڵەیەکیان لەگەڵ کردوون. بەڵام بە شێوەیەکی گشتی کەس ژنی نەداونـەتێ و بە پێچەوانـەوە هـەندێ جار لێیان خوازراوە ئەویش بە مەرجی ئەوەی کە موسوڵمان بن.

شـاوڵە کـەڕەی زەڕنگـەر پیـاوێکی دەوڵەمـەندو بـە ناوبـانگی جولەکـەکان بووە، کچێکی بووە تایەر بەگی جاف دڵی لێ چووە و دوای ئەوەی موسڵمانی کردووە خواستوویەتی.

ژن و کچانی جولەکە ئـەو دەمـە بـە کونـە و گـۆزەوە لـە کـانی نەواڵـەوە ئاویـان بردووەو بـۆ کاروباری خۆیـان سـوودیان لێوەرگرتـووە. ئامینـەی کچـی شاوڵ لەو کچانە بووە، تایەر بەگیش هەموو عەسرانێك لە سەر بانێژەکەی ماڵی خۆیـان دانیشـتووە و سـەیری دیمـەنی هـاتووچۆی ئـەو نازدارانـەی کـردووە. بـە بۆنەی ئەوەی تایەر بەگ پاشا زادەبووە ئـەوانیش هەریەکە و بۆ خۆیـان پێیـان خۆش بووە کـە دڵـی ڕابکێشـن. ئێـواران بولبـولی دڵـە تەڕەکـەی تایـەر بـەگ لـە قەفەزی سینە دەرچووە و بەسەر چڵەدارێکی سـەر کـانی نەواڵـەوە نیشـتۆتەوە، تا ڕۆژێ لە ناو ئەو هەموو نازدارەدا چریکەی خـۆی بـە ڕووی کچەکـەی شـاوڵدا هەڵنـەدا. ئیـتر تایـەر بـەگ هـەتا دێـت شـەرابی عەشـقەکەی خەسـت و خەسـتر ئەبێتەوە .

ڕۆژێکیان مەلا کاکە حەمەی ناری شاعیر میوانی تایەر بەگ ئەبێت. ناری ئەگەرچی مەلایەکی شەرع زان و موریدی شێخە نەقشبەندیەکان بووە، بەڵام زۆر دڵتەڕو چاو بزێو بووە بۆ سەرنجی سیمای جوانی ژنان و گرتنی وێنەی لە باریان. تایەر بەگ باسی عەشقەکەی خۆی لە لا ئەدرکێنێ و عەسر پێکەوە ئەچنە سەر بانێژەکە. کاتێ کچەکەی شاوڵ بە باڵا جوانەکەیەوە دەرئەکەوێت بۆیان ئەبێت بە ئیلهامی شیعرو پێکەوە ئەم شیعرەی لە سەر دائەنێن. هەموو میسرەعەکانی یەکەم هەستی ناری و میسرەعەکانی دووەم هی تایەر بەگە.

بە خەمزەی چاوی مەخمووری سیاهی، مەستی مەی کردین

بە ماچی لێوی مستغنی لە ئەنواعی مەزەی کردین

کاتێ کە دائەنەوێتەوە گۆزەکەی پڕکات سوخمەکەی ئەترازێ، بەڵام دەستی لە سەر دائەنێ.

ترازا بەندی سوخمەی ئاڵی گوڵناری بە ئاهی من

کەچی دەستی لە سەر دانا لە سەیری باخی بەی کردین

هەر لەهەمان دیمەنی دانەوینەوەدا پەرچەم و زوڵفی شۆڕ ئەبنەوە سەر ڕووی ئەمانیش ئەڵێن :

بەهەوری پەرچەم و زوڵفی ڕوخ و ئەبرۆی کە داپۆشی

لە شەوقی ڕوئیەتی بەدر و هیلالی یەک شەوەی کردین

دوایی ئەڵێن:

ئەگەر چی کوشتینی، خۆ قابض الارواحی موژگانی

بە قانوونی مەسیحایی بە خەندەی لێوێ حەی کردین

که دیمەنەکە تەواو نەبێت غەزەلەکەش بەم بەیتە دوایی دێت

دەوایی دەردی دڵ (ناری) لـە (تاهـیر بـەگ) تەمەنناکـە

بڵێ ئـەمرۆ گوڵـەندامێ بـە تـیرێ جـەرگی پـەی کردیـن

که تایەر بەگ داوای ئەکات شاوڵە کەرە بێ یەك و دوو نەیداتێ، چونکە وای بیر کردۆتەوە کە تایەر بەگ ببێ بە زاوایان گەلێ گیروگرفتی کۆمەڵایەتییان بۆ چارەسەر نەبێ.

جولەکەکان سێ جۆر جەژنیان هەبووە

١. کەپرە شینە

٢. جەژنە چەقالە

٣. جەژنی کفتە

دیـارە نـاوی ئـەم جەژنانـەیان بـە زمـانی خۆیـان جیـابوون و لـەناو کوردەواریدا ئەو شێوەیان وەرگرتووە .

لە جەژنی کفتەدا هەرچی کەل و پەل و کاسەو کەوچکی خۆیـان هـەبووە هێناویانەتە بازارو فرۆشتوویانە، بە پارەکەی شتی تازەیان کڕیوە. ئەم جەژنە کەوتۆتـە ڕۆژی شـەممەی ساڵەوەو لەم ڕۆژەدا بـە هیـچ شـێوەیەك ئاگریـان نەکردۆتەوە و پێویست بووە دوای ئەو ڕۆژە کەسێکی غـەیری خۆیـان ئاگریان بۆ بکاتەوە. لەو ڕۆژو جەژنەدا ئاگر کردنەوەیان بەلاوە ناڕەوا بووە .

جولەکەکان هەندێ پەندی پێشینیانیان لە کورد وەرگرتووە و بە زمـانی خۆیان بەکاریان هێناوە، وەکو:

١. بیلـەن شـەو نورخیل مـای ییلتە. واتـە: ماڵەکـەمان نـەڵێی ئاشـی لـە نـاو کەوتووە.

٢. پیسەرە لیخلی نەخلیلی گەرمە لیخلی لە توریلە. واتە : گۆشتی یەك بخۆن ئێسقانی یەك ناشکێنن .

٣. ڕەکاوە مین سوسی مەکوشە تیخ. واتە : سوار لە ئەسپ دێنێتە خوار .

٤. قاطو ئیلەف ل مەطیاوە لیلە کیمراوە مەلوختیە. واتە : پشیلە دەستی نەنەگەشتە دووگ نەیووت ترشە .

٥. لیپە گە تو کە نوشەف یە تورتەیە. واتە : بەرد لە جیٚی خۆیدا سەنگینە.

٦. هیزیخ ئینە ویشە. واتە : بچمە سەر کانی وشکی ئەکەم. ئێمە ئەڵێین: بچمە سەر سیروان وشکی ئەکەم .

٧. حەتا خەلوە مەریچی ع گەبیلوهیت : واتە : تەنانەت شیری چۆلەکەش لە ماڵیاندا هەیە. مەریچی = چۆلەکە. لە هەورامیدا (مریچڵە) ئەگوترێ. مریچی و مریچڵە یەك ڕیشەن .

٨. دوم کلاش طە رس ئەقلە قلەپی چیر. واتە : دۆم کلاش دروست ئەوکاو خۆی بەپێی پەتی ئەگەڕێ. ئێمە ئەڵێین : دۆم بێ و کلاش بۆ خۆی بکات. لەم پەندەشدا وشەی (کلاش) و (پێ) بەکار هاتوون کە کوردین.

لە بارەی ئەدەبیاتیشەوە جارێکیان لە یەکێك لەدانیشتنەکانمدا لەگەڵ حیلمی شاعیردا پرسیاری شیعرو ئەدەبیاتی جولەکەکانم لێکرد، وتی : یەك دوو شاعیریان هەبوو بەلاّم هەر بەزمانی خۆیان شیعریان ئەوت و نەنەهاتنە کۆڕی ئێمەوە. یەکێکیان ناوی (ئیدریسەتر) بوو. فایەق بێکەس زۆر هەوڵی لەگەڵ ئەدا کە بەکوردی شیعر بنووسێ، بەلاّم هیچمان لێ نەدی تا ڕۆژێکیان لە باخی میر لە بن تووە سووردا دانیشتبووین (من و کەمالی و حەمەمین و ڕەشید) فایەق بێکەس بەعارەقەکەیەوە هات و هەر لە دوورەوە وتی : کوڕینە شتێکی سەیرم بۆ هێناون. ئێمەش گاڵتەمان لێهات، فایەق یا شیعری وەتەنی هەیە یا عارەق. ئەوەندەش ئەو دوانەمان لێ دیبوو لێی تێر بوو بووین. گەشتە لامان و سەلامی کرد، وتی باسەرم گەرم ببێ شیعرێکتان بۆ ئەخوێنمەوە ئەمما شیعر. ئێمەش زۆر بەلامانەوە موهیم نەبوو چونکە وامان ئەزانی شیعری خۆیەتی. دوای تاوێ دەستی کرد بە باخەڵیداو ئەم شیعرەی خوێندەوە :

مەحبووبە ئەمڕۆ هەوایی گوڵستانی دڵ دەکا

هەرچەند جار جارێ وەکو ئاهوی گەرمیان سڵ دەکا

هـەروەعدە لـەدا و ئـەڵێ، ئەتكەمـە هـەمرازی خـۆم
وەعـدی چـی وا سـاڵێ زیـادە عاشـقی مـاتڵ دەكـا
قەترە قەترە خوێنی دڵ ئەڕژێتە سەر لەوحەی بـەرۆك
وەختێ یاری زوڵف خەناوی گـەردن بـەند لـەمل دەكـا
وەك مونـەجیم چـاو ئەوەستێ بـۆ تەماشـای ئاسمـان
وەختێ یارم چاوی جوانی پـڕ لـە سـوورمە و كـل دەكـا
عاشـقان وەرنـە صـەفایی بـاخی شێخ و سـەیر بكـەن
چەندبەشەوق بولبول حكایەت بۆ گریشمەی گوڵ دەكـا
وا لەمەكتەبخانـەیی عەشـق بۆتـە ئوسـتادی فنـوون
سەد من و مەجنون بەدەرسێ هۆشمەندو عاقڵ دەكـا
هەركەسەو بۆ خۆی خەریكی گوڵ چنینەو بۆنـی خـۆش
كێ بۆ ڕازی عەشقی تـۆ (ئیدریسـا) گـوێ شـل دەكـا

كە لە دوا بەیتدا ناوی ئیدریسی هێنا یەكسەر عەقڵمان بۆ ئیدریسە تر چوو، بەڵام بەلایشمانەوە سەیر بوو كە بەو كوردیە جوانەو بەو شێوە شیعری وتبـێ، جـارێكی تـر پێمـان خوێنـدەوە و دوایـی هـەمووومان لـە بـەرمان كـرد.
كەمالی وتی : بەخوا فایەق تۆ ئەوەندە تەعەسوبت زۆرە دنیا ئەكەی بە كورد.
بەڕاستی هـەموومان پێمـان خـۆش بـوو، ئیـتر دوای ئـەوە عەلاقـەمان لـە گـەڵیا زیادی كرد و شیعری تریشی وت.
وتم: ئەی بۆ هەوڵتان ئەدا ئەو شیعرانە لای خۆتان بپارێزن؟
حیلمـی وتـی: ڕەنگە كەوتبنـە لای كـەمالی، چونكـە ئـەو بـەیازەوان بـوو، دەفتەری هەبوو شیعری زۆر ئەنووسییەوە(*)

---

* بۆ باس لەسەر جولەكەكان گەلێ سوودم لە (محەمەدی باول)، (حیلمی)، (عـارف حـاجی فەرەج)، شەهید (ساڵح شارەزووری) وەرگرتووە.

سەرچاوەکانی ئەم بەشە :

کوردها. ترکیا. عربیا ل ٢٠ ئەدمۆندز

٢ هەمان سەرچاوە ل ١٥٦ ١٥٧

٣ هەمان سەرچاوە ل ١٥٦-١٥٧

تەئریخی حاف ل ٢٦. کەریم بەگی فەتاح بەگ

کوردها. ترکیا. عربیا ل ١٥٧

تەئریخی حاف ل ١٨٥

٧ کوردها. ترکیا. عربیا ل ١٦٣

تەئریخی حاف ل ٦٥

هەمان بوربند ل ١٨٠

تەئریخی حاف ل ٢٠

١١ هەمان سەرچاوە ل ٢٢

١٢ هەمان سەرچاوە ل ٢١

١٣ میژووی ئەدەبی کوردی ل ٤٧١

١٤ تەئریخی حاف ل ٢٢

١٥ هەمان سەرچاوە

١٦ هەمان سەرچاوە

١٧ کتاب الفتوح ج ١ ص ٢٨٠ ابن اعثم الکوفی

١٨ شەرەفنامە ل ١٩٥

١٩ هەمان سەرچاوە ل ١٩٦

٢٠ هەمان سەرچاوە ل ١٩٧

٢١ هەمان سەرچاوە ل ١٩٨

٢٢ [illegible]

٢٣ شەرەفنامە ل ٢١٥

بەشی چوارەم

شارەزوور، هەورامان، زمانی ئاخاوتنی هەڵەبجە

شارەزوور

شارەزووری ئێستە بەو پارچە زەویە بەرفراوانە ئەگوترێ کەڕووبەرەکەی (٦٧٥کم[٢])یە. دوای دروست کردنی بەربەستی دەربەندیخان کەبەشێکی زۆر لەئاوەکەی لەدەشتی شارەزووردا پەنگی‌خواردۆتەوە(٦٠)کم٢ ی زەویەکەی کردووە بەژێرەوە. ئەم دەشتە لەباکووروباشوورەوە ئەکەوێتە نێوان هەردوو شاری هەڵەبجە وعەربەت ولەخۆرهەڵات وخۆرئاواشیەوە هەردوو چیای (سوورێن) و(خەنجەرە) بەیەك ئەگەیەنێ. شارەزوور لەوزەوییە پڕپیت وبەرەکەتانەیە کەنموونەی لەدنیادا زۆرکەمەو بەئاسانی وبەقازانجێکی زۆرەوە (گەنم، جۆ، مەرەزە، توتن، پەمو، کونجی، پەتاتە، کەتان، گوڵەبەڕۆژە، چایی، چەنەوەر، بامێ، تەماتە، شووتی، خەیار، ترۆزی، کاڵەك، کوولەکە، باینجانە ڕەشە) وهەموو جۆرە سەوزەیەکی تیا بەرهەم دێت. کە لە سەر ئەم بەرهەمانە لە ڕۆژی خۆیدا ئەتوانرێ چەند جۆر کارگە و کارخانەی پڕ بەرهەم دروست بکرێ.

خاکەکەی بە چواردەورا قاوەیی وبۆرە، تا بەرەو ناوەڕاست بچێت ڕەش ئەبێتەوە، تاکو ڕەشیش بێتەوە پیت وفەڕی زۆرترە. بێجگە لە هەندێ وردە چەم کە لە سەرچاوەی کانیاوەکان دروست ئەبن، هەندێ ڕووبار و چەمی گەورە ئەڕژێنە ئەم خاکەو تێرئاوی ئەکەن. وەکو:

١-تانجەرۆ: لەسەرچاوەی ئاوی سەرچناری تەنیشت سلێمانیەوە سەرچاوە ئەگرێ، لەخواری عەربەتەوە دێت تائەڕژێتە دەریاچەکەوە. ئەمە درێژترین ڕووبارە لەشارەزووردا.

٢-چەقان: چەمێکە لەسەرچاوەی ئاوی کۆنەجۆو کەوڵۆسەوە سەرچاوە ئەگرێ، دێت و بەناوشارۆچکەی سەیید سادق دا ڕەت ئەبێ تائەڕژێتە دەریاچەکەوە.

٣-ڕیشێن: چەمێکی گەورەیە لەسەرچاوەی ئاوی گوندی ڕیشێن بناری چیای سووریێنەوە سەرچاوەئەگرێ ، بەناوەڕاستی شارەزووردا دێت تائەڕژێتە دەریاچەکەوە.

٤-زەڵم: ئەم ڕووبارە لەسەر چاوەی ئاوی زەڵمەوە سەرچاوە ئەگرێ، بەشارۆچکەی خورماڵ داڕەت ئەبێت تائەڕژێتە دەریاچەکەوە.

٥-دەلێن: چەمێکی گەورەیە لەچەند وردەچەم وەندێ لەئاوی زەڵم پێکهاتووەو دیسان چەندجۆگەی لێ هەڵبەستراوە کەهەموونەمانیش بەرەو دەریاچەکە ڕێگا ئەبڕن.

کەش وەهەوای شارەزوورلە بەهاروپایزدا لەبارە ، بەلآم هاوینی زۆرگەرمەو زستانیشی هەندێك ساردە وکزەبای هەیە ، ساڵانە ڕێژەیەکی زۆربارانی لێ ئەبارێت وەهەندێ جاریش بەفر ؛ بەلآم بەفرەکەی ئەوەندە نامێنێتەوە.

شارەزوور لەچاخە کۆنەکاندا دەمێك یاسین تەپە و دەمێك بەکراوادەمێك خورماڵ پایتەختی بووە.

ئێسته شارەکانی (هەڵەبجە، سیروان، خورماڵ، سەیید سادق، عەربەت) بنکەی بەڕێوە بردنی کاروباری دێهاتەکانیەتی وبازاڕی کڕین وفرۆشتنی کاڵاو بەروبوومیانە.

شارەزووربەبۆنەی ناوی زۆرو زەوی بەپیتەوە لەدێر زەمانەوە جێگای ژیان وگوزەران بووە.شوێنەوارە کۆنەکانی کە لەجێگەی خۆیدابا سمان کردن پەنجە مۆری ئەم ڕاستیەنەکەن.وەهەروەها لە سەردەمی ساسانیەکاندا کە پایتەختی پێشەوەیان تیسفونی لای بەغدادبووە شارەزوور چەند کاروانسەرایەکی تێدابووە بۆ حەوانەوەی ئەوکەسانەی کە لە کرماشان وهەمەدان وڕەیەوە هاتوچۆی تیسفون-مەدائین-یان کردووە.ئەمەش بۆتەمایەی ئەوەی کە ناوچەکە زیاتر ئاوەدان ببێتەوە. شارەزوور بەڕواڵەتیا دیارە کە لە دوو وشەی (شار+زوور) پێکهاتووە.شار لەبنەڕەتدا وشەیەکی سۆمەرییەکە (ئوور) یشیان بەکارهێناوە ، ئوورلەعێراقدا شوێنەوارێکی کۆنەو هەندێلەمێژوو نووسان لایان وایە زێدی حەزرەتی ئیبراهیمە.لەفەلەستین (ئوورشلیم) هەیە بەواتای شاری شلیم . لەکوردستانیشدا(ئوورمیە-ورمێ) مان هەیەکەپێکهاتووە لە(ئوور+میاە)واتە شاری ئاوەکان.ئەمەش بەوهۆیەوە ناونراوە کەئەم شارەنزیك بەدەریاچەکەبنیات نراوە.شایانی باسەبۆ یەکەم جار لەسەرزەویدا سۆمەریەکان شاری(نیپور) و(ئور) و(لاگاش) یان دروست کرد لەگەڵ یەکدووشاری تری بچووکدا ، بۆیەنەکرێ‌وشەکە بەهی ئەوان بزانین ولەمانەوە وشەکەپەڕیوەتەوە بۆناوئیلامیەکان وبۆیەکەم جار شاری(شوش) یان دروست کردووە. وشەی شارلەکوردەوایدا بەشێوەیەکی فراوان جێگای گرتوە وبەناوی هەندێ شوێنیشەوە ماوەتەوە وەکو (شاربازێڕ، شارەبان، بانی‌شار، شارستێنە، شاریا، تەشار، دەرەشار.هتد). شار لە ئاڤێستادا بە شێوەی

(شوئیثره) بەکارهاتووه، له (پازەند) دا کەلێکۆڵینەوەیەکە لەسەر (زەند) و(ئاڤێستا) بۆته (شیهیر) ، لەپەهلەوی ئەشکانی وساسانیدا بۆته(شهر) کەئێستەش فارسەکان هەروا بەکاری دێنن. بەشی دووەمی وشەکە (زوور) ئەم واتانەیخوارەوە هەڵدەگرێ.

١-زوور یا زەور لەدینی زەردەشتدا واته بەجێهینانی مەراسیمی مەزهەبی وقوربانیدان لەگەڵ تەشریفاتی مەزهەبیدا[1].

٢-زوور= تەپۆڵکەی بچووکی ڕووتەن لەدەشتاییدا[2].

٣-زوور=قووڵ[3].

٤-زوور-کوڕی زوحاکی پاشایماد.ئەمەبۆچوونی یاقوتی حەمەوی یە لە کتێبە بەناو بانگەکەیدا بەناوی (معجم البلدان) وای دیاری کردووه کە شارەزوور، زووری کوڕی زوحاك دروستی کردووه.

*هەیشە پێی وایەکە(شا+رەزوور) بەواتای دارستانێکی گەورەیە (رەزوره) وشەیەکی ئاڤێستاییه بەواتای جەنگەڵ.

*شەرەفخانیبەتلیسی لەشەرەفنامەکەیدا بە(شەهره+زول)یدانـاوە، بەواتای شارێکیگەورە.

*لەکۆنیشدا کاکەییەکان بە(شارەزول) یا(شارەزویل)ناویان بردووه، زول یا زویل بەواتای زەلکاو لێکدراوەتەوە.

*سپایزەر لەگەشتنامەکەیدا لەبارەیشارەزوورەوه وتوویەتی:شوێنی شارێکی تیایەلەکۆندا(سیازور) یپێگوتراوه.یا(سیانەرزوور) بەواتای دارستانی ڕەش.

لەناوئەم بۆچوونانەدا(١، ٢، ٤) زیاترخۆیان ئەسەپێنن وپێم وایەواتاکەی یەکێك لەوانەئەگرێتەوە. دەربارەی بۆچوونی یەکەم:هەروەکو لە باسی

(شـــوێنەواری كـــۆن) داباسمـــان كـــرد، كەلەشـــارەزووردا گونـــدی (موان-موغـان) هەیەلەگەڵ گونـدی(مەستەكان-بـەرزەخ) كەواتەئـەم ناوچەیـە بەشێكی گرنگ بووە لـە قەڵـەمڕەوی دینـی زەردەشت ،بۆیـە ئـەكرێ ئەومانایـە هەڵبگرێ.

بۆچوونـــی دووەم: شـــارەزوورتەختە وگردوتەپۆڵكـــەی زۆریشـــی تیایەكەژمارەیان(٣٠) گردێك ئەبێت. كەواتە ئەومانایەش هەڵدەگرێ.

بۆ چوونیچوارەم: هـەروەكو لەباسی(ئەوێ)دادیاریمـان كردشـوێنەواری جێ پەنجەی زوحاكی تیایـە،ئەمـەش بۆیئەچێ ئەگـەردڵنیابین كـەزوحاك كوڕی بەوناوەی هەبووبێ.

لەبارەی باسی شارەزوورەوە هەندێ نووسەروتوویانە:

١- شارەزوور شارێكی بچكۆلەیەو كوردەكان دەستیان بەسەردا گرتووە لەلایەن سوڵتانەوە میری بۆدیاری نـەكراوە وكارگێڕێكیشـی نیـە سەرپەرشتی بكات ، زۆربەپیتەو شوێنێكی چاكە[٤].

٢- دینــەوەر وشــارەزوور دووشــاری قەرەباڵــەخ وبــەپیت وبەرەكــەتن وخەڵكیچاكیان تیایە[٥].

٣- لـەم ناوچەیـەدا كۆمـەڵێكی زۆرپیاویگـەورە ، ڕۆشـنبیر، زانـا، چەندقازییەك، چەند شـەرع زان هەڵكـەوتوون كەئەمانەهـەموویان ژمارەناكرێن وباس كردنیان وئاماركردنیان نەفەسی درێژی ئەوێ.

هەرئـەم نووســـەرەئەڵێ:خوێندنگاكـانی جیـهان لـە خوێندەوارانـی شارەزوورئاخنراوەو لەودەمەوەی كەئیسلام هاتووە لەهیچ ناوچەیەكدا ئەوەندە زاناو ڕۆشنبیر هەڵنەكەوتووە[٦].

٤-شارەزوور شارێكی ئاوەدان وموناسیب بووە لەجێگەی یاسین تەپەی ئێستادا بووە[٧].

٥-ابن وهبان ی شاعير وتوويەتی:

مابلد نصف اسمها جزء من الزمان

ونصفه الاخر لايخلو من البهتان

بينه للسائل ياذا الفهم والبيان[٨]

٦-ابا المبارك كوڕی حەسەنی شارەزووری وتوويە:

وعدت بأن تزوری بعد شهر

فزوری قد تقصى الشهرزور

وموعدبيننا نهر معلى

الى بلد المسمى شهرزور

فاشهر صدرک المحتوم حق

ولكن شهروصلک شهرزور[٩]

هەندی مێژوونووس شارەزوور لەمەی کە هەیە بەگەورەتری ئەزانن .

*یاقوتی حەمەویئەڵێ: ناوچەیەکی فراوانەلەنێوان هەولێروهەمەداندا[١٠].

*(ريچ) يش لە گەشتەکەيدا کە ئەگاتە کەرکووك بەپايتەختی شارەزووری دياری ئەکات.

*لەبارەی کەرکووك وشارەزوورەوە کاك جەبار جەباری مێژوويەکی تر نيشان ئەدات ئەڵێ: مێژوويەکمان بەدەستەوەيە کە تا ساڵی١٢٩٦ی ڕۆميش هەر بە کەرکووك وتراوە شارەزوور. شاری کەرکووك پێش هاتنی فيض‌الله پاشای کوڕیحسەين پاشا سنجەقێك بووە سەربەويلايەتی‌موسڵ، بەلأم ئەم

هەولیداوە ویلایەتەکە لە موسڵەوە بگوازێتەوە کەرکووك وموسڵیش بۆتە سنجەقی. حاجیعبدالله صافی شاعیری ئەوسەردەمە وتویە:

گلـدی برمصـلای تـاریخن دیـدی

المـدد اولـدی ویلایـت شـهرزور

واتە (پیاوێکی موسڵاوی هاتوو مێژووەکەی وت: ئەی هاوار شارەزوور بوو بەویلایەت).

فیض الله پاشا دەستی کردبە خزمەت کردن ، یەکێك لەکارەباشەکانی دامەزراندنی چاپخانەیەك بووبەناوی ویلایەت کەهەمان شاعیرشیعرێکی لەوبارەوەنووسیوەو مێژووەکەی دیاریکردووە:

بندەسی صافی تشکر لـەدیدی تاریخن

مطبعە بوییلدە شهرزوردە اولدی گشاد.

واتە(بەندەی ئەو(صافی) بەسوپاسەوە مێژووەکەی وت:چاپخانەکە لەو ساڵەدا لە شارەزوور کرایەوە)[11].

لەناوبیروڕای نوسەراندا سەبارەت بەشارەزوورلەهەموویان سەیرتر بەلامەوە ئەمەیە کە (مسعرکوڕیمهلهل)ی مێژوونوس ئەڵێ: ڕووداوی طالوت وجالوت لەشارەزووردا بووە. قورئان وەکوسەرچاوەیەکی باوەڕ پێکراو لە ئایەتەکانی (٢٤٦-٢٥١)ی سورەی (بقرە) دائەم ڕووداوەی گێڕاوەتەوە . وای دیاری ئەکات کەلەزەمانی حەزرەتی داوودابووە. لەوسەردەمەدا دووپاشا ئەبن بەناوی طالوت وجالوت. طالوت خواناس بووە لەبەرئەوە خوائەیکاتە پاشای گەلەکەی (قورئان گەلەکە بە بەنی ئیسرائیل دائەنێ). پاشان لەنێوان ئە دووپاشایەدا شەڕ دروست ئەبێ، حەزرەتی داوود لەسوپاکەی طالوتدا سەربازی

ئەبێ. ئەچێتە مەیدانی جەنگەوە. لەشەڕێکی دەستەویەخەدا جالوت ئەدات بە زەویدا و ئەیکوژێ. بەم کارە لەناو سوپا و خەڵکەکەدا ڕێزو خۆشەویستی و ناوبانگ پەیدا ئەکات وهەموو داوا ئەکەن کەئەم ببێ بەپاشایان، ئەبێتە پاشا وپاشان ئەبێتە پێغەمبەر وکتێبی زەبووری بۆ دێتە خوارەوە.

لەبارەی وتەکەی مسعرکوڕی مهلهلەوەبگەڕێینەوە سەر کاکەییەکان .

کاکەییەکان لەدینیخۆیاندا بڕوایان بەداود هەیەو بەڕابەری ئەزانن ، ئەڵێن:

پـــیرم بنیـــامین، ڕەهبـــــەرم داوود

وەجـەوزی سـککە دەسمـاڵ بـی سـابت

هەروەها -عیراقی- لەباسی کاکەییەکانی قەڵەم حاج دا نووسیویە: کە هەندێکیان دەڵێن:(ئێمە قورئان ناخوێنین ونایخوێنینەوە ، بەڵکو(زەبوور) دەخوێنینەوە بەوجۆرەی کەپێمان گەشتووە)[12]. دیسان لێرەدا بەپێویستی ئەزانم ئەوە دووپات بکەمەوە کە کاکەییەکان شارەزووریان بەلاوە شوێنێکی گرنگە و بەمەیدانی ڕۆژی حەشری ئەزانن وهەروەها -قۆرتاس- ی شارەزوور بەجێگەی بینینی هیلالی جەژن ئەزانن. وەئەوەش جێگای سەرنجە کە کاکەییەکان سوێند بە (گاکوڵیداوود) ئەخۆن وسوێندێکی گەورەیە بەلایانەوە. شتێکیتر کەهاوناهەنگی لەنێوان هەردوودینی حەزرەتیداوودو کاکەییەکاندا دروست ئەکات ئەوەیەکە حەزرەتی داوود بەدەنگ خۆش بەناوبانگە وگوایە (مزامیر) ەکانی زەبووری لەگەڵ لێدانی مزماردا خوێندۆتەوە کەئامرازێکی کۆنی مۆسیقایە ، کاکەییەکانیش (سەرەنجام) کە (کەلام) یشی پێئەڵێن لەگەڵ لێدانیتەنبووردا ئەخوێننەوە.

لەم لێکدانەوەوبەڵگە هێنانەوەدا نزیك بووینەوە لە بۆچوونەکەی مسعرو پێویستە زیاترهەوڵ بدەین بۆئاشکراکردنی نهێنیەکانی‌دینی کاکەییەکان، واهەست ئەکەم شتی ترمان لەم بارەوەدەست بکەوێ. کەئەمەش بۆ مێژووەکەمان شتێکی چاکە. هەروەها (مسعر) بەم شێوە باسی‌شارەزوورئەکات، ئەڵێ: شارەزوور شارە دێیەکی گەورەی تیایە ئێستا پێی ئەوترێ (نیم ازرای) ،ئەستوورایی شوراکەی هەشت باڵە ودووپشکی کوشندەی تیایە کە لە دووپشکی(نصیبین) خراپترە ،نزیك ئەم شارەشاخێك هەیە ناسراوە بە (شەعران)[١٢].

شارەزوور لەمێژووی ئیبن ئەثیردا

*طاهری کوڕی هلال وداگیرکردنی شارەزوور. لەوەو بەر باسمان کرد کە بەدری کوڕی حەسنەویە شارەزووری دایە دەست سەرلەشکرەکەی وجێگری خۆی تیا دانا.

لەم کاتەدا طاهری کوڕی هلالی کوڕی بەدر هێرشی کردە سەرشارەزوور. سەربازەکانی (فخرالملك) ی کوشت ولەمانگی رەجەبی٤٠٤هـ لێی سەندەوە کاتێ وەزیرئەم هەواڵەی زانی ناردیە سەرطاهروداوای لێکرد هەرچی دیلی لایە ئازادی بکا ، ئەویش کردی بەڵام شارەزوور هەربە دەستیەوە بوو تا ابوالشوا لێی راپەڕی وشارەزووری لێ سەندەوەوسپاردی بە (مهلهل) ی برای[١٤].

*ساڵی ٤٢٠هـ لەدوای مردنی فخرالدولە(سەرجەهان، زنجان، ئەبهەر شارەزوور) بوونەتە قەڵەمرەوی ئیبراهیم سالاری کوڕی مەرزەبانی کوڕی ئیسماعیلی‌دەیلەمی[١٥].

*سالی٤٣٢ھ شەڕی نێوان ابیالشوك ومهلهلیمامی:ابا الفتح جێگری باوکی ئەبێ لەدینەوەرولەخۆی بایی ئەبێونەکەوێتە سەرپێچی کردنی بڕیارەکانی باوکی. لەم کاتەدا ابیالشوك لایەنگری اباالفتح ئەبێ کەلەشەڕی پێشوودا دیل ئەبێ، بەمەبەستی ڕزگارکردنی ئەو پەلاماری شارەزوور ئەدات وداگیری ئەکات[١٦].

*سالی٤٣٤ھ گرتنیشارەزوور: لەم ساڵەدا ابیالشوك هێرشی کردەسەرشارەزوور، تالانی کرد و سووتاندی ودێهاتەکانی ڕووخان(ئەمەش لەسەرئەوەی کە ابا الفتح لەلایەن مهلهلەوە گیرابوو)[١٧].

*لەسالی٥٢٤ھ دا ئەتابکی زەنگی شارەزووروقەلاکانی دەوروبەری گرت کەئەو کاتە لەژێردەستەلاتی قیجاقی کوڕی ئەرسەلان تاشیتورکمانیدابوو، فەرمانڕەواییەکەی ئەمپەڕ تا ئەوپەڕی تورکمانی ئەگرتەوە ، سەرپێچی لەقسەیدا نەئەکرا ، ئەوپەڕی گوێ ڕایەڵییان ئەکرد ، پاشاکان پشتیوانییان ئەکردودەستدرێژییان نەئەکردەسەر ویلایەتەکەی ،چارەی گیروگرفتەکانی ئەکرد، پلەی بەرزبوویەوەونفووزی زیادیکرد ، لەهەمووولایەکەوەتورکمان ڕوویان تێئەکرد، ئەتابکی زەنگی لەشکری ناردەسەری ، بەیەکاهەڵپێکان وکوشت وکوشتار ڕوویدا، قیجاق شکاو لەشکرەکەی بلاوەیکرد ، ئەتابکیەکان شوێنیان کەوتن ، گەمارۆی قەلاو حەسارەکانیان دان وهەموویان گرتن[١٨].

*سالی٦٢٣ھ بوومە لەرزەیە داویەتی لەشارەزوورو زیانیگەورەی پێگەیاندوەو وێرانی کردووە[١٩].

٢–لەمێژووی‌ئەمین زەکی بەگدا.

* لەهەرای دەعوەتیعەباسیەوخروجی(ابامسلم خراسانی) داقحطبە ابوالعون لەگەڵ ئۆردوویەکدا هاتەسەرشارەزوورو لەوێ لەگەڵ

قوماندانی خەلیفەمەروان (عثمان بن سفیان) شەری کردو لە١٣١هـ دا داگیری کرد[٢٠].

* لەزەمانی معز الدولەدا چەندجارێك شەهرەزوور بۆتە سەبەبی شەڕو شۆڕ و بەعزێ حەرەکاتی تیاکراوە.حەتتا صاحبی سەبوکتەگینی لە٣٤٤هـ دا بەلەشکرێکی بەقوەتەوە هاتە سەر شارەزوور و مودەتێك محاصرەی کرد[٢١].

*لەساڵی٣٦٩هـ (٩٧٩م) عضد الدولە ئۆردویەکی ناردە سەرکوردانی شارەزوورو مەقصەدیشی ئەمەبووکەلەعەشرەتی(بنوشیبان)ی عەرەب جوێیان کاتەوە[٢٢].

*عمادالدین زەنگی لەساڵی٥٢٤هـ دا ولاٌتی شارەزووریشی لەئەمیر قیجاق کوڕی ارسلان طاش زەوت کرد[٢٣].

* لەساڵی ٦٤٥ هـ دا ولاٌتی شارەزوور لەژێر ظلم وتالاٌنی مەغۆلدا پەرێشان بوو[٢٤].

* لەدوای سقوطی بغدادو انقراضی خلافتیعباسیە اهلی شارەزوور و بەعزێ جێگەی تر ولاٌتەکانیان بەجێهێشت وهیجرەتیان کردە طرفی سوریە و مصر[٢٥].

*ساڵی١٠٣٩ هـ خەسرەوپاشا لەدوای وەفاتی شاعباس وپاش ئەوەی مشاوەرەی لەگەڵ امرای کورد کرد وای بەمناسب زانی کە اولا حاکمی اردلاٌن بشکێنێ وئەو ولاٌتە زەوت بکاو لە دواییدا بچێتە سەربغداد ، لەسەر ئەم قەرارە بەسەر شارەزووردا ڕوی کردە اردلاٌن.ئورد وگەیشتە شارەزووروخەسرەوپاشا قەلاٌی خورماڵی تعمیرکردەوە ، ئەم قەلاٌیە لە طرف سلطان سلیمانەوە بینا کرابوو، لەدواییداشیخ عبداللە کە بە(شێخۆ) مشهور بوو قەلاٌیەکی

لەسەرچاوەی زەلم بەناوی (ظالم علی)ەوە هەبوو.دووسیٚ کەسیٚك لە رونەسای کوردهاتن (اطاعەتیان کرد)[٢٦].

*لەسالّی ١٠٤٠دا خان احمدخانی‌اردلانی بەقوەتیٚکەوە شویٚن ئوردوی عوسمانی کەوت ، شارەزووری داگیرکرد[٢٧].

*لەسالّی١١٥٦هـ دا نادرشا دیسان روی کردە عراق ، بەلاّم والی بغداد تەفرەی داو لەسەر قەولی نەوبەئوردوە زۆرەکەیەوە بەسەرشارەزووردا پرووی کردە موصل ، لافاوی خویٚنریٚژی نادرشا ئەوەندە بەقوەت بوو نەعسکر نەقوەتی امراوعشایر خۆیان لەبەریارانەگرت وبلاّوەیان لیٚکرد.اردوی ایران لەدوای تالاّن کردنی شارەزوور گەیشتە کەرکوك[٢٨].

*هلال کوری ناصرالدین بدرحسنویە دوای ئەوەی لەگەلّ باوکیاتیٚك ئەچیٚ ، باوکی لە خۆی دوورئەخاتەوەونەینیٚریٚتە (صامغان) ، پاش ماوەیەك لەگەلّ (ابن الماضي) حاکمی شارەزووری هاوسیٚیداتیٚك ئەچیٚ. ئەم حاکمە ماموری باوکی بوو، بەدر کە ئەمەی بیست بۆهلالی نووسی و تەمیٚی کرد کە هەرای لەگەلّ نەکا، بەلاّم هلال گویٚی نەدابە امری باوکی و هەرەشەی لە ابن الماضي کرد. ناصرالدین دووبارە بۆ هلالی نووسی، هەرەشەی لیٚکردو پیٚی گوت هەر معامەلەیەکی خراپ لەحق ابن الماضي بکەی بزانەکە لەحقی منی ئەکەی، هلال لەپاش ئەم تەمیٚی دواییەی باوکی بەعکس حرکتی کردولەست بەجیٚ لەشکری کۆکردەوەو چووە سەرشارەزوور.لەدوای محاصرەیەکی کورت زەوتی کرد.ابن الماضي لەگەلّ کورەکانیدا کوشت وهەرچی بووتالاّنی‌کرد[٢٩].

*سالّی٦٤٥هـ ١٢٤٧م مەغۆلەکان داویانە بەسەریاو لە ٦٥٥-١٢٥٧هـ دا لەشکری هۆلاکۆ ویٚرانی کردووە[٣٠].

٣- لەلاپەڕەکانی تری مێژوودا کەپچڕپچڕ لێرەولەوێ خوێندومنەتەوەو لەدەفتەرە چکۆلەکەی بەرباخەڵمدا نووسیومنەتەوە کە بەداخەوە سەرچاوەکانم دیاری نەکردووە. بەڵام بەپێویستی ئەزانم بیان خەمە پێش چاوی خوێنەر لەگەڵ داوای لێبوردنمدا.

*ئەسەرحەدون-چەندجارێك بەلەشکری گەورەوە پەلاماری شارەزووری داوە، دوای چەندجارێك تێکشکان لەئەنجامدا توانیویە سەرکەوتن بەدەست بێنێ. تا لەدەوروبەری ساڵی(٦٥٠پ.ن) دا میدیەکان کەئەودەمە ئەوری دەستەڵاتی (فراومرتیس) بووە توانیویانە بەسەریدا سەربکەون دەستەڵاتی خۆیانی تێداجێگیر بکەن.

*-کەینەخسار-سێیەمین پاشای میدیەکان لەپەلاماری دووەمیدا بۆگرتنی ناوچەی نەینەوا لەشکرەکەی بەشارەزووردا بردووە.

*کە کۆتایی بەدەستەڵاتی میدیەکان هات ، فارسە ئەخمینیەکان شارەزووریان داگیرکردو دەستەڵاتی خۆیان تێداسەپاند.

* لەساڵی (٨٠٩پ.ن)دا-شەلمانسەری سێیەم- پەلاماری ئەم ناوچەیەی شارەزور-داوەو داگیری کردووە.

*ئاشور ناسرپالی دووەم- لە نێوان ساڵەکانی(٨٦٠-٨٨٤پ.ن)دا شارەزووری گرتوەو وێرانی کردووە. لەسەر کەلاوەکانی شاری (ئەتلیلای) لولوبیەکان شاری (دورئاشور)ی دروست کردووەو حوکمڕانی تێدا کردووە.

*لەچەرخی دووەمی پ.ز دا ئەشکانیەکان هەڵیان کوتایە سەرشارەزوورو بنکەی فەرمانڕوایی‌خۆیان تیادامەزران.

*لە چەرخی چوارەمی(پ.ن)دا ئەسکەندەری مەکدۆنی سەرکەوتنی تێدا بەسەر هێنا(واتە شارەزور) وخستیە ژێر ڕکێفی خۆیەوە.

* لــــەمانگیدووی ســـالی ٦٢٨ یزاینیدا-هراکلیــۆس-یپاشــای رۆم دایبەسەر شارەزورداو ویرانی کرد.

* لەسەردەمیخەلافەتی حەزرەتی عومەری کوریخەتابدا-عەزرەی کوری قــەیس- هــات بۆفــەتحی شــارەزوور بــەلام نــەیتوانی ســەربکەوێ ، پاشــان بەرابەرایەتی-عەتبەی کوری فەرقەد-فەتح کرا.

*شارەزوور پەناگای یاخیبووان ولادەران بووە ، وەکوفیرقەی (خەوارج) و(خورەمیە) کەسوودیان لە باری جوگرافیایی ودووری ناوچەکە وەرگرتــووە. بەرابەرایەتی(فــروە بــن نوفــل الاشــجعی) کۆمــەلێك لەحــەزرەتی عــەلی لایــان داو لەشارەزووردا جێگای خۆیان کردەوە، لەرۆژانی خەلافەتی معاویەبن ابی سفیان دا سالی ٤١هـ لەگەلْ کوردەکانی شارەزووردا رووی کردە(کوفە).

(شبیب بن یزید) لەرۆژانی دەستەلاتداریتی(حجاج بن یوسف الثقفی) دا لەگەلْ هەوادارە کانیدا شارەزووری کردۆتە پەناگا.

ســالی ١٢٧هـ (ضحــاك بــن قیــس الشــیبانی) لەگــەلْ چــوار هــەزار کــەس (خوارج)دا پەنایان بۆ شارەزوور هێناوە.

وەهەروەها (شیبان بن عبدالعزیز الیشکری) دوای چەند شەرێکی لەگەلْ (مــروان بــن محمــد)ی دوایــن خەلیفــەی ئەمــەویدا رووی کردۆتــە شــارەزوور وکردویەتیــە پــەناگا وە لــە ســەردەمی عەباسیەکانیشــدا (ابــو عمروالشــاری) لەسالی ١٥٤هـ دا بە مەبەستی خۆحەشاردان رووی کردۆتە شارەزوور.

*ســالی ٩٤٤ لەلایەن سولتان سلێمانی عوسمانیــەوە لەشــکرێکی گــەورە بەسەرکردایەتیحسەین پاشــا ســازکرا بۆداگــیرکردنی کوردســتان ، لەناوچــەی شــارەزووردا مــەئمون بــەگ بــەچوار هەزارسوارەوە بەرامبــەر ئــەوهێزە راوەســتا. رۆژی دووشــەمە ٨ی ذی الحجــەی ســالی دیــاری کــراو هــەردوو هێزەکــە دایــان

بەیـەکدا. مـەئمون بـەگ بـەوهێزە بچوکـەوە بـەیانی تـائێوارە شـەڕی کـرد، ژمارەیـەکی زۆرلەهەردوولا کوژرا، تاریکایی شەوناوبژی کـردن. مـەئمون بـەگ چونکە کزی ولاوازیی لەشکرەکەی بینی گەڕایەوە قەلاّی زەلّم وخۆی قایم کرد. نزیکەی مانگێ لەقەلاّکەدا بەرەنگاری کرد. عوسمانیەکان گەمارۆی قەلاّکەیان دا، مەئمون بەگ لەبەر ڕزگارکردنی گیانی خـۆی لەگـەلّ چەندکەس لەدەست وپێوەندکەیدا هاتە دەرەوەوخـۆی تەسلیم کـرد کەئەوگیرا لەشکری عوسمانی قەلاّکەیان چەپاوکردو دوایسەرکەوتن گەڕانەوە شوێنیخۆیان.

*ماوەیەك دوای ڕووداوی پێشوو کە باسمان کرد.میر سورخابی مامی میر مەئمون بەگ بەیارمەتی(شاە طهماسب)ی فارسـەکان کەوتـە پـەلاماردانی شارەزوور وگرتیەوە.پاش ماوەیەك کەدەستەلاّتی خـۆی تیائەسەپێنیّ دیسان لەلایەن عوسمانیەکانەوە پەلاماری ناوچەکە دراوەتەوەو گیراوەتەوە.

*کـاتێك کەمحەمەدپاشـایجاف لـەو پەڕیدەسـتەلاّتدابوو، ئەیویسـتێ دەستکەوتنیکی گەورەتر بۆگەلی کورد بەدەست بێنی، لەلایـەن عوسمانیەکانەوە لەشـکرێکی گـەورەی کرایەسـەرکە(عومـەر پاشـای سـەردار) ڕابەرایـەتی ئەکرد.لەشکریعوسمانیەکان هەم بەژمارە زۆربوون وهەم بەچەك تۆکمەوتەیارتر بوون ، لەبەر ئەوە دوای شەڕێك ناوچەی (هەلّەبجە، شارەزوور،ئەورۆلّییان)چۆلّ کردووە و ڕوویان کردۆتە ناوچەی (شەمێران).

لەشکرەکەی دوژمن لەپەلامارەکەیدا هەرگوندیّ لایەنگرو دۆستی محەمەد پاشـای تیـابووبێ سـوتاندوویەتی، یـەکێك لەوگوندانـە گونـدی(چرۆسـانە)ی ئەورۆلّیبووە ، کەئەوبەمە شاعیری گەورەی کورد-مەولـەوی-لـەویّ مەلابووە. ئـەمیش لەگـەلّ خەلّکـەمالّ سـووتاوەکەدا ڕووی کردۆتـە شـەمێران.

مەحموود بەگی خزمی محەمەد پاشای جاف لەسەرئەو ڕووداوە ئەم پارچە شیعرەی بە زمانی فارسی نووسیوە وناردوویەتی بۆ-مەولەوی-

شمالا عمرافزائی وجان بخش

که هستی چون دم عیسی روان بخش

(ئەی بای شەماڵ کە تەمەن زیاد ئەکەیت وگیان ئەبەخشیت ، هەیت و وەکو هەناسەی عیسا ڕۆح ئەبەخشیتەوە بەبێ گیان)

سیه ابر از تو چون سیحاب گردد

زفرط کوه برفین اب گردد

(هەوری ڕەش لەتۆدا وەکو جیوەی لێ دێ، لەئاستی چیای بەفرین دا ئەبێ بەئاو).

که دارم عرضه ای دل نوازم

تحمل کن که بنده عرض سازم

(پێشنیارێکم هەیە ئەی دڵدارەکەم، ئارامت هەبێ تاپێشکەشی بکەم)

مهمی هست مارا از(شمیران)

زروی لطف انجا اسب میران

(ئێمە کارێکی گرنگمان هەیە لەشەمێران ، لەڕووی سۆزەوە بەرەوئەوێ ئەسپی خۆت تاودە)

مترس انجا اگرچـه جـای بیـم اسـت

مقـام مرشـدم مـولی ارحیـم‌اسـت

(مەترسە هەرچەندە ئەویٚ جیٚگـەی ترسـە، بـەلأم شـویٚنی رابـەرم مـەولا رەحیمە. رحیم-عبدالرحیم-ناوی راستەقینەی مەولەوی شاعیرە).

زاشـوب زمـان وچـرخ غـدار

زشـومی لعمـر پاشـای سـردار)

(لەبەر ئاژاوەی رۆژگارو چەرخی غەددار ولەبەرشومی‌ی عومەر پاشای سەردار)

یزیـد ثانـی ان سـردار افخـم

ولایـت شـد زبیـدادش پرازغـم

(یـەزیدی دووەم ئـەو سـەردارە بەناوبانگە ، ولأتەکـەمان لـەبیٚدادی ئەوداپڕبووە لەخەم)

اذلـەرا نمـوده اهـل عـزت

کـەمولای مـن از او کـرده هجـرت

(هەتیمچە وداماوانی کردۆتە خاوەن ویقار، کەمەولای من لەدەستی ئەو هەڵهات)

چروسـتانه بـزد اتـش بـه یکبـار

گزیـده جـای خـود دامـان کهسـار

(چرۆسانەی بەجاریْ ئـاگری تێبـەردا، ئـەویش واتـە مەرلـەوی داوێنـی چیاکانی بۆخۆی هەڵبژارد).

میـان-قلعــــه-ودشــــت-ولوبــــر-

سـياه چـادر زدەچـــادر بـــەچادر

(لەنێوان-قەڵا-ودەشتی-ولۆەر-دابەڕیز رەشماڵ هەڵدراوە).

ورا - عثمان - و - كـاكه يونـس -

نديمــان يمـــين هســـتندومونس

(عوسمان وکاکە یونس بوونەتە هاوڕێی دەستەراست وهاودەمی).

يسارش را-خضربـگ-يا-فتاح-اسـت

بـه همراهـي انـها ذوجنـاح اسـت

(هاوڕێکانی دەستە چەپیشی خزر بەگ وفەتاحن بە هاوڕێیەتی ئەوانە بۆتەخاوەنی دووباڵ).

شـــرفياب حضــــورش بـــاش ازمــــن

تـواز مـن دسـت اويـزش بـه دامـن

(لەباتی من بچۆرە خزمەتی ودەستەو داوێنی ببە)

زحال بندەميپرســـد كـــەچون اســت

بگـو ديـدم كـەدرگرداب خـون اســت

(هەواڵی بەندە ئەپرسیْ کەچۆنە، بڵیْ بینیم لەناو گێژاوی خوێندا بوو).

کـــه‌ازخیل مـــهین بـــــانوی ارمـــــن

لرســتان را قدیمـــــه کـــرده موطــن

(له‌به‌رخاتری ئه‌وخاتوونه گه‌وره‌ی خێڵی ئه‌رمــه‌ن- مه‌به‌ســت شیرینه- که‌لوڕستانی کرد به‌زێدو نیشتمانی دێرینی).

ز- قصـر- ازبیم - شـیرویه - گریـــزان

به - مخمـل کو - شدنـد افتان وخیزان

(له‌ترسی-شیرویه-له-قه‌سر-ڕای کردو به‌زه‌حمه‌ت گه‌شته‌(مه‌خمه‌ڵکۆ)

یکـی مـه پـــــاره ازنســـــل-شـیرین-

بــــت شکرشـــکن بـــازوی رنگــــــین

(سیما وه‌کـو مـانگیٚ له‌نـه‌وه‌ی شـیرین کـه بتی‌شـه‌کری شـکاندو بـازوی ره‌نگینه)

رخـش مـاه دوهفتـه کـــرده محبـــوس

لقــــب شـــیرین ثـانی نـــام طـــاوس

(روخســــاری مــــانگی‌چوارده‌ی زینــــدان کـــردووه، شـــیرینی دووه‌م شۆره‌تیه‌تی‌وناوی تاوس-٥)

پـــــی تفریـــح قلـــب وخواهـــش دل

ســـرای مـــیر مــــارا کـــردة مـــنزل

(لەبەر سەیران وتارەزووی دڵ سەرای میری ئێمەی کرد بەجێگای خۆی).

نــــە بتوانـــد قلـــم وصفـــش نوشـــتن

بـــــــەخود داردهمـــی بیـــم شکســـتن

(قەڵەم ناتوانێ وەسفی بنووسێ، چونکە ئەترسێ کەبشکێ)

مــە دوهفتە در وی دیـــدنـــاگـــــــاه

مقـــابل چـــون نشـد بـاروی ان مـــاه

(مانگی چواردە لەناکاودا لەودا خۆی بینی بەڵام

وەکو سیمای ئەو نەبوو)

اشــارت کـرد تـار هــردو گیســـــــو

مــــــەدو هەفتـــــــەرا آرنـــد بـــررو

(ئاماژەی کرد بۆ تاڵی هەردوو ئەگریجەی کە ئەو مانگی چواردەیە بێننە

روو)

خبرداراســـــت البـــــت ســـــرورما

زحبــــس مـــــامو حکـــــم دلبرمــــــا

(ئەڵبەتە گەورەی ئێمە ئاگادارە لەگرتنی مانگ وحوکمی خۆشەویستە

کەمان)

خرامـــــان رفـــــت روزی روی صحـــــرا

شودسرســـــبز ازوگلـــــهای حمـــــرا

(ڕۆژێ بەلەنجە ڕۆی بۆ دەروودەشت وگوڵاڵەکان لەبەریاگەشانەوە)

ز-شــيروان تپــه-تادامــان-شـــاكل-

گـــروه اهـــوان بدگلــــه درگـــل

لە-شیروان تەپە-تاکو داوێنی-شاکەل-ڕەوە ئاسکەکان لە ناو قوڕدا ڕەوتیان تێکچوو)

نظـــر افتادشـــان برچشـــــمه جـــادو

سراسرچشـــم اهـــو گشـــت اهـــو

(کەچاویان بەچاوی جادویی ئەو کەوت،ئاسکەکان هەموو چاویان عەیبدار بوو)

غـــزالان جملــه صــف صــف ايســتادند

اطـــاعت راهمـــه گـــــــردن نـــهادند

(ئاسکەکان هەموو بەڕیز وەستان وگەردنیان بۆ فەرمان کەچ کرد)

مـــن مـــهجور طـــاقت رفتـــه ازدســـت

ربـوده جـان ودل ان نرگـــس مســـت

(منی دوور کەوتە کەتوانام لەدەست دەرچوو، ئەودووچاوەمەستە دڵ وگیانیان فڕاندم)

گريـزان گشـــته عقـــل وهـــوش هرســـو

معلـــق روح مـــــانده دســـــت زانـــو

(ئاوەزاو هۆشم هەریەکەو بەرەولایەك ڕایانکرد، ڕۆحم بەهەواوە مۆڵەقەو دەست بەئەژنۆ)

ولی او از بـــــدن کـــــــرده کنـــــاره

بفرمـــا، ســـرورا، تاچیســـــت چـــاره؟

(بەڵام ئەوکەلە لاشەم دووریگرتوە   فەرموو گەورەم چارەچیە؟)

* * * * *

ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی لەم پارچە شیعرەدادیاربێت دووشتە.

١-کورتەباسێکی هێرشەکەی دوژمن، ناوبردنی سەرلەشکرەکەی دوژمن، سووتانی ماڵی خەڵك ولەگەڵ مەولەویدا و ڕاکردنیان بۆ ناوچەی شەمێران.

٢-دیـاره ئـەم شـاعیره دڵـداره لـەو نـاوەدا خۆشەویسـتێکی هـــەبووه ودووچاری دەردو ئازاری هەڵهاتن وماڵ وێرانـی بووه. بەسۆزەوەهەسـتی خۆی بەرامبەر بەوە دەرئەبڕێت.

مەولەوی، شاعیری گەورەو هونەرمەندو پڕ بەهرەی ئەودەمە لەسەر ئەم ڕووداوە کەخۆی تێیدا بەشدار بووه، بەداخەوە هیچ شتێکی وای نەنووسیوە، نەیکردووە ئەم ڕووداوە بکات بـە موناسـەبەتێك وەك هـەموو موناسـەباتەکانی تـری نـاو دیوانەکـەی بیهۆنێتـەوە، لـەناو ئەوکارەسـاتە ناهـەموارو پـڕدەردی سەریەدا، لەناو ئەوماڵ وێرانی و دەربەدەریەدا کەسەدان کەسی تیا دووچاری نەگبـەتی وئێش وئـازار بووه، وەك مێژوو هیچـی تۆمارنـەکردووه، بـەڵکو تـەنیا لـەچوار چێوەی شیعرێکدا باسی سـوتانی کتێبخانەکـەی خـۆی ئـەکات وئیـتر هیچ. (بڕوانە دیوانی مەولـەوی شیعری(٢)ی پیتـی(خـێ) کـە شـیعرەکەی بـەم شێوە دەست پێدەکات:

خامـــەی ســـەراوێز نـــەچای سیایـــــی

صـــەرێزۆ ئەســـرین شـــەکوای جیـــایی

هد

شیعرەکە تا دەست داگریت پڕە لە هونەرو زەوق وسەلیقەی شاعیرانەو وێنەی جوان وناسك. بەلاَم ئێمەیش ونیشتمانیش ئەوەمان لەمەولەوی ئەویست کە لەپاڵ ئەوهونەرەدا رووداوەکەی وەك واقیع ومێژوو لەناو شیعرەکەیدا تەوزیف بکردایە، واتا رووداوەکەی بکردایەتە چامەیەکی شیعریی مێژوویی چونکە کارەساتەکە کارەساتێکی مێژوویی گەلەکەمانە و مەولەوی خۆی تێیدا بەشدار بووە کە ئەوەی بکردایە ئەودەمە چامەکە لەگەڵ هونەردا هەستی کورد پەروەریشی لێ دەتکا، وەکو (نالی وسالم ومەحوی) بەوپەڕی هونەرەوە لەسەرڕووداوە سیاسی و کۆمەلاَیەتیەکانی سەردەمی خۆیان هەلوێستی خۆیان دیاری کردووە.

هەورامان

ئەم مەڵبەندە بەشێوەیەکی گشتی ئەکرێت بەحەوت بەشەوە:

١-هەورامانی تەخت.

٢-هەورامانی لهۆن

٣-ژاوەرۆ

٤-چەمی شامیان

٥- چەمی دزڵی

٦- چەمی رەزوا

٧- چەمی گاوەرۆ

بەشی گەورەی‌هەورامان بەرکوردستانی ئێران کەوتووە. تەنیا لهۆنەکەی نەبێت بەشێکی کەوتۆتە کوردستانی عێراقەوەو سەربەشاری هەڵەبجەیەکەلەم شوێنانەدانیشتەجێن:

١-شارەدێی تەوێڵە ٢-سۆسەکان ٣-پاڵەنیا ٤-جاور ٥-بەڵخە ٦-شارۆچکەی بیارە ٧-دەرەقەیسەر ٨-زەردەهاڵ ٩-بنجۆی‌دڕە ١٠- خارگێلان ١١-خەرپانی ١٢-نارنجڵە ١٣-گەچینە ١٤-باخەکۆن ١٥- گوڵپ ١٦-ئەحمەدئاوا ١٧-زەڵم ١٨-سەرگەت ١٩-هانەی قوڵ ٢٠- یالانپێ ٢١-هانەی‌دن ٢٢-دەرەی مەڕ ٢٣-بانی‌شار ٢٤-بەشێك لەشارۆچکەی خورماڵ ٢٥-دەگاشێخان.

(زەڵم، ئەحمەدئاوا ، چەمی بیارە، مێشلە، وەزەنێ، ناوێسەری تەوێڵە، چەمی‌گەرپاتی تەوێڵە) لەوشوێنە خۆش ودڵگیرانەن کەهەمیشەجێگای سەیران وبەزم بوونە و ئەکرێ بە کەمێ دەستکارییەوە بکرێنە شوێنی توریستی

وسالأنە بەتایبەتی لە دوامانگی بەهار و سێ مانگەی هاوین ویەکەمین مانگی پایزدا لەبەرهەوا خۆشی وناوی سازگارو میوەی جۆراوجۆر خەلك لە هەموو لایەکەوە ڕوویان تێیکات، کە ئەمەش دەرامەتێکی چاکی ئەبێت بۆناوچەکە، خۆشکردنی هەورامان بەوە دەبێت کە لە دەربەندەکانیدا (تەلکابینە) دابنرێ بۆ هاتووچۆ و گەشت وهەروەها گازینۆ وخواردنگەی بەشێوەی نوێ تێدا دابمەزرێت، ئەمەو قەدەغەکردنی ڕاوی باڵندە وگیاندارە کێویەکان و ڕێگەنەدان بە بڕینەوەی درەخت ودەوەنەکانی.

لە هەوراماندا لەبەر ئەوەی کە ناوچەیەکی شاخاوییە دانەوێڵە زۆرکەم بەرهەمدێت، بەلاٌم هەمووجۆرە میوەیەکی درەختی زیاد لە پێویستی خۆی هەیە، بەتایبەتی (گوێز، ڕەزەدێم ، توو) کەئەمەش بەئاڵ وگۆڕکردنی لەگەڵ دانەوێڵەدا زیاتر لە ژیانیخۆیان مسۆگەر ئەکات، بۆیە چینی هەژاری کەمە و چینی مامناوەندی زۆرەو هەروەها لە (تەوێڵە، بیارە، سۆسەکان)دا ژمارەیەك دەوڵەمەندی گەورە و سەرمایەداری تیاهەڵکەوتووە.

هەورامیەکان هەرلەکۆنەوەگەلێ لەپێویستیەکانی ژیانیخۆیان بەدەستی خۆیان دابین کردووەو لێشیان زیادبووە ، زیادەکەیان لە بازاڕینزیکی خۆیاندا فرۆشتوەو هەندێپێویستیی تریان پێکڕیوە. گەلێ دەست وپەنجەڕەنگینن وبەشێوەیەکی جوان وشیاو(شاڵ، جاجم، مەوج، بەرماڵ، کلاٌش، کووپە، گۆزە، کاسەوکەوچك، شانە، گۆرەوی، پووزەوانە، پەستەك، کوڵەباڵ، لباد، کێردوچەقۆ، پنە، دەرخۆنە، خوێدان، دەستاڕ، تەشی، کونە، مەشکە، ئاشی ئاو، خانووبەرە، بانگردێن، بەرچینە، سەبەتە، هۆڕوڕەشکە) دروست ئەکەن. کەئەمەش گۆشەیەکی فراوان لەژیانیان پڕئەکاتەوە.

هەرچەندە لە هەوراماندا (گا، مانگا، مەڕ) بەخێودەکرێن، بەلاّم لەبەر ئەوەی ناوچەکە سەخت وشاخاوییە ژمارەی(بزن) زۆرترە. بزن جگە لە گۆشت وکەوڵەکەی سوود لە مووەکەی وەرئەگرن بەتایبەتی بۆدروست کردنی‌شاڵ قازانجی‌باشی لێدەکەن. لەم بەشەی هەوراماندا دووچینی‌دەستەلاّتداری ئاینی وکۆمەلاّیەتی هەبووە وهەیە.

یەکەم: شێخەکان کەشێخایەتیەکەیان لەشێخی‌سیراجەددینەوە دەست پێدەکات، ئەم زاتە کوڕی خالیدکوڕی‌عەبدڵلاّکوڕی‌محەمەد کوڕی دەروێش کوڕی‌مەعروف کوڕی جومعە کوڕی‌ظاهیرە. یەکێکە لەخەلیفە گەورەکانی مەولانا خالیدی نەقشبەندی، لەپشتی‌سێهەمیانەوە واتە-محەمەد-هاتوونەتە هەورامان ولەوەوبەر خەڵکی پشتی‌کفرین،کەئەم هاتۆتە تەوێڵەئیترلەناو هەورامیدا تواونەتەوە. کوڕونەوەی شێخی سیراجەددین بەم شێوە دەست پێدەکات.

دیارەشەجەرەی ئەم بنەماڵە لەمەی کەدیاریمان کردگەورەترە، پاشان لەگۆشەی پیاوە ناودارەکاندا یەك یەك باسیان ئەکەین.

ئەم شێخانە لەهەموو ڕوویەکی ژیانەوە خزمەتی گەورەیان کردووە. وەکو:

١-خزمەتی زانست: جگەلەوەی خۆیان زانستەکانی ئەوسەردەمەیان خوێندووە هەوڵیشیان داوە لەپاڵ خانەقاکەیاندا کۆڕیخوێندن بۆفەقێ‌ومەلایان گەرم بکەن وببنەهاندەرێك بۆئەوەی زانست لەناوچەکەدا بڵاوببێتەوە.

٢-خزمەتی هەژاران ولێقەوماوان: لەم بارەوە هەمیشە خانەقاکانیان پڕبووە لەم جۆرەکەسانە(شەل، گۆج، کوێر، شێت، خەڵکیکەم دەست ولانەوان) کە ژیانیان بەڕێوە چووە.

٣-خزمەتی پزیشکی: بەدوعاو نوشتە و داودەرمانی لە گژو گیا دروست کراو خزمەتی نەخۆش وبیمارانیان کردووە. کەپاشان لە گۆشەی خۆیدا باسی ئەکەین.

٤-خزمەتیکۆمەلأیەتی: هەمیشە وەك ڕابەرێکی دینیی باوەڕ پێکراو لەدەستی ئەماندا ئاوکراوە بەسەر ئاگری کێشە کۆمەڵایەتیەکاندا بەتایبەتی شەڕو پشێوی ناوتیرە و عەشیرەتەکان.

٥- خزمەتی شیعر و ئەدەبیات: شێخەکان لەناوخۆیاندا شاعیری باشیان تێدا هەڵکەوتووەهەروەکو لەشوێنیخۆیانداباسیان ئەکەین وزۆرێزیشیان لەشاعیرونووسەران گرتووە (مەلاحامیدی بێسارانی، صەیدی دووەم، مەولەوی، مەلاعوسمانیفایق، مەجزوب، مەحروم، مەلا عەبدوڵلای داخی، مەحوی، ئینجەگەلآلی، بێخود، ناری، قانع... هتد) لەوشاعیرونووسەرانەن کەلەدڵی شێخەکاندا جێگای تایبەتییان هەبووە.

دووەم: بەگزادەوسانەکان کەبەبنەچەنەچنەوە سەرسانەکانی ئەوسوو. لەشەجەرەیەکدا وایان دیاری کردووە کە لە بنەڕەتدا نەوەی (بەهمەنی کوڕی

ئەسفەندیاری کەیانین) هەندێکیشیان پێیان وایە کە دەچنەوە سەر (قوبادی کوری فەیروزی ساسانی).

کەیانیەکان زنجیرەپاشایەك بوون کەبەرلەشەدادیەکان لە ئێراندا فەرمانڕەوایەتییان کردووە. بۆیەپێیان ئەگوترێ (کەیانی) چونکە ناوی پاشاکانیان بە(کەی) دەست پێدەکات، وەکو(کەیکاوس، کەیخوسرەو کەیقوباد... هتد). (کەی) یش واتای ئاغا ئەگەیەنێ. سانەکان دارا و موڵکداربوون، ژیانیخۆش وپڕلەزەوق وئارەزوویان بەسەر بردووە، سەردەمانێك بووە لەسنووری ناوچەی(ئەوسوو)و (تەوێڵە)دا بۆخۆیان حکومەتێکی چکۆلەیان دروست کردووەوسەربەخۆودوور لەدەستەلاتی بێگانە ژیاون. هەندێ جارلەگەڵ بەگزادەجافی جوانڕۆومیرەکانی ئەردەلأندا دووچاری گێرمە و کێشەبوون، بەلأم زوویش هەوڵیان داوە کێشەکەیان چارەسەرکردووەو بەژن وژن خوازی خوێنیان خۆش کردووە. سانەکان هەمیشە لەسەنگەری بەرگریکردن لە کوردایەتیدا بوون، گەلێ پیاوی بە شکۆ و دلأوایان تێدا هەڵکەوتووە کە دەکرێ هەورامییەکان خۆیان یا کەسێك لە بنەماڵەی سانەکان بە وردی و بە چڕو پڕی لەسەریان بنووسێت وراستییەکانیان پێشچاو بخرێت.

شەجەرەی ئەم بنەماڵەیە بەم شێوەیە:

دیارە ئەم شەجەرەی سانانا کە ئێمە خستمانە روو لەمە فراوانترە و ئێمە تەنیا وەك پێناسەی رەگەزی سانەکان ئاوا بە کورتی ئامارژەمان پێکرد.

* * * * *

دەربارەی مێژووی شەڕ و پێکادان وداگیرکردن وتالأن وبڕۆ، بەشێکی زۆر لەوەی کە لە باسی شارەزووردا باسمان کرد، ئەم ناوچەیەی هەورامانیشی گرتۆتەوە لەبەرئەوە پێویست ناکات دووبارەیان بکەینەوە.

شتێ کەزۆرپێویست بێ ئاوڕی لێ بدرێتەوە باسی فۆلکلۆرە لەهەوراماندا کەئەمەش زیاترئەکەوێتە سەرشانی نووسەرە هەورامیەکان . هەورامان لەم بارەوە گەلێ دەوڵەمەندەو بەداخەوە تائێستە وەکو پێویست کاری

لەسەرنەکراوە. ئەگەرچی هەندێ هەوڵی سەرەتایی دراوە،بەڵام زۆرکەمن لەچاوئەو خەرمانەگەورەی کەلەم ناوچەیەدا هەیە.

بابەتەکانی(ئەفسانە، حیکایەت، پەندی پێشینان، مەتەڵ، قسەی نەستەق، گۆرانی، جۆرەکانی یاری، داب ونەریت، نوکتە) لەهەموگۆشەیەکی هەوراماندا بێناز کەوتوون، پێم وایەئەگەر بەم زووییە دەست وبردێ نەکرێ ئەوادوای دوونەوەی تر لەناوئەچن وئەوگەنجینە گەورەیەلەدەست ئەچێ.

هەورامیەکان هەندێنووسەریبەتوانای چاکیان هەیەوئێستەش دەستەیە لاوی خوێن گەرمیان سەرگەرمیئەدەبیاتن، بەڵام بەداخەوەئەم لایەنەگرنگەیان فەراموش کردووەوبایەخیخۆی پێنادەن. باوەڕیش ناکەم هەستیان بەوەنەکردبێ کەئەمە خزمەتێکیگەورەیە بەزمان وئەدەبیکوردی.

دەربارەی زمان: هەورامی زمان بووەودەمێکە بۆتەزاراوەیەکی کۆن وقایمی زمانی کوردی. ئەگەرچیچەند کەسێ لەکوردو بێگانە پێیان وایە کە هەورامی کوردنین، بەڵام ئەوانە تائێستە بیروراکەیان لەقسەی سەرپێی دەرنەچووە و نەیانتوانیوە بەڵگەی باوەڕپێکراولەم بارەیەوە بدەن بەدەستەوە.

(ناشتوانن) هەورامان کەوتۆتەجەرگەی کوردستانەوە، دیارە ئەگەر کورد نەبن ئەبێ لەشوێنێکی ترەوە هاتبن ولەوێدا نیشتەجێبووبن، بەڵام ئەوشوێنە کوێیە کە لێوەی هاتوون؟

شوێنەوارە کۆنەکانی هەورامان وای دیاری ئەکەن کە زۆر بەر لە زایین ئەم مەڵبەندە ئاوەدان بووە، ئەمە هیچ قسەی پێ ناوێ چونکە بەڵگەی رۆژهەڵاتناسەکان وهەندێ لەمێژوونووسە کوردەکانمان لەم بارەیەوە بە دەستەوەیە. کەواتە هەورامیەکان دوێنێ وپێرێ وچەند سەدە لەمەوبەر نەهاتوونەتە ئەوناوەڕاستی کوردستانە تا بە کوردیان نەزانین. زاراوەی

هەورامی گۆرانی زۆری بەسەر ...روە. قەوا... ...ی ... ... دکتۆر جەمال رەشید لێکۆڵینەوەی لەسەرکردوون، هە...دێ وشە... ...ەورامی ...ی لە یەکێکیاندا دیاری کردووەو بەراوردی کردووە. بۆ ئەمە خوێنەر، ئەتوانێ بچێتەوە سەر کتێبی (لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری) منیش لەرێگەی سۆراخی خۆمەوە ئەم دوومەتنەم دەست کەوتووە:

١. (ئاهۆرا مو ئایرا کوژیی خەشیم کەر، خولەنە مو زەتە کورد و بزە)

کوردو-کردم . بزە=گوناح.

واتە: ئەی ئاهۆرامن ئاگرم کوژاندەوە تاوانم کرد، رەحمم پێ بکە چونکە ئەو گوناحەم کرد.

٢. (سوزە گەلا بهیم پسی توردوو زی مە نەخەشیمۆ کەرێ روا نەهیم شیدو مزمە دونە روچان ئاهۆرا خێوا).

واتای وشەکان: سوزە=پیرۆز . گەلا-خزمان . بهیم-پێکەوە. پسی-پزوو

توردو=بگرن . وزیمە=لە ئێمە . نەخەشیمۆ-نەتۆرێی . کەرێ-کردم.

روا-بەرپا . نەهیم-مەراسیم . شیدو-شادبی . مزمە-پاداشتمان. دونە=ئەدات.

روچان-کلاورۆشنە. ئاهورا-خودا. خێوا-پێشکەش. من ئەم دوومەتنەم لەبرای بەرێز کاك مەلائەحمەدی نەزیری وەرگرت، ئیتریێ‌ئەوتم کەبەچ خەتێك نووسراونەتەوە. ئەوەندەی من بزانم هەردووکیان پەهلەوین لەگەڵ هەندێ وشەی ناوچەییدا.

دوای ئەم دوومەتنەپارچە... ...ریکی ...رهە. کەگوایەلەسەرپێستی‌ئاسك نووسراوەتەوە و ئەگەرێتەوە بۆ سە...ەمی ...ی ...ەشکری ئیسلام بۆناوچەکە. ئەمەش شیعرەکەیە:

هورمزگـــان ڕمـــان ئاتـــەران کشـــــان
وێشـان شـاردەوە گـــەورە گـــەورەکان
زۆرداریـــــی ئارەوکردنـــــــە خـــــاپوور
گنـــالی پاڵـــە هـــــەتا شـــــارەزوور
شـــەن وکـــەنیکا وەدیـــــل بشـــینا
مـــــــــەردئازاتلی وەڕووی هوینـــــــا
ڕەوشـتو زەرپەشـت مـانۆوە بێکـــەس
بزیکـا نیکـا هورمـزد وە هیـــچ کـــەس

من بۆخۆم گومانم لەم شیعرە هەیەوبەدەست هەڵبەستی دکتۆر سەعید خـانی کوردسـتانی ئـەزانم: هەرچـەندە هـــەندێ وشـــەی کۆنـــی تیایەکـــە لەهەورامیئێستادا بەوشێوە بەکارناهێنرێن. بەڵام هەندێوشەی تریشی تیایە وەکو (شاردەوە، گـەورە گـەورەکان، هـەتا، دیـل) کـە ئەمانـە جێگـای سـەرنج وتێڕامانن وهەروەها ئەوە نزیك بەسی ساڵە ئەم شیعرە بیستراوە و ئەبیستری، بەڵام کەس سەرچاوەکەیدیاری نەکردووە!!

زمـان لـەم پارچـە شـیعرەودووەمەتنەکەی ئێمەوقەواڵـەکانی هـەوراماندا زۆرجیاوازە. ئەمە نیشانەی دەست تێوەردانی پێوە دیارە، لەکاتێکدا کە ئەگەر شیعرەکە ئەسڵی هەبێت. وەهـەروەها چەندسەدەیەك دوایمێژووی ئەم شیعرە صەیدی یەکەم وەکوشاعیرێ هەڵئەکەوێت وبەشێوەی هەورامی سـەردەمیخۆی شیعری وتووە. کەزمانیشیعرەکانیئەمیش لەگەڵ ئەوپارچەشیعرەدا جیاوازە. بۆنموونەبائەم دێڕانە لەصەیدیبخوێنینەوە:

دیـۆم چێـش یـارم ئومـا وەختیٚشـــۆمە
ئەرەجێیمۆنگەنـــە مۆنگــــی تەمۆمــــە

* * * * *

لوڤــــۆ نۆڤــــە ســـــەروتۆڤو جـــەحێلی
دەرەک پیرنو شرِمن وەخــت وسـەعاتم

* * * * *

نەک تە پەرێش دیڤۆنەبی، هەکلێت برەبێگانـەبی
تەپەی شەمەی پەرڤۆنەبی پی تـــە نەداسـوتارەبە

* * * * *

نـــــەژیڤانۆ مـــــــەژیڤۆیێ تــــــە ســــــاتێ
حەیاتــــــــەمنی حەیاتــــــەمنی حــــــــەیاتم

ئەمانەلەگـــەڵ هەورامیئـــەمرۆداجیاوازییان زۆرەوئـــەوەمان پێ‌دەڵێـــن کەهەورامی دەوران دەورگۆڕانی بەسەرداهاتووە.

بـەڵام بـەدوای ئـەوەدا بگـەڕێن کـەبنجی زمـانی هـەورامی بدۆزینـەوە، ئەوەزەحمـەت وتوێژینـەوەی زۆری ئـەوێت وکارێکی وەهائاسان نیە کە راسـتە ڕێگایەك بگریت و بتباتە سەرسەرچاوەی بنەڕەتی. هەندێ کـەس پێیان وایەکە ئاڤێستا سەرچاوەی گەورەی زمانیهەورامیە، قانعیشاعیر لەم بارەوە وتوویە:

کتێبـــی زەردەشــــت کەئاڤێســـــتایە
وەک بـــاقی کتێـــب خـــەڵاتی خوایــــە

بـەزوان هـەورامی هاتـە سـەر بەشـەر
یانیهای زەردەشــت بـوو بـە پێغەمبـەر
تا دەوری خـۆی بـوو وەك بـاقی دینـان
بەلأم نەسـخ بـوو لـەویش بـە قورئـان

ئەم بۆچوونە بەوەدا ڕەت ئەکرێتەوەکە:

١-ئاڤێستاچەندیٚوشـەیلەهەورامیدا ماوەتەوەئەوەندەشـی لـەزاراوەوبن زاراوەکانی تری کوردیدا هەیە، ئەمەمن خۆم لە ئەنجامی چەندجارخوێندنەوەی ئاڤێستادابۆم دەرکەوتووە.

٢- لەباری گرامـەرەوە ئاڤێستاوهەورامیهەندیٚ جیاوازییـان هەیـە. ئـەم دووخاڵە باسێکیچڕوپڕ وسەربەخۆن ولێرەداجێگەی نیە کە بەوردی بچینە بنج وبناوانیـەوە، بـەس جـەخت لەسـەرئەوەئەکەم کەوایەوئـەوەم بەلاوەگرنگـە کـە ناتوانین پیٚ لەسەر ئەوە دابگریـن کـە هـەورامی پاشمـاوەی زمـانی ئاڤێستایە و بەس.

هـەورامی ئەگـەر کۆمـەڵێ وشـەی بچێتـەوە سـەر (ئاڤێسـتا)، (پەهلـەوی ئەشکانی)، (پەهلەوی ساسانی) ئەواچەندین وشەیشی هەیە ناتوانریٚ ببرێنەوە سـەر ئەوسـەرچاوانە، کەواتـە ڕیشـەی تریـان هەیـە، مـن بۆخـۆم ئەوڕیشـەیە بەزمانی ئاخـاوتنی (مادەکان) ئەزانم کـە هـەورامان لـەکاتیخۆیدا مەڵبـەندێکی گەورەیان بووە. لێرەوە بابچینە سەرڕیشەی زمانی کوردی بەگشتی. کورد وەکو ئەوەی کە ئێستە هەیە، بە درێژایـی مێژووی کۆنـی تـا ئـەمڕۆ هـەرگیز زمـانێکی یـەکگرتووی نـەبووە. لەکوردسـتاندا سـیٚ جـۆر زمـان هـەبووە(پ.ن) کەئێسـتـەش ڕیشەیان هەرماوە:

١-زمانی ئیلامی: کەلەسەردەمی دەستەلاتی خۆیداسنووری ئەم زاراوەوبن زاراوانەی کوردی گرتۆتەوە (لور، لەك، فەیلی، کەلهور، جاف، گەرووس، گەرمیان).

٢-زمانی هووری کەسەرپاکی ناوچەی کرمانجی ژووروی گرتۆتەوە.

٣-پاش ئەوەی بەچەندچەرخ ئەم دوو زمانە بوونی خۆیان سەلماندووە پاشان مادەکان لەگەڵ کۆچی ئارییەکانداهاتوون ولەکوردستانداجێگیربوون ئیترمادەکان ئەوەندە زۆروزاڵ بوون دەوری سەرەکییان بۆئەو دووزمانە نەهێشتۆتەوە (هەرچەندتائێستەش گەڵ وشەیان هەرماوەتەوە)ئیلامییەکان لەخوارەوە و هورییەکان لە سەرەوەی کوردستان وەکودووحکومەتی سەربەخۆو زمان وهەموو شتێ جیاواز، هەمیشەلەبەرمەترسی شالاوی گەلانی میزۆپۆتامیا (مابین النهرین)دابوون وزۆر داماوی دەستی شەڕوهەرای ئەم گەلانەبوون، بەلام کاتێ کە مادەکان بەهێزێکی گەورەوە کۆچیان کردۆتە ناوچەکە لەگەڵ ئەودووحکومەتەی تردایەکیان گرتووە ئیلامیەکان وهورییەکان حەزیان کردووە مادەکان هاتوون، چونکە بوونەتە پشتیوانیان لەدژی شالاوی گەلانی میزۆپۆتامیا. مادەکانیش بۆئەوەی بەبێ گیروگرفت لەناوچەکەدا بژین دەستی برایەتییان لەگەڵ ئەودووحکومەتە تێکەڵ کردووە... واتەهەرسێکیان بوونەتە تەواوکەری یەکتری ، بەرەبەرە دەستەلاتی مادەکان پەرەی گرتووەوحکومەتێکی وەهایان دامەزراندووە کە دەوری بۆ هەردوو حکومەتەکەی ئیلام وهوری نەهێشتووە. ئەمە وەکو دەستەلاتی سیاسی و ئیداری، بەلام وەکو زمان بە تەواوی نەیتواندوونەتەوە، بەڵکو تا ئێستەش ڕیشەیان هەرماوە و زمانی ئێستەی کوردی پاشماوەی ئەوسێ زمانەیە، بۆیە ئەبینین لەنێوان زاراوە

وبنزاراوەکانی باشوور و هەورامی وزاراوەوبن زاراوەکانی باکووری کوردستاندا سێ جۆر گرامەر هەیە، ئەمە جگە لەجیاوازیی سەدان وشە لەیەکتر.

وە هەروەها ئەبینین کە کورد جگە لە سێ گرامەری جیاواز، سێ جۆر جل وبەرگ وسێ جۆر ئەفسانەیشی هەیە ئەمانەش نیشانەی ئەوەن کە کورد لە پێکهاتنی سێ گەل (ئیلامی، مادی، هوری) ماوەتەوە، ئەمەش شتێکی سەیرنیە گەلێ نەتەوەی تر هەن کە لە چەند رەگەزێ دروست بوون لەوانە ئەلمانیەکان، فەرەنسیەکان، یۆنانیەکان... هتد.

هەندێ نووسەری دیکە بەپێی ئەوەی کە کۆمەلێ وشەی هاوبەشیان لەنێوان زمانی کوردی وزمانی فارسیدا دیاریکردووە، بێ‌یەك ودووبڕیاری ئەوەیان داوەکەزمانی کوردی زاراوەیەکە لەزمانی فارسی. ئەم نووسەرانە لە درزێکی بچکۆلەوە سەیری ئەو مەسەلە گەورە و گرنگەیان کردووە. چونکە هەموو زمانزان و مێژوو نووسە کارامەکان ئەوەیان دیاری کردووە کە زمانی ئێستەی فارسی پاشماوەی زمانی هەخامنشیەکانە کە ئەمانیش لەگەلْ کۆچی ئاریایەکاندا هاتوون ولەشوێنی خۆیاندا نیشتەجێ بوون لێرەدا پێویستە ئەوە روون بکرێتەوە کە:

١- لەگەلْ هەخامنشیەکاندا مادەکانیش هاتوون و لە بەشێکی گەورەی سەرزەمینی کوردستاندا نیشتەجێ بوون ویەکەمین حکومەتی سیاسی و ئیداریان دامەزراندوە کە ئەوبەمە هەخامنشیەکان لەژێر دەستەلاّتی ئەم حکومەتەدا بوون تا لە سەردەمی (کورش)دا شۆرشیان بە سەرمادەکاندا کردووەو سەرۆکایەتی گەلانی ئێرانیان گرتۆتەدەست. بەلّێ هەخامنشیەکان توانیوویانە دەستەلاّتی سیاسی و ئیداری لە مادەکان بسێنن، بەلاّم نەیانتوانیوە زمانەکەیان قووت بدەن، چونکەزمانی‌ئێستەی کوردی بەشی زۆری

پاشماوەی زمانیمادەکانە، ئەمە جگە لەوەی کە هەر وەکو لەپێشەوە ئاماژەمان بۆکرد (زمانی کوردی ئێستە بەشێکیشی پاشماوەی زمانی (ئیلامی)و (هوری)یە).

عەرەبەکان توانیان زمانی(قبطی)و(فینیقی) قووت بدەن وتورکەکانیش لەئێران توانیان هەمان بەلآبەسەر(ئازەر)یەکاندابێنن، بەلآم فارسەکان هەرگیزاوهەرگیز نەیانتوانیوە زمانیکوردی داگیربکەن ولەگەلٚ هەموهەولٚ وکۆششێکیاندا زمانیکوردیهەربەرگریلەپاراستنیخۆیکردووەوماوەتەوە.

٢-کورد یا پاشماوەی (ئیلامی) و (هوری) لیٚ دەربکەین، لەسەردەمی لوتکەی دەستەلآتی مادەکاندا کورد بە یەکێك لە گەلە ئێرانیەکان دانراوە... کۆمەلٚەی زمانی ئێرانی لەچەند زمانیٚ پێکهاتووە وەکو(ئازەر، بلوچ، کورد، فارس، گیلەك.. هتد) هەروەکو کۆمەلٚەی سلاڤی لە زمانەکانی (روسی، چیکی، لەهستانی...هتد) پێکهاتووە و هەروەها لە دنیادا چەند کۆمەلٚە زمانێکیتر هەیە. کە هەموو ئەم کۆمەلآنە هەریەکە و لەناوخۆیاندا بەدەیان وسەدان وشەیان لە یەکترنەچیٚ، بەلآم هەر گەلەشی بۆخۆی خاوەنی تایبەتمەندێتی زمانی خۆیەتی، هەروەکو ناتوانریٚ بگوتریٚ (چیکی) زاراوەیەکە لەزمانی (روسی) هەرواش ناتوانریٚ کورد بە فارس یا فارس بەکورد دابنریٚ. من لێرەدا ئەم لێکچوونە لە کۆمەلٚیٚ وشەدا لە نێوان کوردو مازیندەرانیدا پێش چاوئەخەم، کە کوردو مازیندەرانیش بەجوگرافیا سەدان کیلۆمەتر لەیەکەوە دوورن وگەلی فارس لەنێوان هەردووکیاندایە. کەچیئەم وشانەیان ناوالێکەوە نزیکن:

مازیندەرانی	کورد
ئابجی	خوشکەگەورە، لەئەردەلآنیدا(ئاباجی)ە
ئیسا	ئیسە، ئێستە

ئیشکیندین	شکاندن
ئیما	ئێمە
نوگیر	هۆگر
بیتاشین	تاشین
بەوورتن	وتن
بەسوتین	سوتان
پاپیلی	پەپوولە
پیریک	برژێك
پیت	پووت(مێشك پووت)
پیس	پیس
تیر[illegible]	تریشکە
[illegible]	جەم بوون
چینی	چڵ
نەرز	درز
قسیر	قسر
کیجا	کچ
گەر	گەڕ
گیل	گل(گلێ، دانەیە)
لەچیك	لەچك
ماچی	ماچە(ئاژەڵی مێ)
مەچ	ماچ

ئایا بەلێکچوونی ئەم وشانە وهەندێکی ترنەتوانین بڕیاریئەوە بدەین کە مازیندەرانیەکان کوردن؟ یابەپێچەوانەوە؟ یاخودلەنێوان کوردی وبلوچیدا

بلوچی	کوردی
چەم	چەم(هەورامی) بە واتای چاو

ئەوان	ئەوان
چوونی	چۆنی
نەمانیت	نامێنیٚ
مانیت	ئەمێنیٚ

ئەمانەونموونەی تر هەیە کە دیارە هیچیان نابنەمایەی ئەوەی کەبڵێین ئەم گەلانە یەکێکن، خۆ ئەگەر لە ڕەچەڵەکیشدا یەکێك بووبن ئەواپاش تێپەڕینی چەندین سەدە هەرگەلەو بۆخۆی جیابۆتەوەو قەوارەی زمانی سەربەخۆی بۆخۆی دیاری کردووە. هەرلەسەرئەم پێودانگە واتە لێکچوونی وشە هەندیٚ نووسەرلایان وایە کە هەورامی بەتایبەت زمانەکەی لەریشەیزمانی فارسیە، کە دیارە ئەمەش، هەڵەیەکیگەورەیە چونکە تەنیا بەڵگەیەك کەبەدەستیانەوەبێت لێکچوونی ژمارەیەك وشەیە لە نێوان ئەم دووزمانەدا. ڕاستە وشە زمان پێکدێنی، بەلاّم ڕێزمان-گرامەریش ئەبیٚ بۆ زمان بە بناغە سەیر بکرێت.

لێرەدا با چاو لەسەر ئەم چەپکە وشەیە دانێین، کە تیایاندا دەردەکەوێت هەورامی وفارسی چەند لێکەوە دوورن، لەگەلٚ ئەوەشدا دیاری دەکات کە فارسی و کرمانجی نێوەراست چەند لێکەوە نزیکن.

فارسی	کرمانجی	هەورامی
پشت	پشت	مازی
کرباس	کراس	گجی
سە	سیٚ	یەریٚ
ایستاد	وەستا	مدرا (هەموو مشتەقاتەکانی)
کبك	کەو	ژەرەژ

کمی	کەمێ	لادێ
برو	برۆ	لوە (لە کۆندا -شۆ- بەکار هاتووە)
رفت	رۆشت	لوا (هەموو مشتەقاتەکانی)
جاە	جێ	یاگە
یك	یەك	یوە
بخت	بەخت	رژن
چاە	چاڵ	وڵ
خواب	خەو	وەرم
بخواب	بخەوە	بووسە ... هتد.

لە نێوان هەورامی و فارسیدا دووخاڵی سەرەکی جیاوازەیە کە پێویستە ئاگاداری بن، چونکە ئەودووخاڵە بەگرامەر هەورامی وفارسی زۆر لەیەك دوور ئەخەنەوە، ئەویش ئەوەیە:

١- لە هەورامیدا جیاوازی لە نێوان (نێرومێ)دا هەیە، بەڵام لە زمانی فارسی وکرمانجی نێوەڕاست و خوارووودا نیە، ئەمە لە کاتێکدا کە ئەبێ ئاگاداری ئەوەش بین کە ئەم جیاوازیە لە کرمانجی ژووروشدا هەیە.

٢- ئامرازی بچووك کردنەوە (اداة التصغیر) لە شێوەی هەورامیدا بە (لە) یا (ڵە)یە وەکومریچڵە-مریبچووك، بەواتایچۆلەکە)، (کناچڵە-کچیبچکۆلە)، (برالە- برابچووك)، (حەمەلە=حەمەبچکۆل)...هتد ئەمە لە کرمانجی نێوەڕاستیشدا سیمای دیارە وەکو: (کانی-کانیلە، بەرخ-بەرخۆلە، گوزە-گۆزەڵە، کچ-کچۆڵە)...هتد .کەچی بەم شێوەیە لەزمانیفارسیدا دیارنیە، ئامرازی بچووك کردنەوە لە زمانی فارسیدا وەکو لای کرمانجی نێوەڕاست وخوارووو وایە کە بە (چە) و (ك)ـە. لێکچوونی نێوان گرامەری هەورامی و فارسی لە:

١-کرداری داهاتوودایە کە هەردووکیان بەپیتی(میم)لەدەست پێدەکەن، وەکو:(مەکەروو، مەوەروو، مەلوو...هتد) کە لە فارسیدا نەبنە (میکنم، میخورم، میروم) لە کرمانجی نێوەڕاستدا (میم)ە کە ئەگۆڕێ بە (دە) یا (ئە) کەئەوسێ وشەیە ئەبنە (ئەکەم یائەکەم، دەخۆم یائەخۆم، دەڕۆم یائەڕۆم).

٢-کرداری رابردووکە بەپیتی(ش)دوایی‌دێت، وەکو(بەردش، کەردش، وەردش) لە فارسیشدا هەروایە (بردش، کردش، خوردش) کەچی لەکرمانجی نێوەڕاستدا بەپیتی (ی) کۆتایی‌دێت، وەکو ئەو سێ وشەیە ئەبنە (بردی، کردی، خواردی). شتێکی تری گرنگ بۆ جیاوازی نێوان هەورامی و فارسی کە پێویستە بگوترێ پیتی (ڤ)ە، ئەم پیتە بەدرێژایی هەزار ساڵ لە تەمەنی ئەدەبیاتی نووسراوی فارسیدا کە لە (رودکی) شاعیرەوە دەست پێدەکات هیچ سیمایەکی دیار نیە، لە هەورامیشدا ئەگەر چی ئێستە بەکار ناهێنرێ وسواوە، بەڵام لەزووداهەبووەو صەیدی یەکەم لەشیعرەکانیدا زۆر بەکاری هێناوە.کە بەوەشدا دیارە لەدەورانی ئەووپێش ئەودابرەوی‌خۆی هەبووە. هەندێ وشە کە صەیدی بەکاری هێناوە (ژیڤان=ژیان. لوڤۆنوڤە=ئەچوومەوە دیڤۆنە=دێوانە.پەرڤۆنە-پەروانە.ڤەهێشت=بەهەشت.ئاڤوردەنم-هاوردم، هێنام ...هتد).

شتێکی تر کە پێویست بێ لە بارەی (ئاڤێستا) وزمانی کوردییەوە بگوترێ ئەوەیە کە ئەم پیتانە (ق، ل، ڵ، ح) لە زمانی کوردیدا هەن، بەڵام لە ئاڤێستادا نین. ئەی کەواتە لە کوێوە هاتوونەتە ناو زمانەکەمانەوە؟

من بۆخۆم لەئەنجامی‌گەلێ سۆراخ کردندابۆم دەرکەوتووەکەئەم پیتانە بەوشەکانیانەوە پاشماوەی‌زمانی(ئیلامی)و(هوری)ن. پیتی(ق) بەشێوەیەکی فراوان لە هەموو زاراوە وبن زاراوەکانی کوردیداهەیەو پێویست بە نموونە

هێنانــەوە ناکــات. پیتــی(ل) هەروەهاوشــایانی باســە لــەدوای ئاڤێســتا لــە (پەهلەوی) شدا جێگای دیارە. پیتـی(ڵ) لەزاراوەی کرمانجی ژووروودا جێگای دیارنیە. لە (لوڕی)شداکەم بەکارئەهێنرێ لە شێوە زاری ناوچەی (سوران)یشدا نیە و لە جێگەیدا پیتی (ر) بە کار دەهێنرێ ، وەکو:گوڵ-گور، ماڵ- مار ،دڵ-در، شەماڵ-شەمار، کۆڵ-کۆر...هتد. هەندێکەس بەم پیتە ئەڵێن (لامیقەڵەو) وەك ئــەوەی لەگــەڵ پیتــی (ل)دایــەکێك بــن ، بــەڵام وانیــە و ئەمــە پیتێکــی سەربەخۆیە و ماناى سەربەخۆ ئەدات بەوشە، بۆنموونە:

(گوڵ، گول) بەواتا زۆرلەیەك جیائەبنەوە. یا(کوڵ، کول)، (شڵ، شـل)، (سـڵ، سـل)، (گـەڵ، گـەل)، (خێـڵ، خێـل)، (کـەڵ،کـەل)، (چـڵ،چـل). کەواتــە زۆرلەوجیایــە. پیتــی(ح) بەشـێوەیەکی زۆرکـەم لـەکوردیدا ڕیشـەی مــاوە. زۆر لـەزاراوە وبـن زاراوەکـانی باشـوور بـەکاری نـاهێنن. لـە نــاو وشــەی (هــوری) یەکانیشـدا بـۆی گـەڕام سـۆراخم نـەکرد، کەواتــە لەئیلامیەکانــەوە ماوەتــەوە. ئیلامیــەکان لــەدەورەی دەســتەڵاتیخۆیاندا دوو پاشــایان هــەبووە بــەناوی (حەڵەوشۆ)، (ناحونتە) کەواتە لـەکۆندا لایـنـەمان هــەبووە، ئێستەش هــەندێ وشـە کـەپیتی(ح)ی تیــابێ لەکوردیداهــەن کــەدیارەپاشماوەی زمــانیئیلامین، ئەوشــانەش وەکــو: خۆحــەن-راســتەوخۆ. حــەنا-ئاســت. حەتحەتۆکــە - خشـڵێکیکۆنی ژنانەیـە. حـۆڵ-گێـژووڕ. بڵـح-نـاقۆڵا. گـەلحۆ-گێـل وگــەمژە. حــەپۆل-بێئاگــا. زەبــەلاح-زل ونــاقۆڵا. حەپەحــەپ-دەنگیســەگ(اسـم الصوت)ە،حیلکەحیلك-دەنگی پێکەنین(اسم الصوت)ە. هتد.

هــەندێ وشــەی دیکــەی وەکــو(حــەز، حــەوز، حــەمامۆلکێ، ڕەحــەت، حەشامات، ڕێحانە، حەڵوا، سوراحی، حلێو،حەوسەڵە) ئەمانەعەرەبین وشێوەی کوردییــان وەرگرتــووە. وشــەکانی(حەوشــە، کــەحێل، حــەوت، حوشــتر، حێــل،

جەحێڵ، حێولانیْ، ترحێو، حیز، حەسارۆست)هەموو پیتی(ح)ەکانیان لە پیتی (ه)ەوە گۆڕاوە. لەکوردیدا گەلیْ جارهەردووپیتی(ح)و(ه)بەیەك ئەگوڕێن. وەکوحەسەن-هەسەن، حۆری-هۆری، حەلاج-هەلاج، جەهەنم-جەحەنم، حتی-هەتا، هەفتە-حەفتە، هەریر-حەریر...هتد) وشەکانی(حەجمێن، مزراح، حەپولك) ڕیشەکەیانم بۆساخ نەکرایەوە.

مەبەست ئەوەیە بوونی ئەم پیتانە (ق ، ل، ڵ ، ح) لە ناو زمانەکەماندا ئەوە ئەسەلمێنیْ کە زمانەکەمان بەسەرو بەرەوە ناچێتەوە سەر ئاڤێستاو زمانیمادەکان هەرچەندە نکوولی لەوە ناکرێت کە (ئاڤێستا) سەرچاوەیەکی گەورەی زمانی کوردییە. بەلاّم نابیْ بە یەکجارەکی خۆمان بەسەر ئەوەدا دابڕین. بەڵکو ئەبیْ هەوڵی زیاتر بدەین بۆ دۆزینەوەی وشەی (ئیلامی) و (هوری) و ساخ کردنەوەیان لەگەڵ ئاڤێستادا. کە ئەمەش مێژوویەك وچارەنووسێکی ڕۆشنتر بۆ زمانەکەمان دیاری ئەکات.

شتێکی تر کە پێویستە لێکۆڵینەوەی جیددی لەسەر بکرێت ئەوەیە کە (لولوییەکان) و(کوتیەکان) کە لە بنچینەدا ئیلامین لە سەردەمانێکدا لەگەڵ(هوری)ەکاندا لەچوار چێوەیحکومەتی(میتانی)دایەکیان گرتووەوتێکەڵ بوون، دیارەلەم یەککگرتنەدا چەندین وشەیان بۆ یەکتر گواستۆتەوە لەبەرئەوە لێکۆڵینەوەی شایان لەسەرزمانی (میتانیەکان)بەرهەمێکی تربەزمانەکەمان ئەبەخشیْ‌ودەرگای مەسەلەیەکیترمان لەڕوودا ناوەلاّئەکات.

هەرچەندە هەندیْ‌مێژوونووس پیْ‌یوایە کەموریەکانیش بەرەگەزناریایین وبەرلە مادو هەخامنشیەکان لەشوێنیخۆیانەوەکۆچیان کردووە بۆ ناوچەی(وان)و (جزیرە)ودەوروبەریان. بەلاّم من بۆخۆم هەرس کردنیئەم شتەم بەلاوە ئاستەمەوهەر بەگەلێکی سەربەخۆیان ئەزانم وهیچ پەیوەندییەك لەنێوان

ئەمان وئارياييەكاندا شك نابەم، ئەگەرچی‌دوای‌هاتنی‌ئارياييەكان ئەمانيش كەوتوونەتە ژێر كار تێكردنەوە، بەلأم ئەوە هەمووشتێك نیە.

* * * * *

(هەورامان وەك ناو)

وشەی هەورامان كە ناوە كۆنەكەيمان لێ ونبووە، لە(ئاهۆرامان)ەوە هاتووە.

ئاهۆرامەزدا خوای ئاشتی‌وپاكی‌ولێبوردن بووەلەدينی‌زەردەشتا، بەپێچەوانەی (ئەهريمەن)ەوە. (مان)یش لەئاڤێستاداپاشگری‌جێگايە(ظرف المكان)واتە هەورامان كەلەدوو وشەی‌لێكدراوپێكهاتووە، هەردووكيان ئاڤێستايين بەواتای (جێگای ئاهورا)پێم وايەسەرەتابەوشوێنەگوتراوەكە ئێستەپێ‌ی ئەڵێن(شاری هەورامان)دێ‌يەكی‌گەورەيە لەناوەندی‌دەربەندی هەوراماندا بەشی‌كوردستانی ئێران.

لەم شوێنەدا گۆڕوپەرستگاوچلەخانەيەكی تيايەكە هەوراميەكان ئەڵێن هی پيرشالياری زەردەشتی خاوەنی پەڕاوی (ماريفەت)ە. شوێنێكە تا ئێستەش جەژنی ساڵانەی تيا ئەبرێت بەڕێوە. سەير ئەوەيە كە بە (پيرشالياری زەردەشتی) بەناوبانگە، كەچی گۆڕەكەی بە شێوەی گۆڕی ئيسلاميە و ڕووەو قيبلە نێژراوە، لە كاتێكدا كە گۆڕی زەردەشتيەكان وەهانەبووە. هەروەها خەڵك پێی وايە كە ناوی ماريفەت بە كوردی كردنی وشەی (معرفە)ی عەرەبييە بەلأم لە ڕاستيدا كتێبەكە ناوی(ماليفەت)ە كە وشەيەكی ڕەسەنی كوردييە بەواتای (ڕاهێنان و پەروەردەكردن) پاشان لەسەر زەمان گۆڕانی بە سەردا هاتووەو شێوەی ماريفەتی وەرگرتووە.

ئەوەشی‌کەهەندێ نووسەرنموونەیان لەم کتێبەهێناوەتەوە هیچ بەلای ئەوەدا ناچێ کە هەورامیەکی کۆنی ئەورانی پێشوو بووبێت، بەڵکو هەورامیەکی تازەی ئەمڕۆیە، ئەمەش نموونەیەکیەتی.

وەروێــــوە وارۆ وەروە وەرێنــــە
وەریســـە بڕیـــۆ چـــووار ســـەرێنە
کـــەرگێ ســـیاوە، هێلـــە چەرمێنـــە
گوشـــلێ مـــەمرێۆ دووەبەرێنـــە(*)

واتە: بەفرێ ئەبارێ بەفر ئەخواتەوە، گوریس بپچڕێ ئەبێتە چوارسەر، مریشك ڕەشە وهێلكەسپیە، گۆزەیەك بشكێ‌ئەبێ بەدووبەشەوە.

من بۆخۆم لەهەوراماندا زۆر بە دوای ئەم مەسەلەیەداگەڕام، بەلآم هیچم بۆساخ نەبوویەوە.

بەقسەی كاك مەلانەحمەدی‌نەزیری، چەندپیرشالیارێك لەهەوراماندا هەڵکەوتوون، ئەمەیان کەخاوەنی(ماریفەت)ەتازەترینیانە.

وەجەختی‌لەسەرئەوەئەکرد کە یەکێك لەپیرشالیارەکان کۆنەونووسراویشی هەیە. وەوایشی‌ئەرئەبڕی کەلای ئەوەدەست ئەکەوێت، بەلآم هەرچەندچاوەڕێمان کرد نەیخستەڕوو تەنانەت من پێم وت کە هەندێکی لە گۆڤاری (سروە)دا بخاتە بەر دەستی خوێنەران ئەوکاتە زمانزانەکان ئەتوانن باس وخواسی‌لەسەربکەن وساخی بکەنەوە، بەلآم بەداخەوە تائێستە ئەیکردووە.

---

* ڕەنگە لە کۆندا شیعرەکان بەم شێوە دانەڕێژرابن، بەڵکو زمانەکەی شێوازی کۆنی هەبووبێ و پاشان ساتا بووبنەوە.

زمانی ئاخاوتنی هەڵەبجە

جگەلەوەی جافەکان لە سەردەمی محەمەد پاشادا هاتوونەتە شارو نیشتەجێ بوون و سێیەمین گەڕەکی شاریان پێکهێناوە، هەر چوار دەوریشی هەر جافی تیانیشتەجێیە کە بەم پێیە ئەبووایە زمانی ئاخاوتنی خەڵکی شار جافی بوایە، کەچی وانیەولەیەك جیاوازن. هەرچەندەگرامەری هەردووکیان هەریەکێکە، بەڵام وشەیان لێك دوورن.

بۆنموونە با ئەم ڕستانە لەبەرچاوبگرین.

جاف = گەرەکمە بچم چتێ بسێنم

هەڵەبجە = ئەمەوێ بڕۆم شتێ بکڕم

جاف = یەژن ماموزی وتگیە تێم

هەڵەبجە = ئەڵێن مامەی وتویەتی یەم

جاف = هەسی و نیەسی داگیە وەسیلەکۆیەکی خراو

هەڵەبجە = هەیەتی و نیەتی داویەتی بەهێلەساوەیەکی خراپ

جاف = ئەشێ بێریتی نەناتێم قولت ئەوڕم

هەڵەبجە = ئەبێ بێنیتی نەگینایەم قاچت ئەبڕم

جاف = هاتگەسەرم وکرگیە وەهوڵەهوڵ

هەڵەبجە = هاتۆتەسەرم وکردویێتی بەقوڕەقوڕ

جاف = چووگەچتەکەی هاورگەسۆ

هەڵەبجە = چووە شتەکەی هێناوەتۆ... هەروەها نموونەی تر زۆرە جیاوازی هەندێ وشەی تر کە بۆ نموونە ئەیانهێنمەوە، ئەگین جیاوازیەکان زۆرترن:

هەڵەبجە	جاف

کۆکە	قفە
پووریٚ	میمك
ڕووخان	هەرِۆژیان
بۆش	هەروڵ
قنچکەسلاو	سلەزەوە
لباد	نەرووک
ژان	برك
سەرکەوە	هەڵوکرە
دابەزە	داوگرە
بڵیٚ	بێژە
لەگەڵ	لەتەك
زۆر	فرە
یاری	گەمە
پێلاو	کەوش
لاسایی	ناسانکیٚ
دەنگەدەنگ	قاڵەقاڵ
قوڕ	هەرِك

هەندیٚ وشەی تر کە ڕیشەیان یەکێکە، بەلاٚم بەکارهێنانیان جیاوازییەکی کەمی تیایە بەشێوازی (ابدال الحروف) وەکو:

هەڵەبجە	جاف
هەڵەبجە	هەڵەورجە
سمێڵ	سوێل

سوێر	سۆڵ
سەگ	سە
بەفر	بەور
ئەستێرە	هەسارە
هاکا	هاکەتێ
سابرێن	ساورێن
یەت	تێت
ئاسان	هاسان
گووپ	گپ
مامە	مامۆ
سەبەتە	سەوەتە

هەندێ جار پیتی (واو) لە کۆتایی وشەوە لەناو جافدا ئەگۆڕێ بە(گ).

وەکو:

هەڵەبجە	جاف
جێماو	جێماگ
دۆڕاو	دۆڕیاگ
ڕوخاو	ڕوخیاگ
دراو	دریاك
دڕاو	دڕیاك
بڕاو	بڕیاك...هتد.

هەندێ جاریش(واو) ئەگەر بکەوێتە پێش پیتی(ە)وە هەر ئەگۆڕێ بە(گ). وەکو:

هەڵەبجە	جاف
دەرچووە	دەرچووکە
بووە	بووکە
خەوتووە	خەوتکە
هەڵساوە	هەڵسیاکە
گۆڕاوە	گۆڕیاکە
بڕاوە	بڕیاکە
دراوە	دریاکە...هتد.

پیتی(س) لە جێگەی (یە) لەناو جافدا زۆر جێگا ئەگرێت. وەکو:

هەڵەبجە	جاف
هەیە	هەس
برایە	براس
هەرایە	هەراس
ڕەوایە	ڕەواس
پاشایە	پاشاس...هتد.

یا هەندێ جار پیتی یاکەی ئەگۆڕێ بە(س)و پیتی(ە)ی ئەمێنێتەوە.

وەکو:

هەڵەبجە	جاف
وایە	واسە
ئەمەیە	ئەمەسە
ئەوەیە	ئەوەسە
کامەیە؟	کامەسە؟

(لەو)ناوەیە (لەو)ناوەسە...هتد.

هەندێ جاری تریش پیتی(ت) لەپێش دوا پیتدا ئەگۆڕێ بە پیتی(س).

وەکو:

هەڵەبجە	جاف
هاتۆتۆ	هاتکەسۆ
نیەتی	نیەسی
هەیەتی	هەسی
گەڕاوەتۆ	گەڕیاگەسۆ
چاویەتی	چاویەسی
ناویەتی	ناویەسی...هتد.

گۆڕانی پیتی (ی) لەسەرەتای وشەدا بەپیتی(ت). وەکو:

هەڵەبجە	جاف
یەم	تێم
یەڵم	تێڵم
یەت	تێت
یەنمی	تێرمی...هتد.

گۆڕانی پیتی(د) لە کۆتایی وشەدا بە پیتی (واو). وەکو:

هەڵەبجە	جاف
بەد	بەو
سەد	سەو
مراد	مراو
فەرهاد	فەرهاو

دادوبێداد	داووبێداو...هتد.

گۆڕانی پیتی(ب) به پیتی (واو). وەکو:

هەڵەبجە	جاف
دابە	داوە
ئەبێ	ئەوێ
لایبە	لایوە
سەرباز	سەرواز
سێبەر	سێوەر
زێبا	زێوا...هتد.

ئەگەر پیتی (ب) بشکەوێتە پێشەوە هەر ئەگۆڕێ بە(واو). وەکو:

هەڵەبجە	جاف
کەباب	کەواو
غەریب	غەریو
تێزاب	تێزاو
زۆراب	زۆراو...هتد.

گۆڕانی پیتی (ح) بشکەوێتە دواوەوە هەر ئەگۆڕێ بە(واو). وەکو:

هەڵەبجە	جاف
حەیدەر	هەیەر
حەڵوا	هەڵوا
حەسەن	هەسەن
حۆری	هۆری...هتد.

گۆڕانی پیتی (ع) بە پیتی (ه)وەکو:

هەڵەبجە	جاف
عومەر	هۆمەر
عەباس	هەواس

یاگۆڕانی بەپیتی (ئەلف)وەکو:

هەڵەبجە	جاف
عەلی	ئەلی
عەزیز	ئازیز

یابەپێچەوانەوە گۆڕانی (ئەلف) بە (ع). وەکو:

هەڵەبجە	جاف
ئەمین	عەمین
ئەنوەر	عەنوەر

هەندێ جارگۆڕانی پیتی(ئەلف)بەپیتی(ه) لەسەرەتای وشەدا وەکو:

هەڵەبجە	جاف
ئومێد	هومێو
ئائیسە	هاییسە

ئەمانە و هەندێ وردە گۆڕانی تر هەیە. گرنگ دەرخستنی جیاوازی نێوان ئاخاوتنی هەڵەبجەوجافە. ئێستە هەرلەم بارەوە پێویستە ئاورێکیش لە شێوە ئاخاوتنی سلێمانی بدەینەوە،چونکە هەڵەبجە دەمێکە قەزایەکی سەر بە سلێمانیە و ڕۆژانە لە نێوان هەردوولادا هات وچۆهەیە، بەتایبەتی بە بۆنەی کاروباری ئیداری و نەخۆشی وهەندێ شتی ترەوە، خەڵکی هەڵەبجە زۆرتر ڕوو ئەکەنە سلێمانی و ئەمە جگە لەوەی کەچەند بنەماڵەیەکی سلێمانی لە کۆنەوە

نیشتەجیّی هەڵەبجە بوونەو هەروەها چەند پەیوەندی کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابووریمان لەنێواندا هەیە. بەم پیّیە ئەبوایە لەبارەی زمانەوە سلێمانی هەندیّ کاری بکردایەتە سەر شێوە ئاخاوتنی هەڵەبجە. بەڵام وانییە و ئەگەرچی لەگەڵ سلێمانیدا گرامەرمان یەکێکە، بەڵام شێوەی بەکارهێنانی هەندیّ و شەمان لەیەك جیایە. وەکو بۆ نموونە لەم ڕستانەدا ئەیبینین.

هەڵەبجە : بەیەکۆ لەگەڵ مام یەین بۆلاتان

سلێمانی : پێکەوە لەگەڵ مامم دێن بۆ لاتان.

هەڵەبجە : ڕۆیی وگەڕایۆ

سلێمانی : ڕۆشت وگەڕایەوانیّ

هەڵەبجە : خالۆم موسیلەکەی مەڵلاّ بۆ پوورێم

سلێمانی : خالّم ئەنگوستیلەکەی هاویشت بو پوورم.

هەڵەبجە : بەخوا خۆی شۆردوگووم بوو

سلێمانی : بەرخوایەخۆی شت و ون بوو.

هەڵەبجە : ڕۆیی‌ولای نەکردۆ.

سلێمانی : ڕۆشت وناوڕی نەیایەوە.

ئەمانە و جیاوازیی لەبەکار هێنانی هەندیّ وشەی تردا. وەکو:

هەڵەبجە	سلێمانی
کەژ	کێو، شاخ
جمێن	جنێو
بیکەرۆ	بیکەوە، بیکەرەوە
هەڵسە	هەسسە، هەستە
یەت	دیّ، دێت

بەشکوم بەڵکو، بەشکو

لەدووشتی تریشدا جیاوازیمان هەیە کە هەردوولامان لەگەڵ شێوەی نووسینی باوی ئەمڕۆدا بەجۆرێکی تر بەکاری دێنین. وەکو (١) هەر وشەیەك (ند)ی تیابێ بە شێوەی ئەم خشتەیەی خوارەوە بەکاردێ کە لە سلێمانیدا ئەبێتە (نگ) کە ئەم (نگ)ە ش لە لووتدا دەرئەبردرێ.

هەڵەبجە	سلێمانی	زمانی باوی نووسین
دەربەن	دەربەنگ	دەربەند
پەن	پەنگ	پەند
خوێنەوار	خوێنگەوار	خوێندەوار

بەلام هەمووجارێ لەسلێمانیدا (ند) بەوشێوەی لێنایە بەڵکو هەروەکو خۆی دانی پیا ئەنرێ. وەکو: خەندە، جوندی، هیندە، زەند...

(٢) بەشێوەیەکی گشتی(وە)ی دوای وشە لەسلێمانیدا(انێ)یەکی پێ زیاد ئەبێ و لە هەڵەبجەدا ئەبێتە(ۆ)ی تەنیا. وەکو:

هەڵەبجە	سلێمانی	زمانی باوی نووسین
خوارۆ	خوارەوانێ	خوارەوە
سەرۆ	سەرەوانێ	سەرەوە
هاتۆ	هاتەوانێ	هاتەوە
گەڕایۆ	گەڕایەوانێ	گەڕایەوە
کوژایۆ	کوژایەوانێ	کوژایەوە

بەپێی بیروڕای ئەوانەی کە لە زمانناسیدا پسپۆڕن ئەڵێن: وشە تا کورتتروساناتر خۆی بدات بەدەستەوە نیشانەی پێشکەوتن وخۆشخوانی زمانە لەم دوو خشتەیەدا بەو ڕاستیە ئەگەین کەشێوە ناخاوتنی هەڵەبجە کورت

وساناتره. شایانی باسه (جاف وئەردەلآن وناوچەی مەریوان) یش ئەووشانە هەر بە شێوەی هەڵەبجە بەکار ئەهێنن. بۆنموونە با لە نێوان زمانی کوردی و فارسیدا هەندێ وشەی هاوبەش دیاری بکەین تا ببێتە بەڵگەی سانایی وخۆشخوانی وشە.

فارسی	کوردی
سایبان ﴿ سایەبان ﴾	سەیوان

﴿ لە کوردیدا پیتی(ب) ئەگۆڕێ بە(واو)کەواتە(سایەبان) بۆتە سایەوان، ئەمەش گۆڕانێکی تری بەسەردا هاتووەو بەو شێوەی لێدەرچووە کە نووسیماز﴾

فارسی	کوردی
اباد (ئاباد)	ئاوا

﴿ (ب) گۆڕاوە بە(و)و(د)ە کەشی قووت دراوە (حسن اباد)ی فارسی لەکوردیدا ئەبێتە(هەسەناوا)﴾

فارسی	کوردی
کبوتر(کەبوتەر)	کۆتر

﴿ (ب)گۆڕاوە بەواو (کەووتەر)دەرچووە، لە گۆڕانێکی تردا دوو(و)ە کەبوونەتە(ۆ)و(ە) کەش قووت دراوە﴾

فارسی	کوردی
برادر(بەرادەر)	برا

﴿(ە)ی‌یەکەم و(دەر)ی لێ قووت دراوە وبەشێوە کورت وسانا بۆتەوە﴾

فارسی	کوردی
اندك (ئەندەك)	هەندێ

﴿ لەکوردیدا بەم شێوەگۆڕانی بەسەردا هاتووەوکورت بۆتەوە. پیتی(ئەلف)گۆڕاوە بە(ە)بۆتە هەندەك کەئێستەش لەکوردیدا زۆرجار(هەندەك وهەندێك، هیندێك)بەکارئەهێنرێن. دواگۆڕانی(هەندێك) (ك)ەکەی قووت دراوەئەوەی ماوەتەوە.﴾

یا بابگەڕێینەوە سەرئاڤێستاو هەندێ نموونە بێنین تا بۆمان دەرکەوێت کە وشەکانی ئاڤێستا هەندێکیان چۆن ئەمڕۆلەزمانی کوردیدا کورت وسانا بوونەتەوە.

ئاڤێستایی	کوردیێ ئەمڕۆ
پەیاو	پیاو
کۆهرپە	کورپە
زرەیە	زەریا
ڤەرازە	بەراز
کەمەرا	کەمەر
پیریسۆ	پەراسو
خومرێتە	خۆراس
هەندامە	ئەندام

وەهەروەها نموونەیتر زۆرە با ئەمە(مشتیێ نموونەی خەرمانێك)بێ، هەردوو نموونەکە ئەوەمان پێئەڵێن کە: وشە تاکورت وسانابێ چاکترو خۆشخوان ترە.

* * * * *

ئەم نیوە زمانە ئەدەبیە یەکگرتووەی ئەمڕۆ کە هەموو ناوچەکانی (سلێمانی، کەرکووك، سۆران، جاف، ئەردەڵان، موکریان، هەورامان، خانەقین) وهەندێ گۆشە وکەناری تری گرتۆتەوە گەشەکردووی ئەوزمانە ئەدەبیەیە کە لەدەوری سلێمان پاشای بابان دا(کوردی ونالی وسالم)بەردی بناغەیان دانا؛ بەڵام زمانی ئەدەبیی ئەودەمە تادێتە سەرهەوڵ وتێکۆشانەکەی هەردوو پایە بەرز (تۆفیق وەهبی بەگ) و (گۆران) زمانێك بوو بەگرامەر کوردی بەڵام بەوشە

تێکەڵ لە (کوردی، فارسی، عەرەبی) هەموو شاعیرەکان لە(کوردی) بناغەدا نەرەوە تا(گۆران) هەربەو زمانە تێکەڵە بەرهەمەکانیان پێشکەش کردووین، هیچ باکیان نەبووەو بگرە بە هونەریشیان زانیوە کە بە لێشاو وشەی عەرەبی وفارسی بەکاربێنین کە ئەمە زۆرجار وای کردووە هەندێ لەبەیتە شیعرەکانیان هەرگرامەرەکەی کوردی بێ و ئیتر سەرجەم وشەکانی هی بێگانە بێ، بۆ نموونە نالی لەبەیتە شیعرێکیدا وای کردووە.

ئەڵێ:

برق البصر لەبەر بەرق تەلەئلوئی لەئالی
خسف القمر لە ئیشراق قیامەتی جەمالی

یا تایەر بەگی جاف نووسیویە:

مەطلەعی صوبحی سەعادەت مەظهەری صیدق ویەقین
ئەی سوپەهـ سالاری فەوجی ئەنبیاء ومورسەلین

گۆران خۆیشی تانیەتی نەهێناوەبە کوردی پەتی‌ی بنووسێ بەئارەزوو لەزمانی عەرەبی‌وفارسی وشەی وەرگرتووە، یەك دووجاریش وەك نالی و تایەر بەگی کردووە لەمیسرەعێکدا ئەڵێ:

تەنەککورت سەبەبی سانیحات وئیلهامە

یا لە بەیتێکی تریدا نووسیویە:

مع مافیە طەبیعەتی شاعیر
نەو وەظیفە و ضەرورەتی قاهیر

بەلاّم پاشان ئەوقوتابخانە کوردیە پەتیەی دامەزراند کەئەمڕۆ هەموومان تێیدا قوتابین. زمانی عەرەبی بەبۆنەی هاتنی ئیسلام وخوێندنی قورئان وشەرعەوەو زمانی فارسیش بە بۆنەی خوێندنی(گولستان وبوستان)ی سەعدی و دیوانی حافظی شیرازییەوە بەسەدان وشەیان خستبووە هەگبەی شاعیرەکانمانەوە، ئەمەش وای کردووە بەسەدان وشەی جوان وناسك ولەباری کوردی بخرێنە خانەی فەرامۆشییەوە. تالەمەستی خاوێنی دووکەڵە پیاوی هەڵبجەییەوە بیری‌ئەوەهەڵقولاّ کەئەو خەتەرە لەسەر زمانەکەمان لابەرێ ونووسین بەکوردی پەتی ببێتە باو. دیارەئەمەش ڕەنج وزەحمەت وشەو نخوونی زۆری ویستووە.هەرچەندە ناکرێ هەموو وشەی بێگانە سنورداشت بکەینەوە بۆ ولاتی خۆیان، چونکە گەلێ وشەی جوانی بێگانە هەیە کە لەناو زمانەکەماندا جێگایان گرتووە و هەموو کەس تێیان دەگات، لەناو هەموو زمانە زیندووەکانی تریشدا وشەی بێگانە هەر هەیە کە نەك ئەوەی زیانیان بە زمانەکە نەگەیاندووە بەڵکو دەوڵەمەندیان کردووە. بەلاّم بۆ زمان ئەوە ناخۆشە کە وشەی خۆی هەبێت، ئەم وشەیە بمرێنرێ وشەی بێگانەی لەجێ دابنرێ.

تۆفیق وەهبی‌بەگ زمانەکانی (عەرەبی، تورکی، فارسی، ئینگلیزی، فەرەنسی) زانیوە، ئاگای لە (ئاڤێستا) و(پەهلەوی)ش بووەو شارەزاییەکی چاکیشی لەزاراوە وبن زاراوەکانی کوردی هەبووە، زۆر بەدوای وشەی ڕەسەندا گەڕاوەو لەناوچە جۆراوجۆرەکانەوە جۆگەلەی هەڵبەستۆتە سەرئەو دەریا چەیە.

لەم بارەوە جارێکیان لەگەڵ دکتۆرعیزەدین مستەفارەسوڵ قسەمان ئەکرد گێڕا یەوەوتی: جارێکیان تۆفیق وەهبی وشەی(گرنگ)ی بەکارهێناوە هەندێ کەس پێیان وتووەخۆی دای تاشیوە، بەلاّم دواجاردەرکەوتووە کە ئەم وشە لە شیعری (پرتەو بەگی هەکاری)دابەکارهێنراوە.

هەروەها لەهەورامیەوە وشەی (یانە) ی لەجێگەی(نادی) و(وانە) ی لەجێگەی (دەرس) بەکارهێناوە، کەئەمانە ودەیان وشەی تری بەم شێوەی لەم لاولا خواستووە و برەوی پێداون کە ئەمڕۆ زۆر بەباشی لە زمانی ئەدەبیماندا جێگەیان گرتووەو تەنگیان بەوشە بێگانەکان هەڵچنیوە.

(گۆران)یش بەورزەوق وسەلیقەو دڵسۆزیەی خۆیەوە بەدوای تۆفیق وەهبی بەگدا چۆتەنەومەیدانەوجوانترین شیعری پاراوی کوردی کرد بە دیاری کە ئەتوانین بڵێین زمانی شیعری کوردی لەشێوەیەکەوە گۆڕی بۆشێوەیەکی تر. (ئەحمەد هەردی وکامەران موکری و بلە و حەمەسالح دیلان وع.ح.ب و کاکەی فەلاح وسالح هەژارو مەدهۆش و هەوری و حەسیب قەرەداغی) و هەندێکی تر لەژێر سێبەری هەستی گۆراندا ئارامیان گرت ومەڵۆمەڵۆ شیعریان خستەسەرخەرمانەکەیو بەدوای ئەمانیشدا تائێستە بێپسانەوە لەخزمەتی خۆیدایەو تادێت پەل وپۆی زیاتر بۆئەم لاولا ئەهاوێت. ئەڵبەتە نابێ هەوڵ وتێکۆشانی پیاوێکی وەکو(پیرەمێر)یش لەبەرچاونەگرین، چونکە ئەوزاتەش بۆخۆی بەرهەمی زۆر جوان وبەرجەستەیداوەتەدەست خوێنەر کاریڕاست بێوخوابە بەهەشت شادیبکات. بەڵام کارەکەی گۆران جیایەو هەمونەوەمان لەلابڕاوەتەوە کەگۆران لەئەدەبی کوردیدا قوتابخانەیەونەگەر ئەو شۆڕشەمەزنەی ئەونەبوایە پێم وایەحاڵی زمانی کوردی لەحاڵی ئەمڕۆی زمانی فارسی چاکتر نەدەبوو لە کۆتایی ئەم باسەداچەپکێوشەی ناوچەی هەڵەبجەدەکەم بەدیاری بۆفەرهەنگی زمانی کوردی بەهیوای ئەوەی لەم بارەوەناوبنرێ خزمەت

چەپکێ وشە

فەرهەنگ نووسین لەزمانی کوردیداسەرەتاکەی دەگەڕێتەوەبۆدەست پێشکەریەکەی شاعیری داهێنەرئەحمەدیخانی، پاش سالآنێکی زۆری بێدەنگی ئینجا(شێخ مارفی نۆدێیی)بە(ئەحمەدی)یەکەی دەست پێدەکات وبەدوایدا (یوسف خالیدزیائەدین، عەلی ئەکبەری وەقایع نیگار، ئایەتوڵڵامەردۆخ، سەرهەنگ موراد ئاورینگ -کەلەدوای مردنی سدیق بورەکەیی بەناوی خۆیەوەچاپی کردووە -فاریزۆف ئیبۆ عەمەرۆفیچ، تۆفیق وەهبی، جگەرخوێن، شێخ محەمەدی خاڵ، گیوموکریانی، قەناتی کوردۆ، شوکروڵڵای بابان، سەمەدسیامەند، جەمال تەبەز، عەبدولڕەحمان زەبیحی، عەبدولڕەحمانی حاجی مارف، حەمیدئیزەدپەنا، فازیل نیزامەدین، کەمال جەلال غەریب، عەبدولمحسین بەنی وەیس، عەلی سەیدۆگۆرانی ، حەبیبوڵڵا مەنسوریان، مەعروف قەرەداخی، دکتۆرمحەمەدی تەقی ئیبراهیم پوور، عەلی ئەشرەفی دەروێشیان، سەلاح سەعدوڵڵا) هەر یەکەو فەرهەنگێکیان نووسیوە کەزۆربەیان داگری وشەی زاراوەکانی خۆیانە، خاڵ وئاورنگ نەبێ هەندێ جارلە زاراوەی خۆیان دەرچوون.

ئێستە ئەوەی ناوی فەرهەنگ بێ وبەشێوەیەکی باش پەلی بۆ زاراوەوبن زاراوەکانی زمانی کوردی هاوێشتبێ فەرهەنگە بەنرخەکەی مامۆستا هەژارە ناوی(هەنبانە بۆرینە)هەرچەندەئەمیش نەیتوانیوە تێکڕای وشەی کوردی لەنامێزبگرێ، بەلآم لەهەموفەرهەنگەکانی تر سەرکەوتووترو دەوڵەمەندترە و ئەتوانرای بکرێت بە بناغەو لە هەموناوچەکانی کوردستانەوە ئەووشانەی کەماون بۆی بنێررێ وجارێکی دی چاپ بکرێتەوە، کەپێم وایەدوای یەك دووجار چاپکردنەوە فەرهەنگێکی تۆکمەوپەرداخی لێدەردەچێت وخەونی چەند سالەی

گەلەکەمان دێنێتەدی، چونکە هەموونەزانین نەبوونی فەرهەنگێکی یەکگرتوی زمانەکەمان زیانێکی گەورەی لێ داوین خوابکادەزگایە یاخێرخوایەک ئەم ئەرکەگرنگە بەئەستۆبگرێ. وابە ناوی دیاری هەڵەبجەوە من لەڕێگەی خۆمەوە ئەم وشانەپێشکەش ئەکەم بەوفەرهەنگە:

١-ئاتەڵ ووائەڵ= دەست بەدەست پێکردن وئاڵوگۆڕکردن.

٢-ئاژە- ڕواڵەت.تەبیعەت (ئاژەم شێویا-تەبیعەتم تێکچوو).

٣-ئاسانکێ-لاسایی.

٤-ئەجوێ=هەڵئەسێ.

٥-ئەزگڵ-پشکۆ، پەنگر.

٦-ئەزەڵیا-پێچرا.

٧-ئیسقل-بچکۆلەی بووژەڵە.

٨-ئێلی-لەگەڵ.

٩-برژن-بۆیان ڕژابوو.

١٠-برن گرتی=پەرەسێلکە(ئەم وشەیەم تەنیا لەگوندی عەبابەیلێ بیستووە).

١١-بڵخاخ-هەزاوزەنا، دەنگەدەنگی زۆر.

١٢-بلاچە-بڵێسە.

١٣-پاقلیس=تاشینی سەروتووک پێوە نەهێشتنی.

١٤-پرەمشت-بەردێك کەپڕی مشت بێت.

١٥-پیران=بلووری چرا(چگە مانای هەنبانە بۆرینە)

١٦-پێراوە -گەڕایەوە.

١٧-تاو-پەلامار.

١٨-تل-بەرد(جگەمانای هەنبانە بۆرینە).

١٩-تەفەڕنج=سەرنج.

٢٠-تەقەچێو=کەژماڵ، گەڕان بەدوای شتێکدا.

٢١-تەوێ-ئەبێ.

٢٢-تێرین-دێنین.

٢٣-جگیٚ-جیاواز.
٢٤-چەن وملږ-لالٚ وپالٚ.
٢٥-فرچیاگ-دڕاو.
٢٦-خۆحەن-راستەوخۆ، دەستوبرد.
٢٧-داوگرە-دابەزە.
٢٨-داهەلۆریان-داوەرین.
٢٩-دەمباز-چەنەباز، قسە زۆر کەر.
٣٠-دەی=لیٚ ی(دەیکە-لیٚ یدە) (جگەمانای هەنبانە بۆرینە).
٣١-دیٚ-خوشکەگەورە(جگەمانای هەنبانە بۆرینە).
٣٢-ڕی-ڕۆشت(جگەمانای هەنبانە بۆرینە).
٣٣-ڕیخەژاڵە-جۆریٚ قسەپیٚکوتنە بەمندالٚ دەگوتریٚ.
٣٤-زمکوت-بۆکس.
٣٥-زیق-ترسان(جگەمانای هەنبانە بۆرینە).
٣٦-سلەزەوە- قنچکە سلاو.
٣٧-سەروپاچکە-منالەوردکە.
٣٨-سیلەکۆ- هیٚلەساوە.
٣٩-سین- مانگرتنی ولاغ.
٤٠شرشیٚت=توورەو کەللە ڕەق.
٤١-قەیتوول-قەتارە، ریزبەستن.
٤٢-کەی کەم ئیسەکەم -بەخۆر، بۆبارانی بەتاوبارین دەگوتریٚ.
٤٣-کوزەماسە-کووزەڵە(ئەم وشەیەم لەگوندی گریانە بیستووە).
٤٤-کۆسپە=سلٚ(جگەمانای هەنبانە بۆرینە).
٤٥-گودلە-سەرتاشین وچەپکیٚ مووهیٚشتنەوە بەسەرتەویٚڵەوە.
٤٦-لەخشە-بیٚخەوش. جووڵە.
٤٧-ماقلە-یاری منداڵانە، مالٚ باجیٚنە.
٤٨-متەق-فزە، بیٚدنگ بوون.
٤٩-مرۆشە-کۆبوونەوەی میٚش ومەگەزوهەنگ...

٥٠-مینگە-بینۆگە، جێگای بینین(جگەمانای هەنبانە بۆرینە).

٥١-مەخلووم- دەستەوداوێن.

٥٢-نەسەق-فێز، تکبر.

٥٣-وەلکان-بووکە شووشە.

٥٤-هۆڵەهۆڵ-قۆرەقۆر، دەنگی گاومانگا.

٥٥-هەرس=ئەعساب(جگەمانای هەنبانە بۆرینە).

٥٦-هەرۆژیان-ڕووخان.

٥٧-هەرۆڵ-قرۆڵ، کلۆر.

٥٨-هەوابەستن=کەوتنەخوارەوە.

٥٩-هەوشار=تاڤگە(جگەمانای هەنبانە بۆرینە)

٦٠-هەوەسیاگ=حەپەساو.

٦١-هەیاهەیا= لەپەسا، خێراخێرا.

٦٢-هێڵە=هەرا (هێڵەم پێکردی=هەرام پێکردی).

٦٣-یەری یەری-بەماڵ وسامانەوە نازین.

٦٤-یەژی-ئەڵیۆی (ئەوەندە سپییەیەژی بەفرە).

٦٥-یەمان-هێشتا.

٦٦- چەتەوڵ - زەبەلاح.

٦٧- چالەکە - گیانداریکی چوار پێیەو کەم دەردەکەوێ.

٦٨- چەقیلە- لەپولاواز (جگە مانای هەنبانە بۆرینە).

٦٩- بەلەهەمس= جۆرێ بزنە.

٧٠- شەماڵە = ئاگرێ با یاری پێ بکات.

٧١- قوززەڵەمە- جۆرێ قسە پێکوتنە.(*)

---

* ئەم وشانە هی شێوەی جافن وشە هەورامیە پەڕپوەکانی ناو فەرهەنگی هەنبانە بۆرینەم نەهێناوە، چونکە ژمارەی وشەکان ئەوەندە زۆربوون ئامیلکەیەکیان دەویست.

سەرچاوەکانی ئەم بەشە

١-بندهش هندی ل ٢٦٦ رقیه بهزادی.

٢- هەمبانە بۆرینە ل٢٨٣ هەژار موکریانی

٣-اصل تسمیه شهرزور.وتاری تۆفیق وەهبی .

٤-صورة الارض ص٣٦٩ ابن حوقل.

٥-حدود العالم من المشرق الى المغرب ص ١٤١-١٤٢

٦-معجم البلدان ج ٣ص ٣٧٦ یاقوت الحموی.

٧- کوردوکوردستان ل١٢ ئەمین زەکی بەگ.

٨-تاریخ اربیل القسم الاول ص٢٢٤-٢٢٥ ابن المستوفی.

٩-معجم البلدان ج٣ ص٤٢٠٣

١٠-هەمان سەرچاوەی پێشو.

١١-گۆڤاری بەیان ژمارە (١٦)-١٩٧٤.

١٢-گۆڤاری لغه العرب جلد ٧ سالی ١٩٢٩.

١٣-شارەزوور لەناسۆی شوێنەوارو مێژوودا .وتاری کەمال نوری مەعروف-گۆڤاری بەیان. بەداخەوە ژمارەکەیم لەبەردەستدا نییە.

١٤-الکامل فی التاریخ ج٣ ص٦٠٢.

١٥- هەمان سەرچاوە ج ٦ ص٣٥.

١٦-هەمان سەرچاوە ج ٦ ص٩٤.

١٧-هەمان سەرچاوە.

١٨- هەمان سەرچاوە ج٧ص ٣٢.

١٩-هەمان سەرچاوە ج ١٢ ص٤٦٨.

٢٠-کوردستان وکورد بەرگی ١ ل ١٢٧ — ئەمین زەکی بەگ

٢١-هەمان سەرچاوە بەرگی١ ل ١٣١.

٢٢-هەمان سەرچاوە بەرگی ١ ل ١٣٢.

٢٣-هەمان سەرچاوە بەرگی ١ ل١٤٢.

٢٤-هەمان سەرچاوە بەرگی ١ ل ١٥٠.

٢٥-هەمان سەرچاوە بەرگی ١ ل ١٥٢.

٢٦-هەمان سەرچاوەبەرگی١ل١٩١.

٢٧-هەمان سەرچاوەبەرگی ١ ل١٩٢.

٢٨-هەمان سەرچاوە بەرگی ١ ل٢٠٦.

٢٩-هەمان سەرچاوە بەرگی ٢ ل١٠٤.

٣٠-خلاصة تاریخ کردوکردستان ل ١٥٣-١٥٥-ئەمین زەکی‌بەگ.

بەشی پێنجەم

-هاتنی ئیسلام و دروست بوونی اخوان المسلمین و بزوتنەوەی ئیسلامی.
-کوردایەتی تا دروست بوونی پارتی دیموکراتی کوردستان
-بەشداری لە شۆڕشی شێخ مەحموودا.
-بەشداری کۆمەڵی زانستی کوردان.
-بەشداری شۆڕشی مهاباد.
-بەشداری شۆڕشی ئەیلوول.
-سەرەتای ح.ش.ع لە هەڵەبجەدا.
-یەکەمین ئەڵقەی ڕێکخستنی کاژیك.
-سەرەتای کۆمەڵە لە هەڵەبجەدا.
-کیمیاوی باران. دەنگی ئیسکە و ڕۆژنامەکان و گۆڤارو مرۆڤ دۆستان و دوو نامەی گرنگ.

هاتنی ئیسلام

له سەردەمی خەلیفەی دووەم -عومەری کوڕی خەتاب-دا دینی ئیسلام گەشتە قۆناغی بڵاوبوونەوەی بۆ سەر زەمینەکانی تر، چونکە تەنگوچەڵەمەکانی سەردەمی پێغەمبەر(د.خ) و ئەبو بەکری خەلیفەی یەکەم وردەوردە کۆتاییان پێ هات، ئیتر پێویست بوو ئیسلام وەك دینێکی سەرتاسەری لەو جوگرافیایەی جاران دەربچێت و بگات بە گەلانی تر.

دوای حەبەشە کوردستان یەکەمین سەر زەمینە کە ئیسلامی تێ هاتووە. چونکە کوردستان کەوتۆتە نێوان خاکی عەرەب و خاکی تورك و فارس و بلوچگیلەکەوە.

ئەو دەمە ساسانیەکان فەرمانڕەوای گەلانی ئێران بوون. کە پێغەمبەر(د.خ) نامەی بۆ پاشاکەیان(خوسرەوی پەروێز) نووسیوە و ئەمیش نەك ئەوەی وەڵامی نەداوەتەوە بەڵکو کاغەزەکەشی دڕاندووە و گەلانی ئێران لەسەر دینی خۆیان کە(زەردەشتی) بووە ماونەتەوە تا لە سەردەمی خەلیفەی دووەمدا وڵاتەکە فەتح ئەکرێ. لەم دەورانەدا(یەزد گورد) فەرمانڕەوای ئێران ئەبێت و ئەمیش دینی ئیسلامی پێ قبوڵ نابێت و ڕوو بەڕووی شەڕی گەورە ئەبێتەوە.

مێژوو نووسەکان هەموویان ساڵی هەژدەی کۆچییان داناوە بۆ هاتنی لەشکری ئیسلام. بەڵام لەناوی سەرکردەکانی لەشکرەکەدا بیروڕای جیاواز هەیە کە ئەتوانین لەم خاڵانەدا دیاری بکەین.٣

١. هەندێك ڕابەری ئەو لەشکرە بە عەبدوڵلای کوڕی عومەری خەتاب ئەزانن و لایان وایە کە مزگەوتەکانی(پاوە) و(خورماڵ) و(نگڵ) دەستکردی ئەون. بەلاّم ئەمە وانیە و لە کتێبی(فتوحات الشام) دا وادیاری کراوە کە حەزرەتی عەبدوڵلاّ بەرەو شام ڕۆیشتووە، نەك بەرەو ئێرە.

٢. هەندێکی تر بە(قەقعاع کوڕی عەمرو عیازی کوڕی غەنەم) و (عەبدوڵلای کوڕی عیمرانی کوڕی حەصین)ی دائەنێن.

٣. (ابن اثیر) لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا ئەڵێ:﴿پاشان قەحتەبە فەرمانی دا بە ئەباعەون عەبدولمەلیك یەزیدی زاسانی و مالیکی کوڕی تورافەی خۆراسانی بە چوار هەزار سوارەوە هاتنە شارەزوور. عوسمانی کوڕی سوفیان لەوێ بوو، لە پێشەوەی لەشکرەکەی عەبدوڵلای کوڕی مەروانی کوڕی محەمەد لە(٢٠)ی ذی الحجە دا لەسەر دوو فرسەخەڕیێی شارەزوور دابەزین. دوای شەوو ڕۆژێ عوسمانیان کوشت. لەشکرەکەی عوسمان تێشکان و لەناوچوون. ئەبو عەون لە ولاّتی موسڵ دامەزراو ئەڵێن عوسمان نەکوژرا بەڵکو ڕای کردو پەنای برد بۆ عەبدوڵلای کوڕی مەروان. ئەبو عەون دەستی بەسەربازەکانیدا گرت و ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن. قەحتەبە سەربازەکانی تری نارد بۆ لای ئەبوعەون و سێ هەزار کەسی لە دەور کۆبوونەوە. کاتێ مەروانی کوڕی محەمەد کە لە حەڕان بوو هەواڵی ئەبو عەونی بیست هات بەدەمیەوە و سەربازەکانی خەڵکی شام و جزیرە و موسڵی لەگەڵ خۆی هێنا. (ئەبو ئومەیە)ش کوڕەکانی خۆیانیان لەگەڵ ناردو هات بە پێشوازی ئەبو عەونەوە تا گەشتە سەر زێی گەورە. لە مانگی ذی الحجة و موحەڕەمی ساڵی ١٣٢ دا ئەبو عەون لە شارەزوور دامەزرا و پێنج هەزار سەربازی تیا سەقامگیر کرد[١]﴾.

١. کتێبی(تحفه ناصری)ش بەم شێوە بۆمان باس ئەکات ﴿بە فەرمانی خەلیفەی دووەم چەند سەرداریْ رێکەوتن بۆ گرتنی ولاّتی ئێران و لەناو بردنی دەستەلاّتی یەزد گوردی شەهریاری عەجەم. لە بەشی عێراقی عەرەبی ئەوساوە ئیمام حەسەن و حوزەیفەی یەمانی و قەشمی کوڕی عەباس دانران بۆ گرتنی هەمەدان و ڕەی و مازیندەران. عەبدوڵڵای کوڕی عومەر و ئەبو عوبەیدەی ئەنساری لەگەڵ پێنج هەزار کەسدا بەرەو شارەزوور هاتنە سەر گویْ ناوی سیروان. سەرەتا خەڵکیان دەعوەت کرد کە ئیسلام قبولْ بکەن، ئەوانیش قبوڵیان نەکرد و سەرپێچییان کرد، شەڕو پێکادان ڕووی‌دا. لەشکری ئیسلام شەو لە ڕووباری سیروان پەڕینەوە. بەرەبەیان کوردەکان لە پەڕینەوەی موسڵمانەکان ئاگادار بوون، دەهەزار سوارو پیادەیان لەسەر ڕێیاندا دامەزراندو ئامادەی شەڕبوون. ئاگری شەڕو کوشتار بەرزبوویەوە، لە بەرەبەیانەوە شەڕ درێژەی کێشا تا خۆرئاوا. ئەبو عوبەیدە شەهید ئەکریْ. شەو ناوبژییان ئەکات. کوردەکان کە تەماشای خۆیان کرد زۆربەیان لەناو چووەو دەستیان پەڕیوە ترسان و نیوەشەوی دوایی هەندێکیان ڕایانکرد. بەرەبەیان لەشکری عەرەب هێرشی کردەسەر ئەوانەیان کەمابوون، لە هەڵمەتی یەکەمدا شکاندنیان، پاش کوشتن و بڕین و تالاّنی بە خۆشی بیْ یا ترشی کوردەکان مل کەچی ئیسلام بوون[٢]﴾.

هەرچۆن بێ لە مێژووەکاندا وانیشان ئەدەن کە کوردستان بە گشتی و ناوچەی هەڵەبجە، شارەزوور، هەورامان بە ئاشتی ئیسلامیان قبولْ نەکردووە. چونکە دینی خۆیان هەبووە و لەسەری ماونەتەوە شەڕیان لە پێناویداکردووە. گۆڕی ئەبو عوبەیدەی ئەنساری لە عەبابەیلیْ و عەکاشە لە هەورامانی دیوی ئێران و

(ئەبو دوجانە) لە زەهاو (ئەسحابە سپی) لە سلێمانی وکۆمەڵێ گۆڕ لەناوچەی تاوگۆزی بەناوی(گۆڕستانی سەحابە) و گۆڕستانێك لە بانە و گۆڕی ئەسحابەیەك لە گوندی (بێژۆێ)ی ناوچەی ئالان و گۆڕی سەحابەیەك لە هەولێر و هەروەها دوو گۆڕە جوو لە نێوان پریس و هەڵەبجە و هەڵەبجە و عەبابەیلێدا نیشانەی ئەو شەڕە سەختانەن کە لەکوردستاندا کراوە؛ بەڵام پاشان کە بەرنامەی ئیسلام تێگەشتوون و ناوەڕۆکی دینەکەیان بۆ ڕۆشن بۆتەوە وردە وردە دەست بەرداری دینی زەڕدەشتی بوون و ئەویان قبوڵ کردووە. ئیتر لەو ڕۆژو سەردەمەوە ئیسلام بۆتە دینی کورد و هەمووی موسڵمان بووە جگە لە هەندێکی کەمی نەبێت کە ئێستەش بەناوی(کاکەیی) و(یەزیدی) یەوە ماونەتەوە. کاتی خۆی کە ئیسلام کوردستانی وەك قەڵایەکی محکەم و سەنگەری پێشەوە گرتووە، ئیتر گەلانی ئێران فارس و بلوچ و گیلەك بەبێ زەحمەت تەسلیم بوون، چونکە لەسەر خاکی ئەوان گۆڕی سەحابە و گورەجوونیە، ئەمەش نیشانەی ئەوەیە بەبێ شەڕ فەتح کراون.

دروست بوونی اخوان المسلمین

لە کۆتایی سالآنی چلەکاندا لە ولآتی میسر دروست بووە و ئەندامەکانی دەستیان بەکار کردووە، دوای ئەوەی لە میسر هەندێ ئەرکی بەجێ هێناوە ئیتر بە پێویست زانراوە کە بە ولآتە ئیسلامیەکاندا بلآوبێتەوە. بۆ ئەمە دەستیان بەکار کردووە و توانیویانە سەرکەوتن بە دەست بێنن. لە گەرمەی کارکردندا هەندێك لە ئەندامە کارامەکانی بە دەستی جەمال عەبدولناسر شەهید ئەکرێن، ئەم کۆستە گەورەیە نەك ئیخوانی واز پێ نەهێنا،

بەڵکو ئەندامەکانی تری گەرم و گوڕتر کردو زیاتر دڵی گەرم کردن بۆ بڵاوکردنەوەی پەیامەکەیان.
لە ساڵی ١٩٥٤ دا شێخ ئەمجەد زەهاوی و شێخ محەمەد صەواف بەناوی یارمەتی دانی خەڵکی موسڵمانی جەزائیرەوە بۆ رزگار بوونیان لە دەست فەرەنسای داگیرکەر، دێنە شاری سلێمانی. لەوێ لەگەڵ هەندێ مەلاو خەتیبدا کۆئەبنەوە، بەڵام پاشان لە باتی ئەوەی قسەکانیان وەربگرن بە جاسوسیان ئەدەنە قەڵەم.

ئیتر هەواڵ ئەنێرن بۆ باوکم لە هەڵەبجە، ئەمیش کۆمەڵێ خەڵکی خواناس کۆ ئەکاتەوە بۆ پێشوازی کردنیان کە لەناویاندا خاڵۆی بەڕێزم مامۆستا مەلا عوسمانی رابەری بزوتنەوەی ئیسلامی تیائەبێت. مزگەوتی پاشا کە ئەوکاتە شێخ محەمەدی خەتیب خەتیب و مودەڕیسی ئەبێت ئەکەنە جێگای یەکتر بینین و کۆبوونەوە.

(شێخ ئەمجەد) و(صەواف) بە پێشوازی کردنی ئەو خەڵکە زۆر شادو خەندان ئەبن و پاشان هەریەکەو خوتبەیەك ئەدەن کە مەبەستەکەی خۆیانی تێدا دەرئەبڕن. ئەو دەمە شێخ محەمەد خالیدی نەقشبەندی قایمقامی هەڵەبجە بووە، ئەویش کارەکەی زۆر بەلاوە پەسەند ئەبێت و پشتگیری لێدەکات.
ئەم کۆبوونەوەیە ئەبێتە مایەی دانانی یەکەمین بەردی بناغەی ئیخوان لە هەڵەبجەدا. پاشان هێدی هێدی بە نهێنی دەست بەکاری خۆی ئەکات و تا ئێستا هەل و مەرجێکیان بۆ نەڕەخساوە بە ئاشکرا کاربکەن، بەڵام بە نهێنی دەستی خۆیان وەشاندووە.

لە ساڵی ١٩٦١دا دروست کردنی مەدرەسەیەکی دینی سەر بە ئەوقاف لەسەر دەست و داخوازی باوکمدا و پاشان کردنەوەی مەعهەدی ئیسلامی دوو

مەکۆ بوون بە فراوانی کاریان بۆ ئیسلام تێدا کراوە. ئیخوان لە کوردستاندا دوای هەڵکشانی بەرەو لوتکەی گەشەکردن وردە وردە لە کۆتایی شەستەکان بەم لاوە دووچاری هەندێ گیروگرفتی ناوخۆیی ئەبن و لە ساڵی ۱۹۷۹ سەرجەم ئەڵقەی رێکخستنەکانی لە یەك ئەپچڕێن و زۆربەی هەرە زۆریان گۆشەگیر ئەبن. ئەمە بەبێ ئەوەی بە بیروباوەڕ وازیان لە مەسەلەکە هێنابێ.

هەر لەو ساڵەدا تەنیا کەسێك کە تێیاندا ئەمێنێتەوە و خوێنی گەرمی لە گەڕان ناکەوێت خاڵۆم (مامۆستا مەلا سدیق) ئەبێت. ئەم هەڵئەسێت بەسەر لە نوێ دروست کردنەوەی ئەڵقەی تازە و ئەو کەلێنەی کە لە ریزەکانی ئیخوان دا دروست بوو پڕی ئەکاتەوە. بە شێوەیەکی نهێنی و دوور لە چاوی نەیاران دەست ئەکەن بەکار.

لەم ساڵانەدا هەرچەندە ئەمان زۆر بە نهێنی کار ئەکەن بەڵام دوژمن-بەعس-هەست بە بوونیان ئەکات و چاوی زەقی ئەخاتە شوێنیان. ئەمانیش بێباك لە هەموو مەترسی‌یەك درێژە بە رەوتی کاری خۆیان ئەدەن و رۆژ لە دوای رۆژ گەشەو تەشەنە ئەکەن.

بەعس بە هەموو توانایەکیەوە ئەکەوێتە سۆراخ کردنی جم و جوڵەکانیان، رێکخستنەکە وەك خۆی ئەمێنێتەوە بەڵام لە مانگی ۱۹۸۷/۲دا مامۆستا مەلا سدیق فەرمانی گرتن و ئیعدام کردنی دەرئەچێت. ئەمیش ئەکەوێتە خۆی و بەناچاری روو ئەکاتە ئێران.

هەر لەم ساڵەدا لە شاری هەڵەبجەدا راپەڕینێکی گەورە دژی رەفتاری فاشیانەی بەعس بەرپا ئەکرێ کە لە جێگەی خۆیدا باس دەکرێت-هەر سێ خاڵۆم(مامۆستا مەلا عومەر، مامۆستا مەلا عوسمان، مامۆستا مەلا عەلی) پشتیوانی لە راپەڕین ئەکەن و ئەوەندەی تر ئەبنەمایەی گەرم کردنی

راپەڕینەکە. دوژمنیش هەڵئەستێت بە ئاگرباران کردن و تەخت کردنی گەڕەکی کانی عاشقان و بە زەبری کاریگەرانە راپەڕینەکە سەرکوت ئەکات، خاڵۆکانم و جەماوەرێکی زۆر لە خەڵك بە ناچاری بەرەو ئێران هەڵدێن.

دروست بوونی بزوتنەوەی ئیسلامی

بەر لەوەی بزوتنەوە دروست ببێ پێویستە بەسەر ئەوەدا تێنەپەڕین کە ساڵانێك لەوەو بەر کۆمەڵێ مەلاو خەڵکی موسڵمان پەنایان بردبووە بەر ئێران.

١. رابیتەی ئیسلامی کۆمەڵێك بوون کە مامۆستا شێخ محەمەدی بەرزنجی سەرۆکایەتی ئەکردن قەوارەیەکی شێوە حیزبییان بۆ خۆیان پێك هێنابوو، هەم لەگەڵ رژێمی ئێراندا و هەم لەگەڵ مەجلیس ئەعلادا دۆست و هاوپەیمان بوون. پاشان لەناو بزوتنەوەی ئیسلامیدا خۆیان حەلکرد.

٢. کۆمەڵەی(جند الله) کە مەلا لوقمانی تەوێڵەیی رابەرایەتی ئەکردن.

٣. کۆمەڵەی(انصار) کە مەلا ئیسماعیل رابەریان بوو.

ئەم دوو کۆمەڵەیەش بە گەرمی پێشوازیان لە دروست بوونی بزووتنەوەی ئیسلامی کرد بەڵام پێك نەهاتن. کۆمەڵەی(جند الله) هەر ماوە، بەڵام(انصار) لە سەر کارەساتی هەڵەبجە و بەشداری نەکردنیان رژێمی ئێران هەڵوێستی لەگەڵ گۆڕین و ئەمانیش بێدەنگ خۆیان حەلکرد. (انصار) پێی وابوو بەشداری کردن لە رووداوی هەڵەبجەدا تاوانەو بەزیانی خەڵکی هەڵەبجە و ناوچەکەیە.

بزوتنەوەی ئیسلامی لە یەکەمین کۆبوونەوەیدا هەردوو خاڵۆم مامۆستا مەلا عوسمانی بە رابەری گشتی و مامۆستا مەلا عەلی بە جێگری هەڵبژارد. مانگی ١٩٨٧/٥.

ئەم بزوتنەوەیە لە ماوەیەکی کەم دا توانی پەل و پۆ بهاوێ و خەڵکی زۆر لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە، یەکەمین ڕێکخراوی ئیسلامی بوو کە بە شێوەیەکی جوان مەسەلەی بەرگری کردنی لە مافی کورد ڕەچاوکرد ئەوەش زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ هەڵوێستی رابەرەکەی. بزوتنەوە چاوەڕێی ئەوەی لێدەکرێت لە مەیدانەکەدا ببێ بەشت، لە هەمان کاتدا چاوەڕێی هەڵەیشی لێدەکرێت چونکە لەسەر بنچینەی ڕێکخستنی محکەم دانەمەزراوە.

بزوتنەوە بە بۆنەی ئیلتیزامی تەواویان بەدینەوە خەڵکی موسڵمانی زۆریان لە دەوری خۆیان کۆ کردۆتەوەو هەروەها بە بۆنەی هەڵوێستیان لەمەڕ داکۆکی کردن لە مەسەلەی کوردەوە سەرنجی حیزبە نیشتمانیەکانیان بە تایبەتی(پارتی) و(یەکێتی) بەلای خۆیاندا راکێشاوە. کە ئەم دوو هەڵوێستەش بە قازانجیانە و ئەگەر نەهێڵن خەلەل تێ بکەوێت قازانجی گەورەی تیا ئەکەن.

بزوتنەوە چونکە لەسەر بناغەی ڕێکخستن دانەمەزراوە هەر لە ئێستەوە کە سەرەتای کاریانە هەست بە بوونی دەستەگەریی تێدا ئەکرێت، کە ئەگەر هەوڵێکی جیددی لەم بارەوە نەدەن ئەوا سبەینێ ڕوو بەڕووی زیان و لێک پچڕانی گەورە ئەبنەوە.

بزوتنەوە دوای کارەساتی هەڵەبجە ڕۆڵێکی فراوانی گێڕا بۆ گەیاندنی دەنگی کوردی مەزڵووم بە وڵاتە ئیسلامیەکان و هەندێ وڵاتی تر. ئەمە گەورەترین خزمەتیان بوو کە پێشکەش بە دین و نەتەوەی کوردیان کرد. بەشداریی کردنیشیان لە کارەساتەکەدا زۆر چاك بوو، یانی دەستیان خاوێن بوو، تەنیا یەك دوانێك نەبێت تاوانیان کرد کە ئەوانیش خێرا لە ڕیزەکانی بزوتنەوە دەرکران.

کوردایەتی

بزوتنەوەیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتیە و لەناوەڕۆکدا لەسەر بناغەی بەدیهێنانی مافەڕەواکانی گەلی کوردو ڕزگارکردنی کوردستان دامەزراوە.

لەزووەوە کورد هەوڵی داوە ئازادو سەربەخۆ بژی، هەر لەسەرەتای دابەش کردنی کوردستانەوە لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی - سەفەوی دا ئەم بزووتنەوەیە بەبێ دیسپلین دەستی پێکردووە و گەورە پیاوانی کورد دژی دەست بەسەرداگرتن وداگیرکردن وەستاون لەو پێناوەدا زنجیرەیەك مێژوویان دروست کردووە.

پاشان کەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی کوردستان دەکرێت بەچوار بەشەوە وبەسەر دەوڵەتەکانی ئێران، عێراق ، تورکیا، سوریەدا دابەش دەکرێت، بزووتنەوەی کوردایەتی لەبەرگێکی تردا خۆی ئەنوێنێ ودەنگی نارەزای پتر بەرزئەکەنەوە. هەر لەو ڕۆژەوەکورد دژی ئەو نەخشە گڵاوە وەستاوە و تائێستە بەبێ سرەوتن و بێزاربوون وماندووبوون شۆڕش لەدوای شۆڕش ئەکات و هەموو شۆڕشەکانیش ئامانجیان ڕزگاربوونی کوردو کوردستان بووە لەژێر چەپۆکی ناهەمواری داگیر کەران.

کورد ئەگەر چی تائێستا پشتیوانێکی ڕاستەقینە ودڵسۆزی نەبووە ، بەلاّم ئەوەوای لێنەکردووە کەبێدەنگ دانیشێ، بەڵکو بەپێچەوانەوە هەرلەناو کوورەی شۆڕش وراپەرین دا ژیاوەوبەوپەڕی لێبوردنەوە سەنگەری لە دوژمن گرتووە و پڕ بەدەم هاواری بۆ داوای مافی ڕەوای خۆی کردووە.

یەکەمین پرشنگی بزووتنەوەی کوردایەتی مەحمود پاشای جاف گەیاندوویەتیە ناوچەی هەڵەبجە، ئەویش دەنگی پەیامی ڕێکخراوی (تەعالی کوردستان) بووە.

دووەمین کەسانێك کەلەناوچەکەدا ئیلتزامی سیاسیان بەو ڕێکخراوەوە پەیداکردووە شاعیری شۆڕشگێڕ مەلا حەسەنی قازی ناسراو بە(شاهۆ) و شێخ جەمیلی نەقشبەندی بووە، کەئەمانیش داوی ماوەیەك هەر لەنەستەمبوڵ پەیوەندی ئەکان بەهەمان ڕێکخراوەوە.

پاشان شاهۆ پەیوەندی بەحیزبی (هیوا) وەئەکات کە لە سلێمانی مامۆستا ڕەفیق حیلمی ڕابەرایەتی کردووە. حیزبی هیوا لەناوچەی هەڵەبجەدا هەندێ ئەندام و لایەنگیری بۆ خۆی پەیداکردووە و خەریکی کارکردن بوون تا حیزبەکە نەماوەو پارتی جێگای گرتۆتەوە.

ئەگەر بەچاوێکی گشتی سەرنجی بزوتنەوەی کوردایەتی بدەین ئەوا ئەتوانین لەسێ قۆناغی سەرەکیدا دیاری بکەین.

١- سەردەمی تیرەگەری ونەبوونی حیزب وڕێکخراوی سیاسی.

واتە سەرەتای بزووتنەوەکە ئەگەرچی هەوڵ وتێکۆشان بووە بۆ سەربەخۆیی و ڕزگار بوون لە داوی داگیرکەران ، بەڵام تیرە گەری ڕەنگی لەسەر داڕشتووە، واتە شۆڕش لە سەر نەخشەی بیری سەرەك هۆزو گەورە پیاوەکاندا بووە، نەك لەسەر هێڵێکی سیاسی کە حیزب یا ڕێکخراوێ نەخشە داڕێژی بووبێ، وەکو شۆڕشی شێخ عوبەیدیللای نەهری وپاشای کۆرە وبەرزانی یەکەم و ...

٢- سەردەمی دورست بوونی حیزب وڕێکخراوی سیاسی لەچوارچێوەی بیری نەتەوایەتیدا.

لەم قۆناغی دووەمەدا ڕۆشنبیرانی کورد هەوڵیان داوە حیزب وڕێکخراوی سیاسیان دروست کردووە بۆ کۆکردنەوەو هان دانی خەڵك وبەرهێنانی شۆڕش لەژێر دەستی سەرەك هۆز و تیرەکاندا. بەڵام حیزب وڕێکخراوەکان لە بازنەی

بیری نەتەوایەتی نەرنەچوون و دەنگ و ڕەنگێکی جیهانیان بەخۆوەنەگرتووە. وەکو حیزب و ڕێکخراوەکانی (هیڤی، خۆیبون، هیوا، ژ.ك، ..هند.).

٣- دروست کردنی حیزبی بەرفراوان وکوردایەتی خستنە بازاڕی جیهانیەوە.

ئەم قۆناغە دوای هەڵوەشاندنەوەی (ژ.ك) و دروست بوونی حیزبی دیموکرات لەکوردستانی ئێراندا دەست پێدەکات. هێنانی وشەی (دیموکرات) بۆ ناو بزوتنەوەی کوردایەتی شێوازی حیزبایەتی لەناو کوردا گۆڕی و کوردایەتی لەبازنەی تەنگی خۆی دەرهێناو کردیە هاودەنگی بزوتنەوە پێشکەوتوو خوازەکانی گەلانی جیهان. خوالێخۆشبوو مەلا مستەفا بەخۆیو هێزێکی گەورەوە بەشداری شۆڕشی مهابادو دروست کردنی حیزبی دیموکرات ئەکات. هەرئەو دەمە هەوڵی دروست کردنی لقێکی ئەم حیزبەلەکوردستانی عێراق ئەدات و هەوڵەکەی سەرئەگرێت. ئەودەمە حیزبی هیوا حەل ئەبێت وئیبراهیم ئەحمەد کاروباری پارتی دیموکرات هەڵئەسووڕێنێ. کە زۆر خێراو گورج وگۆڵ ئەم حیزبە ئەکەوێتە چالاکی نواندن و بۆشاییەکی گەورە پڕدەکاتەوە. (پاشان دێینەوە سەرباسی پارتی).

بەشداری لەشۆڕشی شێخ مەحموودا

ئەم شۆڕشە لەگەڵ دروست بوونیدا پریشکی گەشتۆتە هەڵەبجە، بەگزادە جاف وهەندێ لەسەرەك هۆزەکانی ناوچەکە و هەورامیەکان پێشوازییان لە پەیامی ئەو شۆڕشە مەزنەکردووە. بەتایبەتی هەرسێ شاعیرە شۆڕشگێرەکە (ئەحمەد موختار جاف و شاهۆو قانع) وەك نموونەی سێ ڕۆشنبیری شۆڕشگێر چوونەتە لای شێخ مەحموود وبەڵێنی هاوکاری کردنیان پێداوە.

ئەو دەمە گەزێ و پێوانەی زەوی بەدەستی ئینگلیزەکانەوەبووە کە ویستوویانە لەسەر دەستی شێخ مەحمووددا وەك دەیان حکومەتی تر حکومەتێکیش بۆ کورد دروست بکەن، بەڵام پاش ماوەیەك شێخ مەحموود بەکاریگەرێتی هەندێ بیر تەسك و کۆلکە شێخ ومەلاو سەییدی دەوروبەری پشت ئەکاتە ئینگلیزەکان و ئیتر شیرازەی کارەمەزنەکە تێك ئەچێت، خەڵکە رۆشنبیرو شۆڕشگێڕەکە پشتیان سارد ئەبێتەوە و مەیدانەکە ئەبێتە جێگای تەراتێنی خەڵکی نەزان و ریاکارو نەزۆك. لێرەدا بۆ سەلماندنی ئەم راستیە ئەچینە سەر بیرەوەریەکانی کەڵە رۆشنبیری ئەودەورە (رفیق حیلمی) کە ئەڵێ:

﴿میجەر نۆئیل بۆ رکخستنی کارو باری شارەکانی ترو بڵاو کردنەوەی نفووزی شێخ مەحموود تا- رواندز-چوو، بۆ یەکخستنی ئەم شارانە لەگەڵ حکومەتی سلێمانی(کوردستان) تەقەلایەکی زۆریدا ، بەڵام کە گەڕایەوە سلێمانی شێخ مەحمودی لە وێنەیەکی تازەدا هاتە بەرچاو، وای بۆ دەرکەوت کە لە هەوایەکی ترایە و خەریکە لە رێ لا ئەدا. لەگەڵ ئەمەشدا نەیدا لە رووی، ئینگلیزێکی زۆر شارەزا بەهەواڵی کورد بوو ، تا لە سلێمانی مایەوە ماوەی بەدەرکەوتنی کەم وکورتی نەدا. هەوڵی ئەوەی ئەدا کە چەوتی کرا راستی بکاتەوە، مەبەستی بیانوو گرتن نەبووبەڵکو ئەیویست شێخ مەحموود پێ بگەیەنێت و بۆ حوکمداری بەراستی دوا رۆژ ئامادەی بکات. زەمان بەدڵی (نوئیل) بچوایە بەرێوە شکم لەوەدانیە کە بناغەی (کوردستانی گەورەی) دا ئەمەزراند ، بە ئەمری شێخ مەحمود من لە تەرجەمەدا یارمەتیم ئەداو شەوان دەرسی کوردیم پێ‌ئەوت. لەدوای دەرس لەگەڵم ئەکەوتە باسی کوردستانەوە، هەر لەو رۆژەوە لەخەیاڵی گەشتێکدابوو بۆ کوردستانی تورکیە، ئەیویست لەلایەن کوردە ناودارەکانی تورکیاوە شارەزایی پەیابکا، باسی بەدرخانیەکان و

کوڕەکـانی جـەمیل پاشـاو بابانـەکانی ئەسـتەمولّی ئەپرسـی، وەکـو بـۆم دەرئەکـەوت ئەو لـەمن شـارەزاتر بوو، لەگـەڵ ئەمەشـا هەرئەیپرسـی، بـەلاّم لـەم باسـانە من سـودم زیـاتر بوو. لـە دڵیا بوو کـە لەگـەڵ خـۆی بم بـا بـۆ تورکیـا بـۆ ئەوەی لەگەڵ کوردەکانی ئەوێ، لەگەڵ نیشتمان پەروەرەکان و گەورەکانیان بۆ داوای کورد تێبکۆشێت و بۆ حکومەتی کوردستانی شێخ مەحمود پشتیوان و لایـەنگیر بدۆزێتـەوە، لەبـەر ئەمـە خـۆی لـە شـێخ مـەحمود زیـز نەئـەکرد و نەیئەویست ئەستی لێ بـەردا، بـەم ڕەنگـە و بـەم سیاسـەتە نـەرم و زرنگانەیـە توانـی تـا ماوەیـەکی بـاش کۆلۆنیـل ویلسـنی حـاکمی عـام لـە شـێخ مـەحمود نەتۆرێنێ. من بزانم لەلایەن ئامانجەکانی خۆیەوە دەربـارەی کوردسـتانی دوا ڕۆژ بەدزییـەوە تەقریریشـی بـۆ ئەنووسـی. بـەلاّم شـارەکانی وەکـو کـەرکوك و کفری و هەندێ لە رەئیسەکانی کوردەکانی تر نـەیان ویست بێنە ژێر حوکمـی شـێخ مـەحمود، ئـەویش ئەمـەی لـە ئینگلیزەکـان ئەناسـی و بـاوەڕی پێیـان نەمابوو. بە کورتیەکەی شێخ مەحمود لەگەڵ ئینگلیز ڕێ نە ئەکەوت و متمانەی پێ نەئەکردن. لەبەر ئەمە تەقەلای نۆئیل کەڵکی نەگرت و ناکۆکی کەوتە بەینی ویلسن و شێخ مەحمودەوە[۲]».

لەم دێڕانەی سەرەوەدا بە ئاشکرا ئەوە دیارە کە ڕەفیق حیلمی بڕوای بە بەرنامـەی ئینگلیزەکـان هـەبووە و لـە ناوەڕۆکیشـدا گلـەیی لـە شـێخ مـەحمودی تیادیارە. ئێستەیش هەموو ئەڵێین کە ئەو سەردەمە هەلێکی گەورەی زێڕین بۆ کورد دروست بووە، بەلاّم لە دەست دراوە و کوردی ناحاڵی شێخ مەحموودیان لـە خشـتە بـردووە، هـەر لـەو سـالاّنەدا چـەندین حکومـەتی تـر بـە نەخشـە و بەرنامـەی ئینگلیزەکـان دروست بووە و کەسـیش پێیکـافر نـەبووە، بـەڵکو لـە چنگـی داگیر کـەر ڕزگاریـان بـووە و بـە ئـاواتی گـەورەی خۆیـان گەشـتوون.

هەموومان دڵنیاین و ئەزانین کە ئەگەر شێخ مەحمود بە نەخشەی ئینگلیزەکان و بە وردبینی رۆشنبیرەکانی ئەو سەردەمە بجولایەتەوە ئێمەش بە ئامانجی خۆمان ئەگەشتین.

لە چەند دێرێکی تردا رەفیق حیلمی بەم شێوە بیرەوەریەکانی خۆی تۆمار کردووە، ئەڵێ: ﴿شێخ مەحمود دوای ئەوەی بە حوکمداری کوردستان کەوتە وەستاوێکی گرنگەوە، لە کاروباری حکومەتدا کەم تەجرەبەو لە مەیدانی سیاسەتدا بێ کەس بوو. ئازایی و بێ ترسی و کەمتەرخەمی خۆشی لەو هۆیانە بوون کە بە هەڵەی بەرن. لەبەر ئەمە ئەستێرەی بەختی زوو ڕووی کردە کزی، چونکە ڕێ و شوێنێك کە لە هەڵسووڕاندنی کاروباری عەشایری دا لەسەری ڕۆیشتبوو بۆ تەگبیرو ڕای نیشی حکومەت بە کەڵك نە ئەهات. ئەوانەی کە ئەیانتوانی لە حوکمدار نزیك بنەوە لەم بابەتە بوون: دەس و پێوەندی نەفام و نەخوێندەوار، دەورو پشتی چاو برسی و دوای تالآن کەوتوو، نۆکەری خەنجەر لە پشت و عەشایری تفەنگ لە شان، هەرچەن لە بەغداوە هەتا لە تورکیاوە هەندێ لە زابتە کوردەکان هاتبوونە سلێمانی و لەو سەردەمەدا هەندێ خوێنەواری باش و نیشتمان پەروەر لەوێ بوون و ئەیان ویست کە دەس لەناو دەس تێبکۆشن و یارمەتی حوکمدار بدەن، بەلآم رێکەوتنی تاقمی دەورو پشتی حوکمدار و ئەمانەی تر نە ئەگونجاو تاقمی یەکەم لە بەینی حوکمدار و تاقمی دووەمدا لە خەنجەر و دەمانچە دیوارێکی دروست کردبوو. ئەگەر حوکمدار خۆی بیویستایە ئەم دیوارەی ئەڕوخاند و لە زابتەکان و منەوەرەکان نزیك ئەکەوتەوە[٤]﴾.

لەم دێرانەدا دەرئەکەوێت کە ئەو دەمە خەڵك بوون بە دوو بەشەوە:

١. كۆمەڵێ خەڵکی عەشایر و نەخوێندەوار و نەفام و چاوبرسی و تالآنکەر کە چوار دەوری شێخیان تەنیوە و بە چەواشەیی شۆڕشیان ئاراستە کردووە و زیانێکی گەورەیان بە هەیکەلی شۆڕش و کەسایەتی شێخ گەیاندووە و دەستەلاتیان گرتۆتە دەست.

٢. کۆمەڵێ ڕۆشنبیر و ئەفسەر و کارزان و بەڕاستی نیشتمان پەروەر و سیاسی کە ئەگەر شێخ بایەخی پێ بدانایە شۆڕشەکەیان بە ئاقاری گەشەکردنی مێژوودا ئەبرد و سەرکەوتن بە دەست ئەهات.

بەلآم بەداخەوە لەچاو حەشاماتە پۆخڵەواتەکەدا کەمایەتی بوون و نەیان توانیوە ئەخشی جێ پەنجەی خۆیان دیاری بکەن. دیارە شێخیش بڕوای بە لەشکری زۆر و بۆر هەبووە و ئەوانیش لە پێناوی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیاندا ئەوەندە بە درۆ و ڕیاوە(بەڵێ قوربان) یان بۆ شێخ کردووە هەموو ڕاستیەکیان لەبەر چاوی ون کردووە. ڕەفیق حیلمی ڕۆشنبیرێکی قەڵەم بەدەستی سیاسی هاکەزایی نەبووە، بەڵکو کەسێکی هەرە دڵسۆزی شۆڕشی کورد و شێخ بووە و ڕەخنەکانیشی کە ئێستا چاپکراون دڵنیام لە ڕۆژی خۆیدا چرپاندوونی بە گوێی شێخدا. چونکە یەکێك بووە لەو کەسانەی کە زۆر بە دڵسۆزییەوە لە بن دەستی شێخدا ژیاوە و هەموو ئاواتی ئەوە بووە کە شۆڕشەکە بە لوتکەی ئاوات بگات و ئەویش وەك دەیان شۆڕشگێڕ و ڕۆشنبیری تر لە سایەی ئازادیدا بژی و پڕ بەسیەکانی هەناسەی شادی هەڵمژێ، بەلآم بە داخەوە شەمەندەفەرەکەی شۆڕش بەسەر سکەی ئاوات و خواست و پێشنیاری ئەماندا ئەڕۆشتووە، بەڵکو سکەیەکی تری هەڵبژاردووە کە بەرەو هەڵدێری ئەمانی ببات.

رەفیق حیلمی لە شوێنێکی تردا دیسان پەنجە ئەخاتەوە سەر رەخنەیەکی مەوزوعی و ئەڵێ ﴿شێخ مەحموود هەروەکو بۆ داڕشتنی بناغەیەکی باش و بەهێز بۆ ئەم حکومەتە تازەیە تەقەلایەکی تەواو و بەکەڵکی نە ئەدا، هیچ ئەبێ بۆ پاراستنی جێ و ناوچەی نەفسی خۆیشی کردەوەیەکی ئەو تۆی دیار نەبوو، نە تەشکیلاتێکی ئیداری رێك و پێك، نەدانانی نیزامێك، نە ڕێگەیەکی تایبەتی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری حکومەت[٥]﴾.

رۆشنبیرەکانی تری ئەو سەردەمە، ئەوانەیان کە بەڕاستی دڵسۆزی شۆڕش بوون و بەرهەمیان لە پاش بەجێماوە، هەریەکیان لە ڕێگەی دڵسۆزی خۆیانەوە رەخنەیان لە هەندێ ئاکاری ئەو شۆڕشە گرتووە. هەندێکیان وەك (جەمیل سائیب، شێخ محەمەد خالس، جەمال عیرفان، شوکری فەزڵی، حەمدی ساحیب قران).

لێرەوە ئەمەوێ ئەو گلەییە لەسەر(ئەحمەد موختار جاف، شاهۆ، قانع) لابەم کە پشتیان لە شۆڕشەکە سارد بۆتەوە، ئەمانیش سێ کەڵە رۆشنبیری شۆڕشگێڕی ئەو دەورانە بوون، بە تایبەتی ئەحمەد موختار جاف زۆر دڵسۆزانە لەگەڵ شێخ مەحموود و شۆڕشەکەدا ژیاوە. ئەمیش یەکێك بووە لە هەوادارانی ئینگلیز و نەخشە و بەرنامەی ئەوانی بەڕێگە چارەی کێشەی کورد زانیووە. تاکو شێخیش لەگەڵ ئینگلیزەکاندا بەینی باش بووە هەموو ئەو رۆشنبیرانە چوونەتە ژێر سێبەری گەورەییەوە.

لێرەدا بە پێویستی ئەزانم کە ئەم هەواڵانەی رۆژنامەی(بانگی کوردستان) بلاو بکەمەوە کە پەنجە مۆری بەشداری کردنی خەڵکی هەڵەبجە و ناوچەکە ئەکەن لەو شۆڕشەدا. (بانگی کوردستان-ئۆرگانی جەمعیەتی کوردستان بووە کە لەسەر پێشنیاری مستەفا پاشای یامولکی دامەزراوە ٢١-٧-١٩٢٢).

(١)

لە بـەگزادانی وەڵەدبـەگی جـەنابی ئەحمـەد بـەگی پیشـێن و مـەخدومی نەجابەت مەوسومی محەمـەد عەلی بەگ و عەموزادەی محەمـەد بـەگی حەسـەن بەگ و، وە حەسەن وە ڕۆستەم کوڕانی مەرحوم یار ئەحمەد بەگ لەگەڵ جەنابی رەشادەت مەئاب شێخ حیسامەددین ئەفەندی زادە شێخ محەمـەد ئەفەندی بۆ زیارەتی حەزرەتی حوکمدار تەشریفیان هاتۆتە سلێمانی بەخێرهاتن[٦].

(٢)

حەزەراتی موحتەرەمی بەگزادانی جاف

جـەنابی عـەلی بـەگی مـەحموود پاشـا، جـەنابی کـەریم بـەگی فـەتاح بـەگ، جەنابی حسەین بەگی مەحموود پاشا، جەنابی حامید بەگ، جەنابی ئەحمەد موختار بەگی عوسمان پاشا، جەنابی ئەحمەد بەگی مـەحموود پاشا، جەنابی حسەین بەگی حەسەن بەگ، جەنابی ئەحمەد بەگی حەمە سالح بەگ، جەنابی داود بەگی محەمەد سەعید بەگ، جەنابی محەمەد بەگی فەتاح بەگ، جەنابی شـەهاب ئەلسـەلتەنە عوسمـان بـەگ عـەبدوڵڵا بـەگی شـەرەف بـەیانی، ڕۆژی دووشـەموو ٩ی تشـرینی ئـەووەل ١٩٢٢ تەشـریفیان هـاتووە بـۆ سـلێمانی بـۆ زیـارەتی حـەزرەتی حوکمـداری کوردسـتان، وە لـە مەعییـەتیانا کـەت خودایـانی جاف لە شاتری کەت خودا محەمەد ئیبراهیم و ئەحمەد محموود و حەمە تالیب سلێمان عەلی وەیس، وە لە ڕۆغزادی کـەت خـودا سالح کاکە خـان و ڕۆسـتەم حەمـەی مـەحموود و حەمـە رەشید باباجان و فـەتاح کامـەران خەسرەوو حەمـە عەلی مەحموود، وە لە تەرخانی حەمە حەسـەن و حەمـە شاسوار ڕۆیتـەن سـەلیم ئەحمـەد، وە لـە هـاروونی عـەلی محەمـەد ئـەمین و عەبدولکـەریم حـاجی عەبدولحـەمید محەمـەد ئـەمین، وە لـە سـەدانی خەسـرەو مستـەفا کـەت خـودا

ئەحمەد ئەلەبجەیی، وە لە ئەورۆڵی عەلی عەزیز، لە میکایەڵی رۆستەم حەسەن حاجی قادر و عەزیز حەمە گوردون و میرزای حاجی حسەین و حسەین ئەحمەد شاسوار و حەمەی فەتاحی سمایل و حاجی کاکە وەیس هاتوون بۆ سلێمانی[7].

(٣)

کاتێ کە شێخ لە (صلاحیە) ئەبێ و ئەیەوێ بگەڕێتەوە سلێمانی، خەڵك دەچن بە پێشوازییەوە. لەناویاندا سێ کەس نوێنەری خەڵکی هەڵەبجەیان تێدا دەبێ. بانگی کوردستان نووسیویە: (لە بەگزادانی جاف جەنابان کەریم بەگی فەتاح بەگ وحەمید بەگ و ئەحمەد موختار بەگ تەشریفیان هاتە صلاحیە بەشەرەفی زیارەتی حەزرەتی حوکمدار موشەڕەف بوون بۆ ئەمەی کە لە کەلارەوە لە پاشان بێن بۆ سلێمانی روخسەتیان تەلەب کردو عەودەتیان فەرموو)[8]، کاتێکیش لە شۆڕشەکەدا بە پێشنیاری مستەفا پاشای یامولکی(جەمعیەتی کوردستان) دروست ئەکرێ و رۆژنامەی(بانگی کوردستان) بلاو ئەکاتەوە، لە دروست کردنی ئەو جەمعیەتەدا عیزەت بەگی وەسمان پاشای جاف بە(٣٩) دەنگ و شێخ محەمەدی گولانی بە(٣٢) دەنگ ئەبنە ئەندامی دەستەی بەڕێوەبەری، بۆ خزمەتی رۆژنامەکەش هەر ئەو رۆژنامەیە پارچە شیعرێکی ئەحمەد موختار جاف و ئەم دوو هەواڵەمان پێ ئەگەیەنێ.

شیعرەکە:

بانگی کوردستانە، وا دنیای ئیحیا کردەوە

زامی قەلبی کوردی بێچارەی مداوا کردەوە

باعیسی پێشکەوتنی ئەم قەومەیە ئەو مەتبەعە

ئەلحەق ئەمڕۆ خاکی کوردستانی زیبا کردەوە
سەد شوکر وا لەشکری عیرفان و عیلم و عاقڵی
شاری پڕ شۆری جەهالەتیان کەیەغما کردەوە
لایەقی تەحسین و فەخری قەومی کوردە چونکە وا
ئەم جەریدە پیرو فەرتوتیشی بورنا کردەوە
بانگو هاوارێکی بەرزە بانگی کوردستان دەکا
مێشکی دنیای پڕ لە دەنگ و شۆرو غەوغا کردەوە
ژەنگو تاریکی جەهالەت وا لە دڵدا دەردەکات
قەلبی مەحزوونی هەموو کوردی موسەفا کردەوە
لاچووە تاریکی هەوری جەهالەت وا ئێستەکە
نەجمی ئیقباڵی هەموو کوردانی ڕەخشا کردەوە

قائمقام البجه: احمد مختار

واتای هەندێ لە وشەکان (ئیحیا=ئاوەدان. مداوا=چارە. باعیس-هۆ. مەتبەعە-چاپخانە، زیبا=جوان و ڕازاوە. یەغما=تالان و برۆ، تەحسین-ئافەرین، فەرتوت-پیرو کۆنەساڵ. بورنا-لاو، موسەفا=خاوێن، نەجمی ئیقباڵ=ئەستێرەی بەخت).

هەواڵەکان

١-بەگزادانی جاف

بەگزادانی جاف کە بە وەتەن پەروەری و سەعی و کۆشش بۆ تورەقی و مەعاریف و تەنویری ئەبنای وەتەن مەشهوورن بۆ معاونەتی جەمعیەتی کوردستان کە خادمی مەعاریفە تەحریرەن وە شەفاهەن دەرعەهدبوون کە بە

هەموو نەوعێ درێغی هیمەت نەفەرموون وە مەحزەن بە بیستنی ئەمەی کە تەشەبوس کراوە بە ناوی جەمعیەتی کوردستانەوە ماکینەیەکی چاپ جەلب بکرێ وەکو لە ژێرەوە نووسراوە تەعەهود و ئیمزایان داوە کە معاونەت بفەرموون.

<u>روپیە</u>

٤٥٠ جەنابی عەبدولکەریم بەگ رەئیسی جاف.

٤٥٠ جەنابی ئەحمەد موختار بەگ قایمقامی ئەلەبجە.

١٠٠ جەنابی عیزەت بەگی عوسمان پاشا.

وە عەلاوەی ئەمە دیسان تەعەهودیان کرد کە لە ئەلەبجە لە هەموو بەگزادان جوێ جوێ میقدارێکی کوللی ئیعانە بۆ ئەم ماکینەی چاپەگرد بکەنەوە و بینێرن.

لەم خوسوسەوە بەناوی عومومی جەمعیەتی کوردستانەوە عەرزی تەشەککوروبەیانی موحەمەدەت لە ئومەراو بەگزادانی جاف ئەکەین وە ئومێدمان هەیە کە سایری ئەشرافی کوردستان لەم ئەمری خێرەدا ئیشتیراک بفەرموون[٩].

٢-تەشریفی رونەسای جاف

بۆ بەعزێ موزاکەرە رونەسای موحتەرەمی جاف بە ئیستقبالێکی بە شەرەف و بە تەفخیم واریدی سلێمانی بوون. خودای تەعالا لەناو هەموو عەشایردا زەواتی وا منەوەرو بە تەدبیر زیاد بکا[١٠].

ئەو دەمە خەڵکی ناوچەی هەڵەبجەش هەربوون بە دوو بەشەوە:

١. چینی رۆشنبیرەکان کە کەمایەتی بوون و خانمی وەسمان پاشا و ئەحمەد موختاری کوڕی سەرباشقەیان بوون، ئەمانە بە گەرمی هەواداری ئینگلیز بوون.

٢. چینی نەخوێندەوار کە زۆر بوون و هەوادار و دڵسۆزی شێخ مەحموود بوون.

گرنگ ئەوەیە لەو سەردەمەدا بەلای شێخ دابێ یا بەلای ئینگلیزدا خەڵکی هەڵەبجە و دەوروبەری تەماشاچی نەبوون، بەڵکو هەر لایەنەو بە بیرو باوەڕی خۆی لە جوڵان و بزوتن دا بووە کە ئەمەش شانازییەکی ترە هەڵەبجە بە مێژووی گەلەکەمانی ئەبەخشێ.

لێرەدا بە پێویستی ئەزانم کە چەند چالاکییەکی تر بخەمە پێش چاو تا چەند بەڵگەیەکی تر بن بۆ بەشداریی کردنی خەڵکی هەڵەبجە لە شۆڕشەکەدا.

١- گۆڤاری ڕۆژی کوردستان لەژێر سەردێڕی(ئاڵای کوردستان)دا نووسیویە:

﴿پشت بەخوا لەناوچەی هەڵەبجەدا ئیمڕۆ ١٢ کانونی یەکەم ١٩٢٢ ئاڵای کوردستان بەشادی و زەمزەمەوە هەڵکرا، بە بای کێوەکانی کوردستان ئەلەرێتەوە[١١]﴾.

٢- هەروەها لە ژمارەی چواریدا نووسیویە:

لە کاغەزێ کە لە ئەلەبجەوە هاتووە: حەزرەتی رەئیسی داخلیەی کوردستان جەنابی شێخ محەمەد غەریب ئەفەندی کە بۆ رێکخستنی ئیش و کاری ئەم قەزایە تەشریفی هێنا بوو لە پاش مواصەلەت فەرموون بە ئەلەبجە بەگزادەی جاف و هەورامان و ئەهالی داخل و خاریج بیل عموم حازر بوون بەیداغی موبارەکی ئیستیقلالیەتی کوردستان هەڵکراو نوطق ئیراد کرا لە سەعادەت

یەمینی ئەم ڕۆژە موقەددەسە لە هەموو لایەکەوە نەسەری شادمانی و سرور ئەبینرا- خودا بەدەوامی ئیجلال و شەوکەتی حەزرەتی مەلیکی موعەززەم(مەلیك مەحموودی ئەوەل) هەموو لایەك مووەفەق بیلخەیر بکات- ئامین[١٢].

(٢)

﴿ لەلایەن شێخ فەرەجی بانی بنۆکەوە بە خزم و عەشرەتیانەوە ڕێگەی سلێمانی-هەڵەبجەیان بەست، بانگی یاخیەتی و شۆڕشیان دا، وە ئەم نامەیە بۆ میجەرسون نێررا و ئاگاداریان کرد ئەو نامانەی کەلەمەوپێش بەناوی لیژنە و کۆمەڵانەوە بۆتان نێرراوە و تا ئێستە بەبێ وەڵام مایەوە زۆر بە پەلە و بە گورجی وەڵاممان ئەوێت. چونکە لەمەندە زیاتر ناتوانین چاوەڕێی بەجێهێنانی بەڵێنەکەتان بین کە ئیستیقلالی کورد و هێنانەوەی حوکمدارە.

میجەرسون بە وەرگرتنی ئەم نامەیە کە بەهۆی کوێخا سەعدوونی بۆیسان سورەوە بۆی نێررا زۆر تورەبوو. دەست بەجێ فەرمانی دا بەهێزی لیڤی لەژێر فەرماندەی جەنەڕاڵ ڤێتس گیڤن دا بچن بۆ بانی بنۆك بیسووتێنن و شێخ فەرەج و هاوپەیمانەکانی بگرن. وە بە کەلەپچە کراوی بیانهێنن بۆ سلێمانی. ماوەی دە ڕۆژ زۆر بە گەرمی جەنگی ئینگلیزو و کورد بوو، بەڵام کورد بە کورد بە کوشتن دان ڕووی‌دا. نزیکەی دە فڕۆکە -طیارە- لە چیاکانی هەورامانەوە بە گوللەی تفەنگی کورد خرایە خوارەوە و سووتا. فەرماندەکەیان ڤێتس گیڤن کوژرا و لاشەکەی بە شانی حەمەی قالەی پیرۆت سەربازی لیڤی کوردەوە رزگار کرا[١٣]﴾.

ئینگلیز دوای ئەوەی سلێمانی داگیر کردووە(١٩٢٤) ویستوویە بچێتە ناوچەی هەڵەبجەش، بەڵام دڵنیا نەبووە کە بتوانێت، چونکە خەڵکی ناوچەکە دژایەتییان کردووە. لەبەر ئەوە ئەم بەیان نامەی بڵاوکردۆتەوە:

<u>بۆ عمومی ئەهالی قەزای هەڵە بجە</u>

ئەوا تەبلیغتان ئەکرێ بۆ ئەوەی تەئمینی ئیدارەی قەزا چاکتر بکرێ ئەحمەد بەگ قائمقام و حامید بەگ معاون لەگەڵ مەئمورانێ کە ئیجاب بکا نێرانەوە بۆ هەڵەبجە. ئەبێ لە ئیجرای وەزایفدا معاونەتی مەئمورەکان بکەن و موتیعانە ئەوامری رەسمیەی حکومەت بەجێ بهێنن[١٤]﴾.

(٤)

جارێکی تر ئینگلیزەکان بەیان نامەیەکی تر بڵاو ئەکەنەوە و داوا لە خەڵك ئەکەن کە دەست نەهێننە رێگەی لەشکرەکەیان.

<u>بۆ عمومی ئەهالی ناحیەی تانجەرۆ و قەزای حەلەبجە و هەموو تایفەکانی جاف</u>

﴿ لە ئێوەوە مەعلووم بێ کە ئەگەر زەرەرێك و ئەزیەتێك واقع ببێ بۆ ئەم ئۆردووە کەوا لە ناحیە ومحەلی ئێوەوە مرور ئەکا هەر فەلاکەت و موسیبەتێك کە لەو ڕووەوە بە ئێوە بگات مەسئولیەتی لەسەر خۆمانە[١٥]﴾.

پیرانی ناوچەکە سێ ڕووداوی تر ئەگێڕنەوە کە هەرسێکیان پشتیوانی کردنە لە شێخ مەحموود و دژایەتی کردنی ئینگلیزەکان.

١. ناوچەی شەمێران

شەمێرانیەکان کە یەزدانبەخشیشیان پێ ئەگوترێ لەناوچەی خۆیاندا بە ڕابەرایەتی محەمەدی سان ئەحمەد ئەکەونە پشتیوانی کردنی شێخ مەحموود، وەکو لە چەند کەسێکم بیستووە بەم شێوە بووە.

﴿ محەمەدی سان ئەحمەد دوای شەڕی-ئاو باریک-بەڵێن و پەیمان ئەدا بە شێخ مەحموود کە بەو پەڕی دڵسۆزییەوە هاوکاریی بکات و هەرچی شێخ پێی باش بێت ئەوە بکات.

ئەو دەمە شێخ تەشریفی لە گوندی(داریکەلی) ناوچەی بازیان بووە، چونکە ئینگلیزەکان سلێمانییان پێ چۆڵ کردبوو، ئەویش پەنای بردبووە ئەو ناوچەیە و بەخۆیو هێزێکەوە لەوێ گیرسابوویەوە. خەڵك لەهەر لایەکەوە ئەوانەی هەوادار و دڵسۆزی شێخ بوون ئەچوونە خزمەتی و زۆریشیان بە شێوەی نامە پەیوەندییان پێوە ئەکرد. ئێمەش محەمەدیسان ئەحمەد ئاگاداری کردین کە ئەیەوێ نامەیەك بۆ شێخ بنووسێ و بەڵێنی هاوکاری کردنی پێ بدات. کەسمان لە قسەکەی سەرپێچیمان نەکرد، ئەویش نامەیەکی بۆ نارد.

پاش ماوەیەك شێخ مەحموود داوای کرد کە محەمەدی سان ئەحمەد بچێت بۆ لای: ئەمیش بۆی نەکرا بڕوات لە جێگەی خۆی مەحموودی کوڕی و مەحمودی ئەحمەدی وەسمان ئەنێرێ و پێیان ئەڵێ کە پەیڕەوی بڕیاری شێخ بکەن و لە قسەی دەرنەچن، وە هەر کاروبارێکیشی بووخێرا ئاگادارم بکەنەوە.

هەردوو مەحموود نزیکەی ساڵێك لە خزمەتی شێخدا مانەوە لەو ماوەیەدا بۆ چەند جارێك نامە لە نێوان محەمەدی سان ئەحمەد و شێخدا دێنن و ئەبەن، نامەکان بەداخەوە نەماون، بەڵام پاشان دەرئەکەوێت کە ئەو نامانە یەك لە دوای یەك پەیوەندییان توندتر و بەهێزتر کردووە. لە ئەنجام دا شێخ داوا ئەکات کە

خۆیشی ببینێ ئەمیش لەگەڵ برازایەکیدا بەناوی(محەمەدی قادر) ڕێگای داری کەلی ئەگرێتە بەرو بەدیداری شێخ شاد ئەبێ. دەست لەناو دەست پەیمانی لەگەڵدا تازە ئەکاتەوە.

دوای ئەم پەیمانە ئیتر هەرچی شەمێرانی هەیە هەموو پەتێکی پەیوەندی لەگەڵ میری و دەستەلاتی ئینگلیزدا پچڕان. بە هیچ شێوەیەك دەخلی کاروباری داگیرکەر نەکەوتن و پشتمان هەڵکرد. زۆر جار لە هەڵەبجەوە ئەکرایە سەرمان کە باج و پیتاك بدەین، بەڵام گوێمسان لێ ئەخەواند و نوێنەرەکانیانمان دەرئەکرد. ئەمە ماوەی چوار ساڵی خایاند.

سەرەك هۆز ئەیزانی ڕۆژێ لە ڕۆژان دوژمن بەرۆکی پێ ئەگرێت، بۆ ئەوە هەمیشە تفەنگچی لەسەر کەژوملەوڕێگا و بانەکاندا دا ئەنا. مەفرەزەیەکی چاودێری دروست کردو کوڕێکی ئازا و قارەمان و کەللەی شەقی بەناوی(عەزە بەران) کردە بەرپرسیان.

دوژمن کێچ کەوتە کەوڵیەوە ئەیزانی چۆن مل بەم هۆزە بدات و ئەو باردیان لە دەست وەرگرێ. بۆ ئەوە کاپیتان(لیس) کە ئەو دەمە فەرماندەی ناوچەکە بووە، هێزێ پێك دێنێ لە حسەینی حەسەن بەگ و(٢٠) پۆلیس لەگەڵ هەندێ دەستەو دایرەی تردا. ناردنی بۆ ئەوەی بارەکە هێمن کەنەوە. ڕوویان کردە گوندی(کانی کەوە) لەوێ داوا ئەکەن کە هەرچی کوێخای ئاواییەکانە گردبنەوە بۆ ئەوەی یەکی(٤٠) لیرەی زەویانەی ئەو چوار ساڵ یاخی بوونە بدەن. کوێخاکان کۆ ئەبنەوە کە بریتین لەمانەی خوارەوە:

گوند	کوێخا
١. توولەبی	ئەحمەدی حسەین
٢. چەمەڕەش	عەبدوڵای مام ڕەسوڵ

٣.کۆکۆیی شەمێران	محەمەدی ڕۆستەم
٤.دەنگەومرە	حەمە شەریفی قادر
٥.بەشی ماجە	محەمەدی مەحموودی هەواس
٦.بەشی پیرك	حەمە توفیقی میران
٧.ومرمن	بارام حەمەی شاوەیس
٨.زمناکۆ	نادری مام بارام (ئەم هۆزمنیمامین و لە ناوچەی شەمێرانن)
٩.ولومر	ئەحمەدی سان ئەحمەد
١٠. بەشی ئەحمەد بەگ	محەمەد عەبدول ڕەحمانی یونس بەگ
١١.دلف	تۆفیق فەرەج
١٢. مام شەوی	قادری ماجك
١٣.شمك مەیدان	مەحموود محەمەد چراغ

دوای ئـەوەی کـە ئەمانـە گردبوونـەوە، کاربەدەسـتەکان کەوتنــە هەڕەشــەو گوڕەشە. عەبدوڵای مام ڕەسوڵ و ئەحمەدی حسەین کە بە تەوسەوە قسەیان کردو بەرپەرچی داواکەیان دایەوە، دایاننە بەرو بە پاڵ بردنیان. محەمەدی سان ئەحمـەد کـە ئەمـەی بینـی دەسـت بـەجێ لـە دیـوە خانەکـەی هاتـە دەرەوە، دەمانچەکەی دەرهێناو هاواری کرد.

–ئادەی خەڵکینە بیانگرن، دەست بەستیان کەن، ئەمانە هـاتوون شـەرەفمان بشکێنن . بەو بانگ و هاوارە، خەڵکەکە هەموو پەلامارمان دان دامانئە نـاوەوە. تێیان بەربووین و ڕاومان نان.

ئیتر کار وەك خۆی مایەوە تـا دوای دوو مـانگ دوژمـن فرۆکەیـەکی نـاردو بەیان نامەیەکی لێبووردنی بەسـەر ئاواییەکاندا بلاّوکردەوە. لە بـەیان نامەکـەدا

داوای ئەوەیان لێکردبووین کەواز لەو سەرپێچی و یاخی گەرییە بێنین. ئەگەرنا ئەوا مەترسی دێتە ڕێتان و بۆمبارانتان ئەکەین.

محەمەدی سان ئەحمەدیش بە خەڵکەکەی وت مل نادەین و بۆ ئەوەی تووشی زیان نەبین ئاواییەکە چۆڵ کەن و ڕووبکەنە ئەشکەوت و بن بەردەکان.

دوای چەند ڕۆژێ کە دوژمن هیچ هەواڵێکی پێ ناگات چەند فڕۆکەیەکی ناردو ئاوایی(کانی کەوە)ی کوتا. محەمەدی سان ئەحمەد خۆی لە پێینی دێکەدا مایەوە، تفەنگێکی برنەو خۆری پێ بوو کە(تەیارە شکێن) یان پێ ئەووت. کەوتە تەقە کردن لێیان و یەکێکیانی لێ خستە خوارەوە. سێ ئەفسەری تیابوو، بە پەرەشووت خۆیان بەردایەوە، لەناو بێشەو قامیشەڵانەکانی چەمەڕەشدا کەوتن. بە بەیداخێکی سپی نیشارەتیان بۆ یەکێ لە فڕۆکەکان ئەکرد کە بچێت بەدەمیانەوە. فڕۆکەکەش خێرا نیشتەوەو سواری کردن. هەر ئەو شەوە (لیس) نامەیەکی بۆ محەمەدی سان ئەحمەد ناردو تێیدا نووسیبوی ئەگەر فڕۆکەکە ئەسووتێنن لێتان خۆش ئەبین.

لە بارەی کەوتنە خوارەوەی ئەو فڕۆکەوە ڕۆژنامەی (ئومیدی ئیستیقلال) لەژێر سەردێری (بۆمباردومان)دا وەك هەواڵ بڵاوی کردۆتەوە و دەڵێ: (لە ١٢ی مارتدا پێنج تەیارە ئاوایی حەمەی سان ئەحمەد کە لەوبەر سیروانە بۆمباردومان کراوە لە تەیارەکان یەکێکیان سقوتی کردووە)[١٦].

بەڵام محەمەدی سان ئەحمەد گوێی بەنامەکە نەداو بڕیاری دەرکرد فڕۆکەکەیان سووتان. دوای ئەمە دوژمن ڕۆژێکی تر چوار فڕۆکەی نارد و ناوچەکەیان بە خەستی بۆمباران کرد. بەڵام زیانێکی ئەوتۆیان نەگەیاند. چونکە ملەی(تەمووره ژەنان) هەمیشە چاودێری پێوە بوو. بە تەقەکردن ڕێگەیان نەدا فڕۆکەکان بە ئارەزووی خۆیان دەست بوەشێنن.

کار وەك خۆی مایەوە، پاش ساڵێ ئینگلیزەکان داوایان کرد کە پەیوەندیی نێوان هەردوولا خۆش بکەن. بۆ ئەوە داوایان کرد کە محەمەدی سان ئەحمەد بچێتە هەڵەبجە، ئەگەر خۆیشی نایەت ئەوا کوڕەکەی بنێرێ. تا مەسەلەکە کۆتایی پێ بهێنن و هیچ لە نێواندا نەمێنێ. محەمەدی سان ئەحمەدیش پاش ئەوەی کوێخاکان داوایان لێکرد، مەحموودی کوڕی وئەحمەدی حسەینی نارد بۆ هەڵەبجە . هەر کە گەیینە جێ یەکسەر گرتنیان و هەواڵیان نارد بۆ محەمەدی سان ئەحمەد تا خۆی نەیەت ئازادیان ناکەین.

ئەمیش کە زانی ئەمە پیلانە یەکسەر نامەی نووسی بۆ ئەم سەرەك هۆزانە:

١. عەبدوڵلای حەمەی خوا کەرەم-نەوروزلی.

٢. حەمە ئاغا-گەلاڵی.

٣. سەیید ئەورەحمان-تاوگۆزی.

ئەمانیش هەموویان هاتن بە دەنگیەوە. لەشکرێکی گەورەیان پێك هێناو روویان کردە شاری هەڵەبجە. دایان بەسەر سەراداو شەڕ دروست بوو، ئینگلیزەکان زۆریان بۆ هات و ناچار بوون هەردوو گیراوەکە بەردەن و بەسەر بەرزی بگەڕێنەوە شوێنی خۆیان.

٢- عەبابەیلێ و هاوار

پیرانی عەبابەیلێش ئەگێڕنەوەکە: خەڵکی ئەم ناوچە باج و پیتاك و سەربازی نە ئەدا بە دەوڵەتی ئینگلیز. کاپیتان(لیس) دەکاتە سەریان. لە عەبابەیلێ: شێخ رەشید، شێخ کەریم، شێخ عەبدولرەحمان، ئەحمەدی حەمە چاورەش، مەحموودی یاسە و لە هاوار: سەیید مراد، وەستا تۆفیق وچەند کەسێکی تر لە گەڵیاندا بڕیاریان دا کە ئەگەر دوژمن بێت بۆیان دەستی لێ

نەپارێزن. هەرچەندە هەندێ کەس ئەترسان، بەڵام ئەوان گوێیان بە هیچ نەداو لەسەر بڕیاری خۆیان سوور بوون.

دوژمن هەم لەشکرەکەی زۆر بوو، هەم چەکی باش و فڕۆکەشی هەبوو. بەڵام چەکەکانی ئەمان بریتی بوو لە(تەیارەشکێن، سێ تیر، وەرەندل، تاپڕ، ساچمە زەن، ژێر ساف). بەڵێ دوژمن کاتێ ئەمەی بۆ دەرکەوت لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی کاپیتان لیس و بلقاسم بەگ رێکخست وگەشتە عەبابەیلێ، بەڵام بەشەڕ، دوای ئەوەی شەڕەکە تەواو گەرم بوو، دوژمن زەفەری هێناو سوارەکان بە شنرویێدا هەڵزنان و کەوتنە تەقەکردن لە لەشکرەکە. ئینجا دوژمن فڕۆکەی هەڵسان و ئەوانیش بەرەو ئەشکەوڵ دەرئەچن. دوایی دوژمن شوێنیان ئەکەوێ، ئەوانیش بەلاپاڵەکانی ئەشکەوڵەوە خۆیان دەشارنەوە، شێخ رەشید پێیان دەڵێ: تەقەیان لێ مەکەن با بچن گوندی هاوار تاڵانکەن، کە لەو سەرەوە گەڕانەوە ماندوون و کۆڵیان پێیە دەستیان لێ ئەکەینەوە. لەشکرەکە بەبێ تەقە ئەچێتە گوندی هاوارو تاڵانی ئەکات، کاتێ کە ئەگەڕێنەوە لە ناوەڕاستی دۆڵەکەدا تێیان ئەسرەوێنن و کوشت و کوشتارێکی زۆریان لێدەکەن. دوژمن پاش ئەوە ئەکەوێتە دەست وەشاندن، هێزی تردێنێ لە پێشەوە گوندی عەبابەیلێ بە فڕۆکە بۆردومان دەکات و زیانی ماڵی و گیانی لە خەڵك ئەدات. عەبدوڵڵای خاڵۆی دایکی حیکمەتی مەلا عەلی شەهید دەبێت و چەند کەسێکیش بریندار دەبن. شێخ رەشید و هاورێکانیشی کە دەزانن لەشکرەکەی دوژمن زۆرە و دەرەقەتیان نایەن ناچار بەرەو دیوی ئێران ئەڕۆن و روو ئەکەنە گوندی(باراماوا)ی لای مەریوان. دوای ساڵێك کە ناوچەکە گۆڕانی بەسەردا دێ ئینجا ئەگەڕێنەوە.

٢. ئاوایی ڕۆستەم بەگ

لەم گوندەدا بەگزادە جافی وەڵەوبەگی تیا بووە. ئەمانیش چەك و تفاق و سوارچاکی باشیان هەبووە و لەگەڵ دەستەلآت دارانی ئینگلیزدا کەوتوونەتە ناکۆکی. ئینگلیزەکان نامەیان دەنێرنە سەر و هەڕەشەیان لێدەکەن، بەلآم نەك ئەوەی کە هەڕەشەکە نەیترساندوون بەڵکو بەو پەڕی ئازایی و جەسوورییەوە وەلآمیان دەدەنەوە و بڕیاری شەڕکردن دەدەن نەك خۆ بەدەستەوەدان. ئینگلیزەکان دوو فڕۆکە ئەنێرنە سەر گوندەکە و بۆمبارانی دەکەن کە پیاوێکی ڕۆستەم بەگی یار ئەحمەد بەگی تیا شەهید دەبێ.

پاشان هێزێك دێننە گوندەکەوە، ئەمانیش ماوەیەك شەڕیان لەگەڵ دەکەن و پاش ئەوەی کە فیشەکیان پێ نامێنێ و لەشکرەکەی ئینگلیزیش زیاتر دەکات دەشکێن و حەمە سەعید بەگ بەدیلی دەگیرێ کە دوای ماوەیەك گۆڕیویانەتەوە بە ئەفسەرێك و دوو سەرباز کە لای ئەمان دیل دەبن.

* * *

ئەحمەد موختار جاف وەکو (قانع) و(شاهۆ) لەسەر مەسەلەکە بێدەنگ نابێت. ئەمان هەر کە دەزانن شۆڕشەکە بەدڵی ئەوان نیە وازدێنن و گۆشەگیر دەبن. هەر چەندە هەندێ نومێدیان هەر بە شێخ دەمێنێ و جار جار هەر بە سەری دەکەنەوە. بەلآم ئەحمەد بەگ لەسەر کێشەکە دەڕواو لەگەڵ شێخدا دەکەوێتە ململانێ.

ڕۆشنبیرانی ئەو دەمە زۆریان وەك قانع و شاهۆ دەبن و جەمال عیرفان و عارف سائیب و جەمیل سائیبیش وەك ئەحمەد موختار جاف.

پاش ئەوەی مل ملانێکەیان توندو تیژ دەبێ شێخ ئەیگرێت و لە زیندانی(جاسەنە)توندی دەکات. دوای ماوەیەك کە ژیانی زۆر ناخۆش دەبێ

نامەیەکی شیعری بۆ شێخ دەنووسێ و داوای لێبوردنی لێدەکا.
شیعرەکە بەم بەیتە دەست پێ دەکات:

سەبا عەرزی خلوسی و بەندەگیم و هەم دوعا خوانی
ببە بۆ خزمەتی شاهی موحیتی گشت سلێمانی

دوای ئەوە ئیتر شێخ ئازادی دەکات و دێتەوە لە هەڵەبجە دادەنیشێ. ئەو دەمە ئینگلیزەکان بە بۆنەی هاوکاری کردنی خانمی وەسمان پاشای دایکی ئەحمەد موختار جافەوە لە هەڵەبجەدا دەستەڵاتیان زۆر دەبێ و ئەچنە بن کلێشەی ئەحمەد موختار جافەوە. ئیتر کێشەکە ئەوەندەی تر لە نێوان ئەم و شێخدا توندو تیژ دەبێ. بەڵام تازە ئەحمەد موختار جاف دەستی لە شوێنی خۆی گیر بووە و شێخ هیچ دەستەڵاتێکی بەسەریدا نامێنێ.

ئیتر لەگەڵ دایکیان بە تەواوی دەست لەگەڵ ئینگلیزەکاندا تێکەڵ ئەکەن، بە هیوای ئەوەی کە ئەنجامێ بەدەست بێنن. بەڵام پاش ئەوەی کە شۆڕش تێك ئەشکێ و شێخ لە شەڕی دەربەندی بازیاندا بە برینداری ئەگیرێ، ئیتر ئینگلیزەکان دەست لەو بەرنامەیە هەڵئەگرن کە دایان نابوو حکومەتێ بۆ کورد دروست بکەن. لەسەر ئەمە ئەحمەد موختار جاف دڵی لە ئینگلیزەکان کرمێ ئەبێت و بەینی لەگەڵیان سارد ئەبێت. لەم ماوەدا(ح) بەگ بە تەماحی ئەوەی بکرێتە قایمقامی هەڵەبجە زۆر بە گەرمی خۆی ئەخزێنێتە بن دەستی ئینگلیزەکان و دەست ئەکات بە گێرە شێوێنی. وردە وردە وای لێ دێت ئەحمەد موختار جاف لەبەر چاوی ئینگلیزەکان رەش ئەکات. ئینگلیزەکانیش تادێ پشت لە ئەحمەد موختار جاف ئەکەن و بایەخ بە(ح) بەگ ئەدەن و ئەیکەنە قایمقام. ١

ئەحمەد موختار جاف بەو نفوزەی کە هەیبووە ئینگلیزەکان ناتوانن هیچی لەگەڵدا بکەن، ئەمیش ئەو ساڵانە خۆی سەرگەرم ئەکات بە دانانی شیعری تەرو چیرۆکەوە. چیرۆکە بەناوبانگەکەی بەناوی(مەسەلەی ویژدان) بەرهەمی ئەو ئەورانەیەتی. چەند ساڵ تێئەپەڕێ ئینگلیز هەر حاکم ئەبن و ئەحمەد موختار جاف گۆشەگیر تا لە ساڵی ١٩٣٤دا دژی ئینگلیزەکان رائەپەڕێ، بە خۆیو کۆمەڵێ چەکدارەوە ئەدەنە کەژی بالاّنبۆ. ئینگلیزەکان بەم کارە ڕائەچڵەکێن و ئەکەونە جرت و فرت. لەم لاو لاوە جاسوس بلاّو ئەکەنەوە و هەوڵ ئەدەن لە داوێکدا بیگرن. بەلاّم ئەو بەشێوەی پارتی زانی ئەژی و بە تایبەتی کۆکۆییەکان یارمەتی دەری تەواوی ئەبن لەبەر ئەوە هەر چەند هەوڵ ئەدەن بەلاّم هیچیان پێ ناکرێت.

ئەو دەمە بە چیاوە وێنەیەکیان گرتووە کەمن لەخوا لێخۆشبوو حیلمیم وەرگرت. وێنەکە ئیستەش ماوە، بەلاّم کەڵکی چاپکردنی نەماوە. هیوادارم لای کەسی تر هەبێت و پارێزراو بێ، چونکە وێنەیەکی بەنرخی مێژووییە.

ئەو کەسانەی کە لەم بزوتنەوە چکۆلەیەدا بەشدارییان کردووە، هەموویان ناویان لەم پارچە شیعرەدا هاتووە کە لە پیا هەڵدانی ئەحمەد موختار جاف وسوارەکانیا دانراوە.

شـــازادەی دەوران ئەحمـــەد موختـــارمن
پـــەی رۆژی دەعـــوا ئەســـفەندیارمن
هەر پەی وێش خاســەن شــەو و رۆژ هــەیجا
چـــەنی دوژمنـــان بکـــەرۆ هـــەیجا
شـــۆخەن، لیندەنـــەن، لارە کــــلاّوەن
جـــە دووری یـــارش جـــەرگ کـــەواوەن

دایم نە خەیاڵ حاڵی کوردانەن

بۆیە لەراکێل خاکی ئێرانەن

ئومێدش ئیدەن وملولەی تفەنگ

ئیستیقلالمان بگیرۆ وە چەنگ

(مستەفا) شێرەن(غەفار) نەهەنگەن

(حەسەن) و(مەجید) وێنەی پڵنگەن

(مستەفا) مەشهور بەمچە شازە

قاتیلی رۆح و گیانی سەروازە

(لایق) بە خاڵەن تفەنگی لاشان

بۆ(فەتاح) حازر پێنج تیری ئەڵمان

بۆ(باقی) خاسە لە قۆڵ و سەنگەر

وێنەی شێری نەڕ بگێرۆ لەنگەر

(میرزا) میرزا گەل شێری ژیانەن

(حەمە) و(حەمەمین) مەردی مەیدانەن

(لەتیف) و(رەحیم)، (ساڵەح) و(کوردە)

بە مەردیی گرەو جەڕۆستەم بەردە

(شێخە) وو(کامیر) نازاو زرنگەن

هەمیشە حازر مایل وە جەنگەن

بەوری بەیانەن(فەتاح) چناری

دوژمنیش دایم مکەرۆ زاری

مەعلوم کەڵەمێرد شێری ژیانە

خــوا‌حه‌مـــه ســاڵه‌حا مـــه‌ردی مه‌یدانـــه
اعه‌بدولكــه‌ریم‌ایــش خزمـــه‌ت گــوزاره
چاكـــه‌ی ئـــه‌و لـــه لام زۆربـــێ شـــوماره.

ئه‌م بزوتنه‌وه‌یه رۆژ به‌رۆژ دۆست و هـه‌واداری زیـاتر لـه ده‌وری خـۆی كـۆ ئه‌كاته‌وه‌و رۆژ به رۆژیش ئینگلیزه‌كان ترسی زیاتریان لێ ئه‌نیشێ. له‌به‌ر ئه‌وه فه‌رزی ئه‌كه‌ن له‌سه‌ر شانی(ح) به‌گ كه هه‌ڵسێ به كوشتنی ئه‌حمه‌د موختـار جاف.

با لێره‌دا بچینه سه‌ر هه‌واڵێك كه رۆژنامه‌ی (ئومێـدی ئیسـتیقلال) لـه ژماره‌ی (٢٥)دا بلاوی كردۆته‌وه.

خه‌به‌راتی داخلی

(به‌پێی مه‌علوماتی ئـه‌هالی له‌سـه‌ر ته‌شه‌بوسـات وموراجه‌عـه‌ت ئه‌حمـه‌د بـه‌گی عوسمان پاشای ئه‌ڵه‌بجه بۆ موحافظه ی مه‌نفه‌عه‌تی شه‌خصی خۆی به‌هه‌ر ده‌سایس و حیله‌بازییه‌ك بوو میقدارێك سواره‌ی له حكومه‌تی به‌ریتانیا سه‌ندبوو، به واسیته‌ی ئه‌م قوه‌ته‌وه خه‌ریكی غه‌دروو ته‌عه‌روضاتی ئه‌هالی بوو، له‌سه‌ر ئه‌وه عوموموی ئه‌هالی ئه‌طراف وعه‌شایر مه‌جبوره‌ن قیامیان كردو ته‌عه‌روضی ئه‌و قووه‌ته‌و ئه‌حمه‌د به‌ گ یان كردبوو تا شاری ئه‌ڵه‌بجه ته‌عقیبیان كردبوون)

له‌پاش ئه‌م وه‌قعه‌یه موفه‌تیشی كه‌ركوك میجه‌ر ئه‌دمۆنس به سێ طیاره‌وه ئه‌چێته ئه‌ڵه‌بجه، له حینی طیراندا طه‌یاره‌كه‌ی كـه میجـه‌ر ئه‌دمۆنسی تیا بـووه سـقوطی كردبوو. خۆی ده‌ستی شكابوو، ماكینیسته‌كه‌ی سه‌ری شكابوو، به دوو طه‌یاره‌كه‌ی تر رۆیشتبوونه‌وه بۆ ئه‌ڵه‌بجه و طه‌یاره‌كه‌ی تر به شكاوی له ئه‌ڵه‌بجه به‌جێ دێڵن.

وە (خانمی عوسمان پاشا بۆ موحافەظەی هەموو شتێکی خۆی جافرسانی هێنابووە ئەڵەبجە) وە ذاتەن ئەو قوەتە سوارەیەی کە لەناو ئەڵەبجەدایە سوارەکانیان بە طەمەع ئولاغ وسیلاحەکانیان لەخۆیان تەقسیم کردووە)[١٧].

ئەم هەواڵە دەست هەڵبەست نیە، بەڵام ئەوەندەی تیایە کە کەسێکی دژ بە ئەحمەد بەگ وشۆڕشەکەی ڕایگەیاندووە و بڵاوی کردۆتەوە؛ چونکە مێژووی ژیانی ئەحمەد موختار جاف دوور نیە وگەلێك لەو کەسانە تا حەفتاکانیش وهەشتاکانیش لێیان مابوو کە لە شۆڕشەکەیدا بەشدارییان کردبوو، ئەوانە هەموو شایەت عەیان بوون کە هەرگیز ئەحمەد بەگ بۆ (مەنفەعەتی شەخصی) خۆی کاری نەکردووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە هەموو بەرژەوەندی وگەلێك لەسەرمایەکەی کردۆتە قەزاوگێڕی کوردایەتی. ئەم تۆمەتدانە پاڵەی دەست چنی نەیارەکانییەتی کە ئەحمەد بەگ پێیان دەڵێ:

جاهیلان بۆ (ئیستیفادەی زاتی خۆیان) ڕۆژو شەو
لەم موحیطە مەنعی عیلم و سنعەت وعیرفان ئەکەن
ڕوورەشی دنیاو قیامەت ئەو نەفامانەن کەوا
هەجووی قەوم و میللەتی خۆیان بە پارەو نان ئەکەن

(ح) بەگ لەناو خەڵکی گوندی (مۆردین)دا چەند پیاوێ بە پارەو تەماحی دنیا دروست ئەکات و لە ڕێگەی ئەوانەوە ئەکەوێتە شوێن پێ هەڵگرتنیان، دوای چەند مانگ گەڕان و سۆراخ کردن بە دزی و پەنامەکییەوە لەسەر ئاوی سیروان فرسەت دێنن و ئەحمەد موختار جاف بە فیشەکی برنەوێك ئەکوژن لە کاتێکدا کە بە کەڵەك ویستویانە لە ئاو بپەڕنەوە. دوای کوشتنی ئەحمەد موختار جاف بزوتنەوەکە کۆتایی پێ دێ و دەوڵەت لە چەکدارەکان ئەبووری و ئەگەڕێنەوە شوێنی خۆیان.

هەر ئەو دەمانە واتە لەکاتی بزوتنەوەکەدا و پاش نەمانی بزوتنەوەکەش (ح) بەگ و دوژمن لەناو خەڵکدا ئەیکەن بە پروپاگەندە کە گوایە ئەحمەد موختار جاف لە قومار کردندا ئیفلاسی کردووە و داویەتە کێو. لەم کارە نا ئینسانیەدا مەرامیان ئەوە بووە کە ناوی کوردایەتی لەسەر بزوتنەوەکە نەهێڵن و کەسایەتیە سیاسی-ئەدەبیەکەی ئەحمەد موختار جافیش لەکەدار بکەن.

راستە رەنگە لەو سەردەمەدا لای هەندێ نەفام و گێلە پیاو توانیبێتیان ئەو ناڕاستیە بچەسپێنن، بەڵام خەڵکی رۆشنبیر و شۆڕشگێڕ هەرگیز ناوی ئەحمەد موختار جافیان لەبیر نەبردۆتەوە و نایبەنەوە، ناوی ناشەریفی ئەوانیش کەوتۆتە زبڵدانی مێژووەوە.

هەڵوێستی خەڵکی هەڵە بجە لەمەڕ کۆمەڵەی گەلانەوە (عصبة الأمم)

کە رۆژی ١٦ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٥ لە جنێڤەوە بڕیاری کۆمەڵەی گەلان گەشتە (مەندووبی سامی) لە عێراق و بەتایبەتی لە خاڵی سێیەمدا کە دەڵێ: (حکومەتی بەریتانیا دەعوەت ئەکرێ بۆ ئەوەی کە لە داخلی صەلاحییەتی ئینتدابی خۆیدا تەئمینی ئاسایشی کوردەکانی عێراق بکا، تەئمیناتێك کە لە بابەت ئەو شکلی ئیدارەی محەلییەوەیە کە لە طەرەف لوجنەی تەحقیقاتەوە لە خیتامی راپۆرت دا تەوصیە کراوە) خەڵکی گەلێ خۆشحاڵ بوون وجەژنی شادمانییان گێڕا. بە تایبەتی چینی رۆشنبیر ئەو بڕیارەیان زۆر بە جیدی وەرگرتبوو، چونکە پێیان وا بووە کە تاقە هیوایەکە کە کورد ئەتوانێ بە ئاواتی خۆی بگات.

یەکێك لەو رۆشنبیرانەی کە زۆر بە پەرۆشەوە بەرەو پیری ئەو چارەنووسە رۆشتووە شاعیرو چیرۆکنووسی بەناوی -ئەحمەد موختار جاف- بووە.

ئەحمەد موختار جاف بۆ خۆی پێشتر پەیوەندی توندو تۆڵی لەگەڵ ئینگلیزدا هەبووە، ئەمیش وەك زۆربەی رۆشنبیرەكانی ئەو سەردەمە پێی وابووە كە كێشەی كورد لە لایەن دەوڵەتێكی زلهێزی وەكو بەریتانیاوە چارەسەر دەكرێت، نەك لە رێگەی دەوڵەتانی سەر دەستەوە، بەتایبەتی دەوڵەتێكی كۆنەپەرست ودژە كوردی وەك دەوڵەتی عوسمانی.

ئەحمەد موختار جاف هەركە بەو بڕیارە دەزانێت لەشاری هەڵەبجەدا ئاهەنگێكی گەورەی سیاسی سازدەكات وپێشوازی لێدەكات. باس وخواسی ئەو ئاهەنگە لە رۆژنامەی (ژیانەوە) دا لەژێر سەردێڕی (خەبەراتی هەڵەبجە) دا كراوە. وا دەقەكەی بڵاودەكەینەوە، پاش ئەوەی هێنامانە سەر شێوە نووسینی نوێ:

خەبەراتی هەڵەبجە

حەفلەیەكی تەبریكیە لە موژدەی قەراری عصبە الامم لە خصوص موحافەظەكردنی حدودی ویلایەتی موسڵ وحقوقی كورد.

دوێنێ كە ١٩٢٥/١٢/١٨ رۆژی جومعە بوو، ناگاه لە ئافاقی ئەلەبجەدا غولغولەیەكی سروور هەڵسا موژدەیەكی خۆش بەناو هەوای موعەطەری كوردستانا، بە واسطەی تەلەغراف بێتەلەوە شەرەف ورودی كردو ئەم موژدەیە دەوایەك بوو كە حەیاتێكی تازەو ئەبەدی بەخشی بە عمومی عێراق، وە بیلخاصە بە میللەتی كورد، ئەم میللەتە مەظلومە، كە هەتا ئێستا بە دەست ظولم و تەغەللوبی توركەكانەوە ئەی ئاڵان، لەپڕێكا خەبەرێكی وا خۆش ئەثەری بۆ بێ وئەبەدی ئەجات درابێ لە دەست تورك و حوقوقی محافەظە

کرابیٚ، وه لەو غائیله عەظیمه که سەبەبی فەوتاندنی مادی ومەعنەویمان بوو خەلاص بوبیٚ، عەجەبا موژده لەمه خۆشتر و موبەشیرتر ئەبێت؟

لەگـەلٚ وروردی موژدەکـه بـه واسـطەی حەمییـەت و وەطـەن پـەروەری حەضرەتی قایمقامەوه دەست بەجیٚ له دائیرەی حکومەتا ئەمر درا به تەدارەك کردن بۆ حەفلەیەکی تەبریکیـه. لـه خۆشـیا لـه طـەرەفی عومومـی مـەئموران و ئەهالیەوه دەست کرا به فەعالیەت. به ئانێك حەوشـەی سـەرا تـەفریش کـرا. جـەنابی ضـابطی ئیرتبـاط (کاپیتـان مـور) لەگـەلٚ موتـەباقی مـەئمورینی موحتـەرەمی حکومەتی فەخیمەو قوماندانی عەسکەری جەنابی جەمیل بـەگ، لەگـەلٚ عومومـی ضابطـان مەعینیـەن دەعـوەت کـران، عومومـی ئەشـرافی مەملەکەت و متەباقی ئەهالی به کەمالی سرور ئیشتراکیان کرد. لـه دوای چـاو قاوه خواردن ونیکرامـی فەرقـەلعادەی مـەدعووەکان ئـەو مـوژده خۆشـه کـه بـه تەلـەغراف لـه طـەرەفی حـەضرەتی ئەفخـەم مـەندوب ئەلسـامییەوه هاتبـوو خوێندرایەوه. عومومی حاضرین لەخۆشیا دەستیان کرد به گریـان. لـه دواییدا له طەرەف رەشید نەجیب ئەفەندییەوه ئیرتیجالەن به دەنگێکی بەرز نوطقێك خوێنرایـەوه، مەقالەکـەی عیبـارەت بـوو لـه عـەرضی تەشـەکوراتی عومومـی میللـەتی کـورد بـۆ حکومـەتی موعەظەمـەی بـەریتانیا وبیلخاصـه بـۆ ذاتـی ئوباتکار (مستەر ئەیمری) وه بۆ جەمعیەتی موقەدەسەی حەقپەرست عصبه الامم، له خیتامی قصەکانیدا لـه طـەرەف حاضرونـەوه بـه چەپڵـه لێـدان وبـه دەنگی بـەرز (هـەر بـژی حکومـەتی فەخیمـه) موقابەلـه کـرا. وه دیسـانەوه لـه طەرەف شاگردێکی مەکتەبی ئەڵبجه جەمال ناوەوه نوطقیکی زۆر موئـەثیر و خۆش خوێنرایەوه عەینەن له خوارەوه عەرضی ئینظاری قارئین کرا دیسانەوه

به چەپڵە لێدان موقابەلە کرا وە لە طەرەف شاگردانی مەکتەبەوە دەست کرا بە تەغەنی کردنی گۆرانی وەطەن، لەخۆشیا هەموو حاضرون سروورِیان لەروو نەتکا. وەگەورە وبچوك دەستیان کرد بەدەست گوشین و تەبریکاتی یەکتری. حاصلی هەتا ئێستا موحیط تەصادوفی جەژنێکی وا خۆشی نەکردووە وئەم رۆژە لە تەئریخی ئیجتیماعی کوردا بە جەژنێکی میللی وموقەدەس ئەناسرێ، هەر بژی حکومەتی فەخیمە، هەربژی حکومەتی عێراق، هەربژی میللەتی کورد قایمقامی وەطەن پەروەری ئەڵەبجە.

ئەمەش وتاری قوتابیەکەی قوتابخانەی هەڵەبجەیە بە داخەوە بۆمان روون نەبوویەوە کە قوتابیەکە کێیە؟ لە سەرووی وتاری قوتابییەکەوە نووسراوە: نوطقەکە کە لە طەرەف شاگردی مەکتبەی ئەڵەبجە جەمال ناوەوە خوێندراوەتەوە:

حضار کرام

موعلومی هەموو لایەکە ئەم میللەتە مەظلوومەی ئێمەیە لەوساوە کە لەژێر دەست وحیمایەی تورکە وەحشیەکانابوو لە هەموو خصوصێکەوە لە تورەقیات وتەعالی مەحرومیان کردبووین، لە ژێر پەردەی ظولم وجەهالەتا هێشتبویانینەوە. ئەو ظولمەی کە لە حەربی عومومیدا لە ئێمەیان کرد طەبیعی لەفکر ناچێتەوە. بە واسطەی سەعی وجوهدی حکومەتی فەخیمەی بەریطانیاوە بە ئیحتیلالی عەسکەری ئێمەیان لەپەنجەی ظولمیان نەجات دا. حقوقیان پێ بەخشین بەم سەببەوە چاومان کرایەوە. تورکەکان چونکە ئیستیفادەیەکی زۆریان لێ کردبووین هەر بەو طەماعە بە ئەنواعی تەشەبوسات بە ناحەق ئەیان ئەهێشت بە کەمالی ئەمنیەت وئاسایش ئیدارە بکەین. ئەیان ویست دیسانەوە بمان خەنەوە ژێر ئیمارە موستەبیدەکەی خۆیان وەکو

حەیوان ئیستخدامىمان بکەنەوە. دیسانەوە بە واسطەی تەشەبوسات وهیمەتی فەوقەلعادەی حکومەتی فەخیمەی بەریطانیاوە عمومی حکوماتی موتەمەدینە تێ گەیەنرا وبۆیان مەعلووم بوو کە تورکەکان سەعی بۆ دەعوایەکی ناحەق نەکەن، نەتیجە شوکر لە مەجلیسی عالی عصبە الامم دا قەرار درا کە حدودی حاضرەمان موحافەظە بکرێ. حکومەتی فەخیمەی بەریطانیا کە ئەم چاکە گەورەیەی لەگەڵ ئێمەدا کرد و بە هەموو قووەتیەوە ئەم میللەتە مەظلومەی موحافەظە کرد ونەجاتی دا ئومێد ئەکەین نابێ قەط لەفیکرمان بچێتەوە وهەموومان بەدڵ وبەگیان بە صەمیمی تەشەکوری حکومەتی فەخیمە ئەکەین. هەربژی حکومەتی فەخیمە هەر بژی حکومەتی عێراق، هەر بژی میللەتی کورد)[١٨].

ئەحمەد موختار جاف دوای ئەوەی کە تێدەگات وهەست دەکات چرای کێشەی کورد لە بڕیارەکانی کۆمەڵەی گەلاندا بەرەو کوژانەوە دەچێت، بە پارچە شیعرە بەناوبانگەکەی لەسەر ئەو مەسەلەیە دێتە دەنگ و بەم شێوە هەستی شۆڕشگێڕانەی خۆی دەردەبڕێت:

دێتە گوێم دەنگێ بەسۆز وشیوەن و گریانەوە
ناڵەی دڵمە لە حەسرەت خاکی کوردستانەوە
لانەواز وبێکەس ومەزڵوومن ئێستا قەومی کورد
گا بەدەستی تورکەکان وگا بەدەست ئێرانەوە
ئیسمی ویژدان وعەدالەت بێ موسەممایەو درۆ
بۆ سیاسەت ئەم قسە کەوتۆتە سەرلێوانەوە
راستە گەر ناوی عەدالەت بۆچی مندالانی کورد
وێڵ و سەرگەردان بسووڕێنۆ بەسەر کێوانەوە

حاڵی کورد ئێستە لەبەینی تورک وئێران و عەرەب
بێچووە تەیرێکـە کەوتوتـە داوی منداڵانـەوە
ئەو قەراری (عصبە)یە وا خەڵک دەڵێن بۆ کورد ئەبێ
هەر قسەی رووتە و قسەش ناچێتـە نـاو گیرفانـەوە
ئەمرۆ با وابێ بەڵام رۆژێ ئەبێ ئەولادی کورد
بێنەوە مەیدان بـە عیلـم وصنعـەت وعیرفانـەوە
نەوجەوانانی وەتەن تەوحید ئەکەن ئەم میللەتە
هەر لە کرماشان هەتا ورمێ وسنە و بۆکانـەوە
رێک ئەخەن ومزعییەتی وان وجزیرە سەربەسەر
عەقرە وزاخۆ ئەبەستن رێک بەقەد بۆتانـەوە
خانەقین ومەندەلی خاکی لورستان یەک بەیەک
وەک ومستا ئەدروون بە باڵای مەنتیقەی بابانـەوە
بەچکە شێرانی عەشایەر بۆ قڕانی دوژمنان
هەروەکو رۆستەم ئەکەونە هاتن و جەولانـەوە
لەشکرێکی مونتەزەم بۆ سەندنی حەق رێک ئەخەن
جوان ورازاوە بـە تۆپی لاکەلی ئەڵمانـەوە
پاش قڕانی مودەعی دەست پێدەکا تەعمیری موڵک
جادەی ئاسن ئەچێتـە شاخی هەورامانـەوە
کێو وکەژ گشتی ئەبێتە باغ وجادەو قەسرو رێ
بۆ تەماشای دەستە دەستە دێن لـە ئینگلستانەوە
لامەدە ئەحمەد لەباسی میللەت و ساپێی بڵێ
تاکو ساقی زوو بدات بادە بەدەم مەستانەوە
پێی بڵێ بەو ساقیە، بەو حوسن ونازە دڵبەرەی
داخی خۆی ناوە بە جەرگی یوسفی کەنعانـەوە

تا بە یادی پاشەرۆژی قەومی لێقەوماوی کورد
زەمزەمەو شادی بخاتە مەجلیسی ڕەندانەوە

کۆمەڵی زانستی کوردان

لە پاش پەرەسەندنی باری ڕۆشنبیری و زیاد بوونی ژمارەی خوێندەواران و سەرکەوتن بەسەر بەشێك لە ئۆردوی نەخوێندەواریدا، پێویستی بوونی ڕێکخراوێکی ڕۆشنبیری لە شاری سلێمانیدا هاتە کایەوە. دەستەیە لاوی لێبوردەو ئەڵهای زانست و ڕۆشنبیری لە سەرەتای زستانی ساڵی ١٩٢٦ دا پێشنیاری دامەزراندنی (کۆمەڵی زانستی کوردان) یان کرد.

دوای ئەوەی کارەکەیان جێگەی ڕەزامەندی تێکڕای خەڵك بوو‌و بە تایبەت لەلایەن خوێندەوارانەوە پێشوازی لێ کراوە و ئامادەیی یارمەتی دان و هاوکاریان دەربڕیوە، دەستەی دامەزرێنەریش گەڵاڵەی بیری خۆیان داڕشتووەتە سەر پێشنیارێك و ئاراستەی وەزارەتی داخلیەیان کردووە هەروەکو کاك غەفور میرزا کەریم لە کتێبی (کۆمەڵی زانستی لە سلێمانی) بەم شێوە دەقەکەی بڵاوکردۆتەوە.

پاش ماوەیەك لەلایەن وەزارەتەوە بەم شێوە وەڵامی هاتوەتەوە.

لە پاش ئیحترام:

جوابی تەحریراتتان کە بە تەئریخی ١٩٢٦/٢/١ و بەر ٥-٢٤ نووسراوە بە موجبی قانونی جەمعیاتی ساڵی ١٩٢٢ مەئزونن بە دامەزراندنی جەمعیەتی ازانستی کوردان، بە شەرتێ موئەسیسەکانی تەسەروفیان تەتبیقی قانونی جەمعیات و پروغرام مەربوت بکەن. ئیتر ئیحترام

وەزیری داخلیە

ئینجا دوای ئـەم رێگەپێدانـە پـتر کەوتونەتـە هـەوڵی خـۆ یەکخسـتنی و بژارکردنی ڕا و بۆچوونەکانیان لە(شەوی٢،٢، نیساندا نزیکەی ٢٠٠ کەس لە کاربەدەستان، بازرگان و رۆشنبیران، حاجی و شێخ و پیاو ماقوڵانی شار تێکڕا لە شارەوانی سلێمانی کۆبوونەوە.

و لەو کۆبوونەوەیەدا دەستەی بەڕێوەبەریان هەڵبژاردوەوە هەندێ پارەشیان بۆ مەبەستی بەڕێوەبردنی هـەندێ کار کۆکردوەتەوە. بەم شێوە رێکخراوێکـی رۆشنبیری کە تەنها ئامانجی خزمەت کردن و برەو پێدانی زانست بووە ، چاوی بە ژیاندا هەڵهێناوەو لەلایەن پەروانەکانی شەیدای تیشکی زانستەوە خزمەت کراوە، تا لە ئەنجامدا ئەم رێکخراوە توانی دەوری کاریگەری خۆی ببینـێ و هەندێك لە برینەکانی لەشی نەخوێندەواری سارێژ بکات.

لە هەڵبژاردنی دەستەی بەڕێوەبەرایەتیدا کە هەنگاوی یەکەمی کار بووە تا دوا خزمەت، خەڵکی هەڵەبجە وەك هەست کردن بـە لێپرسـراوێتی مێژوویـی بەشدارییان کردووە، ئەگەرچی بەشداری کردنەکە بە ژمـارەی کەمـەوە بـووە، بەڵام هەر زۆر بە چاکی جێگەی خۆی گرتووە و دەنگی شارێکی تر بووە بۆ پاڵ دەنگی مەردانەی شاری سلێمانی.

سـەرەتا عـیزەت بـەگی کـوڕی وەسمـان پاشـا، وەك یـەکێك لـە ئـەندامانی دەستەی بەڕێوەبەر ناوی دیارەو بەشداریی کردووە.

ئینجا کۆمەڵی زانستی پێویستی بەدەست مایەیەك هەبووە بۆ دابین کردنی هـەندێ شـتی پێویسـت، بـۆ ئەومەبەسـتەش بانگـەوازی هـەڵداوە و داوای لـە خەڵکی رۆشنبیرو نیشتمان پەروەر کردوە کە هەر کەس بە پـێی توانای خۆی دەستی یارمەتی درێژ بکات.

هەر کە ئەم بانگەوازە بڵاو دەبێتەوە، خەڵکی هەڵەبجە ئەوەی دەستی ڕۆشتووە و زیاد لە باخەڵی خۆی توانای هەبووە بەشداری کردووە.

ئێستا دەچینە سەر ئەو ناوانەی کە لە هەڵەبجەوە بەشدارییان کردووە و ڕۆژنامەی ژیان بە لیست بڵاوی کردۆتەوە.

١. لیستی سێیەم: جەنابی عیزەت بەگی عوسمان پاشا (٥٠) ڕوپیە[١٩].

پاشان لە لیستی چوارەمدا نووسیویە (جەنابی عیزەت بەگی عوسمان پاشا سەد ڕوپیەی تەبەروع فەرمووبوو، لە قائیمەی سێهەمدا سەهوەن پەنجا ڕووپیە نووسراوە، ئەمەیش پەنجاکەی تر کە جەمعەن ئەکاتە سەد).

٢. لیستی چوارەم: جەنابی ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ (٣٠) ڕوپیە. جەنابی شێخ محەمەدی گوڵانی (٢٠) ڕوپیە[٢٠].

٣. لیستی شەشەم: جەنابی حامید بەگی مەجید بەگ قائمقامی هەڵەبجە (٢٠٠) ڕوپیە. جەنابی ئەحمەد بەگی ریشێن (١٠٠) ڕوپیە. جەنابی حسەین بەگی مەحموود پاشا (١٠٠) ڕوپیە. جەنابی ڕەئیسی ئەورۆڵی کوێخا ئەحمەد حاجی عەبدولرەحمان (١٠٠) ڕوپیە. جەنابی معاونی جاف حەسەن بەگ (٧٠) ڕوپیە. جەنابی عەلی بەگی ئەحمەد بەگی ریشێن (٥٠) ڕوپیە. جەنابی حەمەسەعید بەگ (٥٠) ڕوپیە. جەنابی عەبدولرەحمان بەگی قادر بەگ (٥٠) ڕوپیە. جەنابی بورهان بەگی کوڕی حامید بەگ (٥٠) ڕوپیە. جەنابی حاجی حەمەعلی (٥٠) ڕوپیە[٢١].

٤. لیستی حەوتەم: جەنابی وەسوی تەپەکەلی (١٠) ڕوپیە. جەنابی حاجی فەتاحی هەڵەبجە (١٠) ڕوپیە. جەنابی کوێخا ڕەحیمی کانی شێخ (٥) ڕوپیە[٢٢].

٥. ليستى هەشتەم: جەنابى جەعفەر سولتان (١٢٠) ر،
ئەفراسياب بەگ (٦٠) روپيە. جەنابى قادر بەگى جەعفەر سولتان ر،
روپيە[٢٣].

شۆڕشى مهاباد-دروست بوونى پارتى

ئەو بزوتنەوە شۆڕشگێڕيە نوێ خوازەى كە لە سالّى ١٩٤٥-١٩٤٦ دا لە ناوچەى سابلاّخ بە ڕابەرايەتى پێشەوا قازى محەمەد و هاوڕێكانى بەرپابوو، دەنگ و ڕەنگێكى وەها سياسى شۆڕشگێڕى هەبوو، لە ماوەيەكى كورتدا بوو بە مايەى پێك هێنانى كۆمارى مەهاباد.

پێش ئەو بزوتنەوەيە لەو ناوچەيەدا كۆمەڵەى(ژ.ك) ڕابەرايەتى سياسى كۆمەلاّنى خەڵكى شۆڕشگێڕى ئەكرد. بەلاّم ديارە نەيتوانيوە هەموو ئەركە نيشتمانيەكانى سەرشانى بەجێ بێنێ بۆيە پێويستى دروست بوونى حيزبى ديموكرات خۆى سەپاندووە. وشەى ديموكرات هەم ناوێك و هەم سياسەتێكى تازەش بوو كۆدەتاى بەسەر ناوو سياسەتى قەتيس بووى نێو چوارچێوەى نەتەوايەتيدا كرد، كە لەوەو بەر هەموو ئەو ڕێكخراوانەى كە هاتبوونە سەر شانۆى خزمەت كردنى گەلى كورد لە جوغزێكى نەتەوايەتى تەسكدا يارييان ئەكرد.

بەلاّم حيزبى ديموكرات ئەڵقەى خەباتى گەلى كوردى گرێدا بە كاروانى خەباتى گەلانى شۆڕشگێڕەوە و روخسارى تێكۆشانى گەلەكەمانى گۆڕى، ئەوەش بە هەوڵ و تێكۆشانى قازى محەمەدى رۆشنبير و نەخشەى بيرى چەند ئەفسەرێكى لەشكرى سوور بوو.

` كە حیزبی دیموکرات وەك دیارییەکی نوێی دەستی مێژووی هاوچەرخ بنکەی لە هەناوی گەلی کورددا دامەزراند، هەموو بیروڕا نەتەوایەتیەکان بە تایبەتی حیزبی هیوا و کۆمەڵەی ژ.ك.، هیچیان بە دەستەوە نەماو ناچار بوون لەناو حیزب دا بتوێنەوە و گۆڕەپان بۆ ئەو چۆڵ بکەن.

حیزب لە ماوەیەکی کورتدا گەشەی کرد و بە هەر چواردەوردا ڕەگ و ریشەی لێ بوویەوە و بوو بە تاکە رابەری گەلەکەمان.

لە کوردستانی بەشی عێراقیشدا دوای توانەوەی حیزبی هیوا خەڵکی شۆڕشگێڕو کورد پەروەر پەیوەندییان بەو لقەی حیزبی دیموکراتەوە کردووە کە بە پێشنیاری سەرۆك مەلا مستەفا دامەزراوە. خەڵکی شۆڕشگێڕی شاری هەڵەبجەش کە هەمیشە تامەزرۆی ئازادی بوونەو خەویان بە سەرکەوتنی گەلەوە دیوە، بۆ خزمەت کردنی کوردایەتی دەنگی بەنرکەی خۆیان داوەتە پاڵ دەنگی ئەو شۆڕە سوارانەی کە لە ژێر سێبەری بەرنامەی حیزبی تازەدا و هاو ئاهەنگ لە گەڵ چریکەی زولاڵی پێشەوای تێکۆشەردا هاواریان کردوە (بژی کورد . . . بژی کوردستان).

ئەو بەڵگە نامەی کە د. عزەدین مستەفا رەسول بلاوی کردۆتەوە لە مێژووی ٢-٢-١٩٤٦[٢٤] دا هاتووە. چالاکی و جم وجوڵی دەستەیە رۆشنبیری شۆڕشگێڕ نیشان ئەدات کە بە پەرۆشەوە هاوبەشی بزوتنەوەی کوردایەتیان کردووە.

ئەو کارەشی کە پێی هەڵساون هەروەکو لە بەڵگە نامەکەدا دەرئەکەوێ پەیوەندی بەو خەباتە شۆڕشگێڕیەوە هەبووە کە لە ناوچەی سابلاخ- مەهاباد دا بەرپا بووە بەڵگەنامەکە ژمارەی(٢٥٧/٥٥)ی لە سەرە بەپێی بەرواری ٢-٢-١٩٤٦ بە شێوەیەکی گشتی وەها نیشان ئەدا کە:-

١. له شارەكانی هەڵبجە، خورماڵ، بیارە، تەقەكراوە.

٢. هەندێ كتێب وبلاٌوكراوە گیراوە كە پەیوەندی بە بزوتنەوەی بارزان وناوچەی سابلاٌخ-ئازەربایجانەوە هەبووە.

ئەو شۆڕشگێرانەی كە بەم كارە هەڵساون كردونی بە سێ بەشەوە.

أ) هەندێكیان هیچیان لێ دەرنەكەوتووە و ڕوون نەبوەتەوە كە پەیوەندییان بە مەسەلەكەوە بووبێ. وەكو شێخ سەفادینی كاكە شێخ-بەڕێوەبەری قوتابخانەی تەوێڵە-و محەمەد سەیدڕەشید و شێخ عارف شێخ ئەحمەد- كە مامۆستای قوتابخانەی عەبابەیلێ بوون- و شێخ عوسمان شێخ عەلادین و عەبدول مەلیكی كوڕی و هەروەها شێخ عابدین شێخ خالید مەولانا عارفی كوڕی ئەبوبەكر و لەگەڵ محەمەد شەریف-قوتابی پۆلی چوارەمی خانەی مامۆستایانی لادێ-ئەمانە بە پێی مادەی ١٥٥ ئازاد كراون.

ب) بەشی دووەم بریتین لە نەجمەددین مەلا ڕەسول-معاون بەیتەری لە هەڵبجە- ومحەمەد ئەمینی كاكە شێخ كاردۆخی-بەڕێوەبەری قوتابخانەی عەبابەیلێ- و شێخ زاهیدی شێخ عەلادین.

ئەمانەش بەڵگەیان لەسەر نەسەلمێنراوە، بەلاٌم هەر بانگ كراون و فەرمانیان لەسەر دراوە، دیارە گومانیان لەسەریان هەبووە. چونكە كارەكەیان مەترسی گەورەی بۆ سەر دەوڵەت هەبووە بەڵێنی ئەوەیان لێ وەرگرتوون كە باش ڕەفتار بكەن. واتە بە پێی بەرنامەی ئەوان بجوڵێنەوە-هەروەها بارمتەی سێ سەد(٣٠٠) دیناریان لێ سەندوون. لە یەكەم واتە نەجمەددین مەلا بۆ ساڵێك و لە دووەم و سێیەمیش واتە محەمەد ئەمین و شێخ زاهید بۆ ماوەی دوو ساڵ.

هەر ئەوكاتە شێخ محەمەد ئەمین دەگوازرێتەوە بۆ (زەردیاوا)ی ناوچەی قەرەداغ.

ج)بەشی سێیەم بریتین لە ڕەئوف یەحیا و محەمەد ئەمین شێخ عەبدولاَ- مامۆستای قوتابخانەی هەڵەبجە-و کەمال مەحموود- مامۆستای قوتابخانەی تەوێڵە- و شێخ محەمەدی شێخ عەلادین و شێخ تایبی شێخ عومەر و شێخ خالیدی شێخ جەمیل و شێخ مەحموودی کاکە شێخ.

ڕەئوف یەحیا بەڵێن و بارمتەی سەد(١٠٠) دیناری بۆ ساڵێ لێ وەرگیراوە، و محەمەد ئەمین شێخ عەبدولاَ و کەمال مەحموود بەڵێنیان لێ وەرگیراوە لە گەڵ بارمتەی دووسەد(٢٠٠) دیناری دەستی دا بۆ ماوەی دوو ساڵ و ئەوانی تریش دیسان بەڵێنیان لێ وەرگیراوە لەگەڵ بارمتەی پێنج سەد(٥٠٠) دینار بۆ ماوەی سێ ساڵ هەروەها خراونەتە ژێر چاودێری پۆلیسەوە.

ئەو بەڵگەنامەیە پەنجە ئەخاتە سەرئەوە کە لە کاتی ئەو ڕووداوانەدا تۆفیق قەزاز لە هەڵەبجەدا بووە، وە (وا باوە کە بەیاننامەکانی ماجید مستەفا لە ئەنجومەنی نیابیدا پەیوەندی بەم ڕووداوانەوە هەیە) و ئەمەش بەڕاست ئەزانێ بە هۆی ئەو پەیوەندیەی کە لە نێوان ماجید مستەفا و شێخ قادرو تۆفیق قەزازدا هەبووە.

ئینجا ئەوەش دیاری ئەکات کە داوایان لە بەڕێوەبەری مەعاریفی گشتی کردووە کە مامۆستاکان لە هەڵەبجە بگوازرێنەوەو لەوێ نەمێنن. هەروەها نەجمەدین مەلاش بگوازرێتەوە بۆ دیوانیە.

دیارە جگە لەو نامەیەش هەروا دەماودەم لە خەڵکی ناوچەکەمان بیستووە، ئەوانەی کە بە هۆشیارییەوە ئاگایان لە ڕەوتی سیاسەتی ئەو سەردەمە بووە، هەموویان پەنجە ئەخەنە سەر ئەو ڕاستیە کە پارتی لەگەڵ یەکەم هەنگاویدا ڕووی کردۆتە هەڵەبجە و ئەندام و هەواداری بۆ خۆی دروست کردووە.

ڕەئوف حاجی حەمەعەلیش یەکێکە لەو تێکۆشەرە سەرەتاییانەی دروست کردنی ڕێکخستنی پارتی لەناوچەی هەڵەبجەدا و بە دڵێکی گەرم و هەستێکی خاوێنەوە چالاکی شۆڕشگێڕانەی خۆی ئەنجام داوە. ئەو کەسانەی کە کاک ڕەئوف حاجی حەمە عەلی ڕێکیخستوون بریتی بوون لە ﴿جەمال خەفاف، کەمال خەفاف، عەزیز کەریم ئوتومبیلچی، شێخ تاهیری شێخ ڕەوف عەبابەیلیٚ، شێخ ئەنوەری شێخ مستەفا، جەمال سعوودی، نووری محەمەد نانەوا، فەرەج حاجی حەمە عەلی، ئەنوەر جاف، عوسمان کەریم عارف، نووری حیلمی، ماجید محەمەد باول، نووری محەمەد مەحموود ئەفەندی، فوئاد ئەحمەد بەگی سۆسەن﴾ مامۆستا شێخ حەمەمین شێخ عەبدوڵڵاش پەیوەندی کردووە بە ﴿ عوسمان حەمە خان، جەلال عیزەت قۆڵچی، حسەین غولام، شێخ سەعیدی موفتی، سالح زۆراب، ڕەوف ڕەحیم، حەمە ڕەشید قادر، مەلا عابید﴾.

لە لایەکی تریشەوە خوالێخۆشبو مامۆستا شێخ محەمەد ئەمین کاردۆخی لە چالاکییدا بووە، بەڵام بەداخەوە ناوی ئەو کەسانەمان بۆ دەرنەکەوت کە ڕێکی خستوون.

ئیتر پارتی بناغەی خۆی لە هەڵەبجەدا دائەکوتیٚ لەسەرەتای پەنجاکان تا شەستەکان کۆمەڵیٚ لاوی تر وردە وردە ڕێك ئەخرێن کە دیارەکانیان ئەمانەن ﴿عەبدولخالق عەبدولوەهاب، محەمەدی فەرەج، ئەحمەد حەمە سالح، عومەر خەزان، حسەینی عارف، باقی حاجی حەمە عەزیز، عەلی عەبدولڕەحمان، فەرەج شاوەیس، حیکمەت مەلا عەلی، حەسەن سەیید محەمەد، ڕەئوف دەروێش تۆفیق، خالید حاجی فەرەج، لەتیف قادر، بەکر حسەین حەوتە، محەمەد حاجی حەمە کەریم، عومەرعەلی، عەلی شیعە، عوسمان حاجی عەلی، مەلا لەتیفی بامۆکی، محەمەد حاجی عەلی حەنیف، قادر حاجی مەحموود، محەمەدی کوێخا کەریم، تۆفیق ڕەحیم، فەتاح عەزیز، سیروان جاف، تۆفیق عەبدولڕەحمان، عەلی کوێر، نوری حەمە

سەعید بەگ، عەبدولرەحمان محەمەد، ئەحمەد حەسەن بەگ، سەرداری مەلا ئەحمەد، قادر محەمەد نادر، ئەولکەریمی قادر، رەشید مۆردینی، محەمەمەد صالح سەعید، کەریم خدر ئەفەنی، ناجی حاجی حەمە عەزیز، محەمەد ئەمین شێخ مستەفا، قادر محەمەد صالح، سەلاح ئەحمەد بەگ سۆفی، عوسمانی ئەلی محەمەدی حاجی مستەفا، شێخ ئەنوەری عەبابەیلیّ، عوسمان علی حاجی سالح، ئەوزاد سالح رەفعەت، عەبدوللا کەیخوسرەو، حەمە سەعید حاجی عەزیز، عوسمان سۆفی محەمەد، حەمە شەریف حەمە کەریم، محەمەد ئەولکەریم، وەستا حسەین، محەمەد شەمیرانی، کەریم عەبدوللا، سالح مەلا محەمەد، عەلی محەمەمەد (عەلی شین)، سەباح حەمە سەعید بەگ، مەعدی ئازیزە، حەمەصالح بەگ، ئەنوەر حەمەمین بەگ عەنەبی، حەمەوەیس، حاجی عەبدوللا نەسروللا، حەمدی حەمە سەعید بەگ، ئەحمەد دەروێش، حاجی حەمەئەمین فاتە، عمر سەعید ئەحمەد، حاجی عەلی سوور، غەریب بابل، عەبدوللا سەعید، عەبدوللای حسلیّ.

بەدوای ئەمانیشدا کۆمەڵیّ قوتابی دڵگەرمی تر بوونەتە ناوکی ڕێکخستن کە ئەوانەیان زۆر ناویان دیار بووبیّ و درێژەیان بە خەبات دابیّ تا ١٩٧٥ ئەمانە بوون:

﴿ مەحموود عەبدولڕەحمان، حەمە عەلی ئەحمەد حەمە مراد، قادر سۆفی سەعید، عەلی تۆفیق، عەبدولڕەحمان فەرەج، محەمەد حەمە سالح، سەلاح حەمە نووری، هاوار نووری حەلاو، مەهدی مەلا عەلی، فەرەج حەمە سالح و محەمەد حەمە سالحی برای، غەریب حەمە ئەمین، سەیفەدین سەیید محەمەد، غازی مەلا عەلی، ئەحمەدی تەنزیلات، نوری مەلا ئەحمەد، شەوکەتی خاوەر، عەلی مەحمود، ئەنوەر کەریم عارف، عوسمان سەعید جەواهێر، شەوکەت حاجی مشیر، محەمەد دۆلاشی، فاتح شێخ حەیدەر، عومەر فەرەج قەساب، سالح ئیبراهیم ڕەزا، عومەر حەمە مراد، وریا براخاس هاواری، سالم حاجی سەعید، ئەمین ئەحمەد، ناجی حەمە عەزیز، عەلی عەبدوللای پۆلیس، مەلا رەئووفە سوور، عەبدولرەحمان سۆفی ﴾.

﴿ داوای لێبوردن ئەکەم ڕەنگە زۆرناوم لەبیر کردبێ﴾.

پارتی لە ساڵی ١٩٥٧-١٩٥٨دا بە هۆی خوشکە ناهیدەی شێخ سەلامەوە ڕێکخستن ئەباتە ناو ڕیزی ئافرەتانی هەڵەبجەوە، یەکەمین دەستە کچێ کە پەیوەندی ئەکەن بە ڕێکخستنەوە ئەمانە بوون ﴿ نەسرین ئەحمەد حەمە مراد، فاتمە فەتاح عەبدولمحەمەد، شەمسە براخاس هاواری، بەهیەی فەرەجی قەساب، شەوبۆی مەلا سوورە، ڕووناك مەلا عەلی ، شەونم شێخ حەمەمین کاردۆخی، پەری جەمال خەفاف ﴾ پاشان ئەمانیش پەرە ئەستێنن و ژمارەیان زیاد ئەکات.

ئەو دەمە سێ ئافرەتی سەلارەو بە ویقار کە تەمەنیان لەوانەی سەرەوە زیاتر بووە، وەك ڕەمزی ئافرەتی خاوێن و هەواداری پارتی بایەخیان پێدراوە و لە موناسەباتەکاندا دەریان خستوون. ئەمانیش:

١. تەیبەی حاجی فەرەج(دایکی سەلاحی حەمە نووری).
٢. شەمسەی پاشای ئەخشین(دایکی کەریمی حاجی مەحموود).
٣. عاسمە غولام حەمە کەریم(دایکی عومەری خەزان).

چالاکیەکانی پارتی لە پەنجاکاندا

١. وەکو هەرێز پەل هاوێشتن بۆ ناو چینی قوتابیان و لاوان بە تایبەتی و کرێکاران و کاسبکاران و مامۆستایان و جوتیاران بە گشتی.
٢. کۆبوونەوەی پەیتا پەیتا بۆ باشتر بلاوکردنەوە و چەسپاندنی بیری پارتی.
٣. بلاوکردنەوەی کتێب و بەیان نامەو شیعرو سروود بەناو ئەندامان و هەواداراندا بۆ بەرزبوونەوەی پلەی ڕۆشنبیری و هۆشیارییان.

٤. ئەورۆزی ١٩٥٤ لەم ساڵەدا یەکەمین جەژنی نەورۆز بەشێوەیەکی ڕەسمی دەبرێت بەڕێوە لە دەشتاییەکەی کانی قوڵکەدا کە لەم دواییەدا بوو بە جێگە ماڵ. ئەم ئاهەنگە بە پۆلیس دەوری تەنراوە بۆ ئەوەی نەبێتە مایەی ڕاپەڕین و خۆپیشاندان.

٥. نەورۆزی ١٩٥٥ لە شوێنی باخچەی گشتی هەڵەبجە بەڕێوەبرا.

٦. لە مانگی ٣ی ١٩٥٤دا پارتی یەکەمین خۆ پیشاندانی لە شاری هەڵەبجەدا سازکردووە بە بۆنەی هەڵبژاردنەوە بۆ بەرەی نیشتمانی. لەم خۆپیشاندانەدا جگە لە ئەندامان و پاڵێوراوان جەماوەری شۆڕشگێڕی خەڵکیش بەشدارییان کردووە و دروشمی سەرەکییان بریتی بووە لە ﴿ هەڵبژێرن دووناییەکەی جەبهەی وەتەنی نووری ئەحمەد تەها و ئەفراسیاو بەگی جاف ﴾.

لە هەمان ساڵدا لەگەڵ شیوعیەکاندا خۆپیشاندانێکی تری گەورە سازکراوە کە دروشمی سەرەکیی ئەم خۆپیشاندانەش بریتی بووە لە ﴿بژی بەرەی یەککرتوو-پشتیوانە بۆ هەموو﴾

٧. لە مانگی مارتی ١٩٥٨ دا لە کەش وهەوایەکی دیموکراسیداو بەدەست پێشخەری هەڤاڵانی پارتی یاداشتێکی سیاسی دەدرێتە ئەم شوێنانە: ١. خاوەن شکۆ مەلیک فەیسەڵی یەکەم. ٢. سەرەکی وەزیران. ٣. سەرەکی مەجلیسی ئەعیان. ٤. سەرەکی مەجلیسی نەواب. ٥. ئیسگەی رادیۆی عێراق. ٦. رۆژنامەی ژین. ٧. گۆڤاری شەفەق. ٨. گۆڤاری هیوا. ٩. گۆڤاری هەتاو. ١٠. رۆژنامەی الاتحاد. ١١. رۆژنامەی العمل. ١٢. رۆژنامەی الحریة.

ئەمەش دەقی یاداشتەکەیە کە کاک (عەبدوڵڵا) زەنگەنە لە ژمارە (٣)ی گۆڤاری شەفەق دەستی خستین.

﴿ئێمە کە رۆڵەکانی گەلی کوردین داوا ئەکەین ئەو هەقە قەومییانەمان پارێزگاری بکرێت کە لە دەستووری عێراقی وە قەوانینی ئیش پێکراوا وە لە ئیتیفاقاتی دەولیدا دانراوە، وەکە حکومەتی عێراق خۆی پێوە بەستووە لە رۆژی دامەزراندنیەوە، وە داوائەکەین کە لە دەستووری تازەشدا کە نیاز وایە دابنرێت ئەم هەقانەی تیا بنووسرێ بە شێوەیەکی فراوانتر بۆ ئەوەی گەلی کورد هەقی قەومی و سەربەستی مەشروعی خۆی پارێزراو بێت﴾.

ئەوانەش کە ئیمزایان کردووە بریتین لەم ناوانەی خوارەوە: ١. ئەنوەر بەگی جاف. ٢. مەحموود عەبدولرەحمان بەگی بابان. ٣. مەحمود بەگی حسەین بەگی جاف. ٤. ئەفراسیاب بەگی ئەحمەد بەگی جاف. ٥. سەلاح بەگی عەبدولحەمید بەگی جاف. ٦. عەلی بەگی حسەین بەگی جاف. ٧. بەهرام بەگی ئەحمەد بەگی جاف. ٨. حەسەن بەگی حسەین بەگی جاف. ٩. عوسمان بەگی حسەین بەگی جاف. ١٠. دیاری بەگی عەبدولحەمید بەگی جاف. ١١. محەمەد رەشید بەگی ئەحمەد بەگی جاف. ١٢. کەریم بەگی داود بەگی جاف. ١٣. شێخ کەمالی شێخ رەشید. ١٤. ئەحمەد بەگی محەمەد بەگی جاف. ١٥. عەبدوڵلا ئیسماعیل ئەفەندی. ١٦. غاندی ئەحمەد بەگ. ١٧. مەلا حەسەن. ١٨. مەلا ساڵح قادر. ١٩. عەلی حاجی فەرەج. ٢٠. مەحموود محەمەد ئەفەندی. ٢١. عوسمان صالح. ٢٢. مەلا محەمەد ئەمین عوسمان. ٢٣. رەئوف حاجی محەمەد عەلی. ٢٤. نوری حاجی محەمەد. ٢٥. جەمال سەعید خەفاف. ٢٦. عومەر مەردان. ٢٧. عارف حاجی فەرەج. ٢٨. ساڵح هەژار. ٢٩. جەلال محەمەد مەکینەچی. ٣٠. فازیل سادق. ٣١. عومەر صالح. ٣٢. عەبدولرەحمان مەحموود. ٣٣. مستەفا تایەر. ٣٤. محەمەد رەشید. ٣٥. تۆفیق عەبدولرەحمان. ٣٦. مستەفا ئەحمەد. ٣٧. نوری

محەمەد. ٣٨. عوسمان عەلی. ٣٩. محەمەد نەجیب ناجی. ٤٠. عومەر ئەحمەد خەیات. ٤١. عوسمان محەمەد ئەمین. ٤٢. کەریم بەگ عەبدولرەحمان. ٤٣. عەلی شەریف. ٤٤. حاجی محەمەدەمین. ٤٥. عوسمان حاجی فەتحوڵلا. ٤٦. فایەق ئەحمەد. ٤٧. بهروز ئەحمەد الجاف. ٤٨. فەریق محەمەد فەرەج. ٤٩. حەمەکەریم حاجی عەبدولوەهاب. ٥٠. شێخ سەعید موفتی. ٥١. کەریم ئەحمەد. ٥٢. تۆفیق رەحیم. ٥٣. عوسمان حاجی عەلی. ٥٤. محەمەد صالح حاجی سەعید. ٥٥. کەریم عەلی. ٥٦. مەلا عوسمان شەریف. ٥٧. مەلا عەبدوڵلا ئەحمەد عەتتار. ٥٨. محەمە ئەحمەد بەزاز. ٥٩. مەلا کەریم مەحمود. ٦٠. عەبدوڵلا عەلی. ٦١. صالح قادر حەداد. ٦٢. جەمال محەمەد صالح. ٦٣. حاجی محەمەد شەریف. ٦٤. حەمە شەریف حەمە کەریم. ٦٥. عەلی ئەحمەد حەداد. ٦٦. مەحموود حاجی حەمە کەریم. ٦٧. تۆفیق زۆراب. ٦٨. ماجید محەمەد. ٦٩. رەزا خدر. ٧٠. شێخ ئەحمەد. ٧١. قادر فەتاح بەگ. ٧٢. ئەحمەد وەستا رەشید عەتتار. ٧٣. محەمەد ئەمین شێخ مستەفا. ٧٤. دادود بەگ فەرەج بەگ. ٧٥. غەریب محەمەد ئەمین. ٧٦. عوسمان عەلی. ٧٧. باقی سەید میرزا. ٧٨. ئیبراهیم اسماعیل ئەفەندی. ٧٩. ئەحمەد محەمەد مەکینە. ٨٠. ئەحمەد محەمەد ئەمین. ٨١. ئیسماعیل حاجی محەمەد. ٨٢. مەحموود حاجی رەشید. ٨٣. بەهنام رەزا. ٨٤. ئەنوەر نەسروڵلا. ٨٥. محەمەد فەرج. ٨٦. شێخ حەیدەر. ٨٧. تۆفیق باوەیس. ٨٨. عومەر صالح سەید محەمەد. ٨٩. مەلا عابد محەمەد. ٩٠. محەمەد رەشید محەمەد. ٩١. عەلی محەمەد ئەمین. ٩٢. عەبدوڵلا کەیخوسرەو. ٩٣. عوسمان محەمەد. ٩٤. ئەحمەد عەبدوڵلا. ٩٥. محەمەد ئەمین[٢٥].

خوێندنەوەیەکی کورتی ئەم یاداشت وناوانە لەچەند خاڵێکدا:

أ. ئەو ساڵەی ئەم کارە سیاسیە دیموکراسیە لە هەڵەبجەدا کراوە وئەم داخوازییە پڕ ناوەڕۆکە ڕاگەیەنراوە لە هیچ شارێکی دیکەی کوردستاندا خەڵك پێی هەڵنەساون.

ب. ئەو کەسایەتیانەی کە یاداشتەکەیان خراوەتە پێش چاو گەورەترین دەسەڵاتداری ئەو دەمی عێراق بوونە، واتە داخوازییەکە بە هۆشیارییەوە ئاراستە کراوە.

ج. ناردنی یاداشتەکە بۆ (ئێسگەی ڕادیۆی بەغداد) کارێکی بەجێ بووە چونکە ئەو سەردەمە ڕادیۆ لە زۆر شوێنە گشتییەکان ومالە دەوڵەمەندەکان وچایخانەکاندا هەبووە. واتە ئەو ئیسگەیان بەهەند وەرگرتووە بۆ پەخش کردنەوەی داخوازیەکەیان.

د. ئەو گۆڤارو ڕۆژنامانەش کە بۆیان نێراوە ئەو دەمانە زۆرترین خوێنەریان هەبووە وبایەخی گەورەتری لەوەدایە کە سێ ڕۆژنامەی پڕ خوێنەریان لەبەر چاو گرتووە کە بە زمانی عەرەبی بڵاوکراونەتەوە. واتە مەبەستەکەیان بە گوێی عەرەبی عێراقیشدا چرپاندووە.

ه. ئەو نەوەدو پێنج کەسەی کە ئیمزایان کردووە لە ڕووی چینایەتیەوە جاوازییان لەنێواندا هەیە وەك (بەگزادە، جوتیار، کاسبکار، قوتابی، مامۆستا).

و. لەرووی حیزبایەتیشەوە ناوەکان دابەش دەبن بەسەر (پارتی، شیوعی، مەلای دینی، بێلایەن).

ز. بێلایەنەکان ئەوەندەی سۆراخم کردبێت (٦-٧) کەسن. مەبەست لە بێلایەنییەکەیان ئەوەبووە کە سەر بە پارتی یا شیوعی نەبوون. بەڵام لەوەدا کە ئیمزای بەرنامەیەکی ئاوای سیاسیان کردووە لە بیلایەنی دەردەچن و دەچنە خانەی نیشتمان پەروەری ونەتەوەییەوە.

ح. لەوە دەچێ کارەکە وەك تیریٚ خێرا خرابێتەکەمانەوە بۆ پێکانی ئامانجەکە. ئەگینا لەو سەردەمەدا کەسی دیکە زۆر بوون کە ئیمزای وەها بکەن، هەروەکو ناوەکانیان لە باسی پارتی وشیوعی دا دیارە، بەڵام دیارە پەلەی تیا کراوە بە مەبەستی ئەوەی کە خێرا هەلەکە بقۆزنەوە.

٨- لە مانگی ١٩٥٩/٣دا دژی پیلان و کۆدێتاکەی شەواف خۆپیشاندانێکی گەورە ساز ئەکرێت و پاشان لە ماڵی ئەحمەد بەگی سۆسەن ئاهەنگێك گێڕراوە کە هەیکەلی شەوافیان دروست کردووە و بە دروشمی شۆڕشگێڕانە و دەنگی جەماوەر هەیکەلەکە ڕووخێنراوە. ئەمەش نیشانەی پشتگیری پارتی بووە لە حکومەتی عەبدولکەریم قاسم.

٩- لە مانگی ١٩٥٩/٧دا دیسان خۆپیشاندانێ دژی شەواف و ڕەشید لۆلان ڕێکخراوە کە دروشمی سەرەکیی ئەم خۆپیشاندانە بریتی بووە لە:

شەرەکەی شەواف هەراکەی لۆلان

تەفرو تونای کرد پارتی کوردستان

ئەم خۆپیشاندانەش هەر پشتگیری کردن بووە لە حکومەتی عەبدولکەریم، ئەو دەمە خوالێخۆشبوو سەرۆك مەلا مستەفا لە بەغداد بووەو لە هەوڵی ئەوەدا بووە کە بە ئاشتی و دیموکراتی کێشەی کورد چارەسەر بکرێ. حکومەتیش بۆ ئەو مەبەستە هەندێ بەڵێنی دابوو، بەڵام پاشان بەڵێنەکانی نەبردە سەر.

ئەم چالاکیانە لە هەڵەبجەدا جەماوەری زۆری لە دەوری پارتی کۆکردەوە و هەڵەبجەیان کردە قەڵایەکی محکەم و پۆڵاینی پارتی کە تا ئێستەش ئەندام و دۆست و هەواداری زۆری لە ناوچەکەدا هەر ماوە.

شۆڕشی ئەیلول

هەر وەك لە پێشەوە باسی دەوری پارتی دیموکراتی کوردستانمان کرد، کە چۆن بووە حیزبێکی سەرتاسەری خەڵکی کوردستان و بووە قوتابخانەیەکی پڕ لە بەهرەی کوردایەتی و جۆش و خرۆشی خستە ناو هەناوی کورد پەروەرانەوە کە تا ئێستاش ئاڵای تێکۆشانی ئەشەکێتەوە. هەروەها پەنجەشمان خستە سەر ئەوە کە چۆن دەستەیەلاوی خەڵکی هەڵەبجە پەیوەندییان پێوە کردووە و بەرنامەی ئەم حیزبەیان لەناوچەکەدا سەپاندووە.

ئێستەش دێینە سەر ئەوە کە ئەو بنچ داکوتانە مایەوەو هێدی هێدی پەرەی سەند تا ساڵی ١٩٦١ کە پێویستی هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلول خۆی سەپاند.

شۆڕشی ئەیلول وەڵامی ئەو بەڵێنە درۆیانە بوو کە حکومەتی عەبدول کەریم قاسم دابوونی بۆ چارەسەرکردنی عادیلانەی کێشەی گەلەکەمان.

پاش ئەوەی لە ڕێگەی گفتوگۆی پارتیەوە لەگەڵ ڕژێمدا هیچ نەکراو مافەکانی گەل نەهاتنە دی، ناچار ڕێگای هەڵگیرسانی شۆڕشی چەکدارانە گیرایە بەر، ئەمەش بۆ ئەوەی کە دەوڵەت ناچار ببێ بەڵێنەکانی جێ بەجێ بکات.

لەلایەك دیار بوو کە دەوڵەت نەیویست کورد تەفرە بداو لە لایەکی تریشەوە حیزبی سەرتاسەری عێراقی هەبوو کە مەسەلەی چارەسەر کردنی کێشەی کوردی بە ئاژاوە گێڕی و ڕەگەز پەرستی ئەدایە قەڵەم.

لەماوەی نزیك بە سێ ساڵدا بەڕێز سەرۆك بارزانی پێی لە شاری بەغداد و دیداری عەبدولکەریم قاسم نەبڕی، هەر بە مەبەستی ئەوەی کە کێشەی گەلەکەمان لە ڕێگەی ئاشتی و برایەتیەوە چارەسەر بکرێ و شەڕ و ئاژاوەو خوێن ڕشتن دروست نەبێ. بەڵام هەموو هەوڵەکانی سەرۆك بارزانی بەداخەوە جێگەیان نەگرت، چونکە دوژمن لە ڕاستیدا بەپێی خواستی بارزانی و پارتی نەیدەویست کێشەکەمان چارەسەر بکات و مەسەلەی-قەوارەیەکی سیاسی بۆ گەلی کورد-لە فەرهەنگی کاری خۆیدا نەهێشت و سڕییەوە.

کاتێ پارتی بە تەواوی لەم مەسەلەیە حاڵی بوو لە دۆستایەتی ڕژێم کەناری گرت و ناچار بوو ڕێگەی چیا بگرێتە بەر و شۆڕشی چەکدارانە هەڵبژێرێ.

ئا لەم کاتەدا جەلال تاڵەبانی وەکو نوێنەری بارزانی ئەمر دەستی کردووە بە گەڕان و کۆبونەوە کردن بە خەڵك، لە پێشەوە لە ناوچەی پشدەرو پاشان لە بەهاری ١٩٦١شدا هاتوەتە ناوچەی هەڵەبجە و لە گوندی(تەپی مستەفا خوارو) کۆبوونەوەیەکی بەرفراوانی ساز داوە کە هەموو سەرەك هۆز و پیاو ماقوڵانی ناوچەکە بەشدارییان تێدا کردووە.

لە کۆبونەوەکەدا ڕێبازی شۆڕشی ڕوون کردوەتەوە و داوای لە خەڵك کردووە کە پشتگیری لە ڕێبازی پارتی و شۆڕش بکەن، هەروەها سەرەك هۆزەکانی سوێند داوە بە قورئان کە بە دڵسۆزییەوە لەگەڵ شۆڕشدا بن و ڕێگەی خیانەت نەگرنە بەر.

ئەو سەرەك هۆز و پیاو ماقوڵانەی کە لە کۆبوونەوەکەدا بەشدار بوون و بە قورئان سوێند دراون کە خیانەت لەگەل و نیشتمان و پارتی نەکەن بریتی بوون لە:

١. گەلاڵی: ئەحمەد ئاغا، محەمەد ئاغا، حسەین کوڕی محەمەد ئاغا.

٢. هارونی: حاجی مەحموود هارونی.

٣. نەورۆلی: ئەحمەدی حەمەمین، میرزا حەسەن.

٤. عەمەلە: حەمەمینی حامید.

٥. سەیانی: حەمە ڕەشید عەبدول محەمەد، حەمە عەلی عەبدولقادر.

٦. یارەویسی: حاجی مستەفا عەلی، حاجی حەیدەر هۆمەر، حاجی عوسمان هۆمەر، حاجی موشیر، حاجی خالید.

٧. شاتری: حاجی قادری مارف، حاجی ئیبراهیمی قەلاتەوزان، عەبدولقادر وەلی.

٨. بلباس: حاجی حەمە سەعیدی فەقێ حەسەن، حاجی سالحی دوانزە ئیمام.

٩. کەلهور: عەلی خەلیفە حسەین.

١٠. عەبابەیلێی: شێخ کەمالی شێخ ڕەشید، شێخ حەمەمینی شێخ عەبدوللا.

١١. کۆکۆیی: حاجی فەرەجی زەڕە.

١٢. میر وەیسی: حەمە فەرەجی ئاخە، فەتاحی حەمە فەرج، حەمەی فەتاحی مرادوەیس.

١٣. شێخانی نەقشبەندی: شێخ ناجی شێخ عەلادین، شێخ ڕەئوفی شێخ عوسمان، شێخ مەحموودی کاکە شێخ.

١٤. قەویلەیی: فارسی کاکەوەیس.

١٥. جاف: دیاری بەگی حامید بەگ، مستەفا بەگی کەریم بەگ.

١٦. لە خەڵکی هەورامانیش یار ئەحمەد بەگ و ئەسکەندەر بەگ.

١٧. زەردۆیی: مەحموودی مایجان، ڕەشید مۆردینی.

١٨. ئیمامی: مەلا عەبدولکەریمی زمناکۆ، ئەورەحیمی محە لاورانی.

١٩. خەڵکی هەڵەبجە: محەمەدی فەرەج، حیکمەتی مەلا عەلی، ئەحمەدی باوکە حەمە صالح، نووری محەمەدی نانەوان، جەمال بابان، کەمال خەفاف.

پاش ئەو کۆبوونەوەیە بەرەو تەوێڵە رۆشتوون: لەوێش بەهەمان شێوە کۆبوونەوە بەخەڵك کراوە. پاشان گەڕاوەتەوە بۆ خورماڵ و سەید سادق وعەربەت.

ئەم کۆبوونەوانە هێندەی تر تین وتاوی خستۆتە هەناوی خەڵکی شۆڕشگێڕەوە و زیاتر هانی داون بۆ تێکۆشان لە پێناوی هێنانەدی ئامانجەکانی گەلدا. خەڵکی ناوچەکە لەپێشوازی مام جەلالدا ئەم دوو بەیتە شیعرەیان دانا بوو کردبوویانە دروشم:

بژی وەفدی بارزانی - مام جەلال تاڵەبانی

هەموو هەڵسن بەپێوە - مام جەلال وا بەڕێوە

خەڵکە شۆڕشگێڕەکە بەسازو ئامادەکراوی مانەوە تا لە مانگی ١٩٦١/٩دا لە دەربەندیخان شەڕوپێکداداان دەستی پێکرد. دوژمن لەشکری(١٩) بەڕێ دەخات کەسەر لەشکرەکەی (عبدالجبار شنشل) بووە. ئەودەمە (نووری ئەحمەدی تەها) وەك نوێنەری سەرکردایەتی لەناوچەکەدا دەبێت. ماموستا شێخ حەمەمینی شێخ عەبدوڵلا وکادیری لاو عەریف سەعید هێزێکی گەورە پێکدەهێنن. کە ژمارەی خۆی داوە لە (٥٠٠) کەس بەرەو چیای زمناکۆو تونێڵەکەی دەربەندیخان بەڕێ دەکەون. سێ رۆژ شەڕ دەکرێت و لەشەڕکەدا دوژمن ناچار دەبێت نەخشەکەی بگۆڕێ. جۆری چەکەکانی ئەم هێزە بریتی بووە لە (برنەو، یانزەتیر، لاکەل، پێنج تیری ئینگلیزی، داداشی رووسی، تەیارەشکێن، حسکە، تاپر، دەمانچە، خەنجەر).

پاش كۆتـايي هـاتني شـەڕەكە بـە فـەرماني (نـووري ئەحمـەد تـەها) بـڵاوە بەهێزەكە دەكرێ. زۆريان دەچنەوە سەرماڵ وحاڵي خۆيان و دادەنيشن. (شـێخ مەحمودي كاكە شێخ) لەگەڵ كۆمەڵێك پێشمەرگەدا لـە گونـدي (زەرديـان) بنكە دادەمـەزرێنێ و دەمێنێتـەوە. لـەملاوەش بە فەرماندەيي شێخ حەمەميني شـێخ عـەبدوڵلا پـۆلێ پێشـمەرگە رێـك دەخـرێ و لەرێكـەوتي ١٩٦١/٦/١٥. دا روو دەكەنـە چياي شنروێ وبارەگا لـە هاوينەهـەواري (وەزگێڵ) دادەمـەزرێنن. ئـەو پۆلە پێشمەرگەش بريتي دەبن لە:

١. مامۆستا شێخ حەمەمين شێخ عەبدوڵلا (فەرماندەي گشتي مەفرەزەكە).
٢. محەمەدي فەرەج.
٣. عومـەر دوولوولـە (لەبـەر ئەوەي تاپڕێكي دوو لوولـەي مامۆسـتا شـێخ حەمەميني پێ بووە ئەو ناوەيان لێناوە)
٤. مستەفا كەريم عەبابەيلي‌يي ناسراو بە مچەكەچەڵ.
٥. نووري محەمەد نانەوا.
٦. جەمال بابان.
٧. مەحموودي مايجان.
٨. حەمەي حەمە تايەر بەگ.
٩. شێخ سەعيدي موفتي.
١٠. عەلي شيعە.
١١. عەلي ئەحمەد.

ئەم مەفرەزە لـە شـەوي يەكـەمدا لـە وەزگێڵ نيشتەجێ ئـەبن مامۆسـتا شـێخ حەمەمين هەندێ قسەو باسيان بۆ ئەكات و هـەموويان بەڵێن تازە ئەكەنـەوە كـە تا دوا دڵۆپي خوێن لەگەڵ شۆڕشدا بن.

ئەم یانزە قارەمانە یەکەمین مەفرەزەی شۆڕشی ئەیلول بوون لە ناوچەکەدا بروسکە ئاسا دڕیان بە تاریکە شەوی ئەو سەردەمەدا و تۆوی دڕکی ترسیان لە هەناوی دوژمندا چاند و ئەوەندی تر هیوای سەرکەوتنی کوردیان خستە دڵی جەماوەری شۆڕشگێڕی ناوچەکەوە.

یانزە تێکۆشەری گیان لەسەر دەست و لێبوردە بوون کە بێ سڵەمینەوە لە هێزی گەورەی دوژمن بە هەندێ چەکی سووکەوە لە لوتکەی چیای شنرویێ وە مەشخەڵانی شۆڕشیان پیشانی هەموو دوندورەوەزی چیاکانی کوردستاندا.

ئەم دڵدارە دەروون پڕ لە خۆزگە و ئاواتانە کۆمەڵێ(فەرهاد)ی تیشە بەدەست بوون کە لە پێناوی گەشتن بە(شیرین)ی ئازادیدا نەخشی جێ پەنجەی خۆیان بە سنگی چیای شنرویێ وە دیاری کردو لە بواری هونەری شۆڕشگێڕیدا گرەوی سەرکەوتنیان بردەوە.

ئەم مەفرەزەیە هێدی هێدی کەوتوونەتە چالاکی نواندن، جار جار لە بنکەکەیانەوە دەرچوون بۆ ناو گوندەکانی دەوروبەرو سەر ڕێگا و بانەکان و هەر کەسیان دیبێ ڕێبازی شۆڕشیان بۆ ڕوون کردۆتەوە. لەم ماوەیەدا هەندێ کەسی تر پەیوەندی پێوە کردوون، وەکو: حیلمی عەلی شەریف،قادر بەگی برزو بەگ ، قادر کۆکۆیی ، حیکمەتی مەلا عەلی ، شێخ عوسمان سەمینۆف . یەکەمین چالاکی پێشمەرگانەیان تەقەکردن بووە لە موسەلەحەیەك لەسەر ڕێگەی خورماڵ-بیارە. پاش ماوەیەك دوای ئەمە کەوتوونەتە نواندنی چالاکی گەورەتر، وەکو:

١) گرتنی بنکەی پۆلیسی(سۆسەکان). مامۆستا شێخ حەمەمینی فەرماندە بۆ گرتنی ئەم بنکەیە بەم شێوە بەرنامەی داڕشتووە.

ا–لە لوتکە و لاپاڵەکانی دەوروبەرەوە تەقەیان لێ بکرێت نەك بە مەبەستی کوشتن، بەڵکو بە مەبەستی ئەوەی کە بترسن و خۆیان بدەن بە دەستەوە.

ب–ڕەنگی سووریان کردۆتە ناو ئەو جۆگەلە ئاوەوە کە چۆتە ناو بنکەکە بۆ ئەوەی بە ژەهراوی بزانن و ترسیان لێ بنیشێ.

ج–بانگ کردنیان بۆ خۆ بەدەستەوەدان و بەڵێن پێدانیان کە ژیانیان پارێزراو ئەبێت.

ئەو کاتەش شەهید کاك محەمەد گوڵپی لەم بنکەیەدا پۆلیس ئەبێت و یەکەمین کەس ئەبێت خۆی ئەدات بە دەستەوە و ورەی ئەوانی تر ئەڕوخێنێ. پۆلیسەکانی تر هەموو لە ترسا لە بنکەکەیان دێنە دەرەوە و هەر دەستەی بەلایەکدا هەڵدێن. ئەوانەی کە بەرەو هەڵەبجە و تەوێڵە هەڵهاتوون قوتار ئەبن و حەوت کەسیشیان کە بەرەو دۆڵی تاوێرە رایان کردووە مەفرەزەکەی کاك محەمەدی فەرەج شوێنیان ئەکەون و بەدیل ئەیانگرن. ئەم حەوت پۆلیسە شەش تفەنگ و ڕەشاشێکی برنەو خۆریان پێ ئەبێت لەگەڵ کۆمەڵێك فیشەکدا کە ئەمە یەکەمین دەستکەوتی شۆڕش ئەبێت و لەو ڕۆژەدا بۆ شۆڕش گەنجینەیەکی گەورە ئەبێت.

دیلەکان ئەگەیەنێرنە بنکەی وەزگێڵ، بۆ بەیانی مامۆستا شێخ حەمەمین کۆبوونەوەیان پێدەکات و بە وردی ڕێبازی شۆڕشیان بۆ ڕوون ئەکاتەوە. هەروەها ئەوەشیان پێ دەڵێ کە ئێوە میوانی ئێمەن هەر کامێکتان ئەتانەوێ ببن بە پێشمەرگە ئەوە قبوڵمانە و هەر کەسیش نایەوێ ئەوا ئازادە و ئەتوانێ بچێتەوە ناو ماڵ و منداڵی خۆی. لەناویاندا کەسیان ڕێگای پێشمەرگایەتی هەڵنابژێرن بەڵام بەڵێن ئەدەن کە هەرگیز دژایەتی شۆڕش نەکەن و بگرە لەناو خەڵکیشدا قسەی باش لەسەر شۆڕش و پێشمەرگایەتی بکەن.

ئەم سەرکەوتنە لەناوچەکەدا دەنگ ئەداتەوە، دوژمن ترس ئەکەوێتە گیانیەوە، لەوەوبەر ئەگەر بە کۆمەڵێ چەتەو یاخی گەری دانابن و لە ناو خەڵکدا تۆمەتی نارەوای دابێتە پاڵیان بۆ ئەوەی خەڵك بە ڕێبازیاندا نەڕوات، ئەوا بەم کردەوەیان کە زۆر شۆڕشگێڕانە ڕەفتاریان لەگەڵ دیلەکاندا کردووە ئەو قسانەیان پووچەڵ کردۆتەوە.

خەڵکی شۆڕشگێڕ و ڕۆشنبیری ناوچەکەش بە تایبەتی ئەڵقەکانی ڕێکخستنی پارتی ئەکەونە پیا هەڵدانی شۆڕش و پێشمەرگەکانی و ئەوەندەی تر ئاگری شۆڕش لە هەناوی خەڵکی ناوچەکەدا هەڵئەگیرسێنن ودەمی نەیارانی شۆڕشیش ئەکەنە تەڵەی تەقیو.

مامۆستا شێخ حەمەمین بەپێی پلەی پێشمەرگەکان تفەنگە تازەکان دابەش ئەکات بەسەریانداو دوای قسەو باس و لێکۆڵینەوە و پەیوەندی کردن لەگەڵ ڕێکخستنی شاردا بەرنامەی تر بۆ گرتنی شوێنی تر دائەنێن.

٢-چەند ڕۆژێ دوای گرتنی بنکەی سۆسەکان پەلاماری پۆلیسەکانی تەوێڵەیان داوە. ئەمانیش بە هەمان شێوە خۆیان لە بەردەم شالاوی شۆڕشگێڕانەی پێشمەرگەکاندا نەگرتووەو خۆیان داوە بە دەستەوە و دەست بەسەر هەموو چەك و کەل و پەلێکیاندا گیراوە.

مامۆستا شێخ حەمەمین کۆبوونەوەیەکیان پێ ئەکات و مەسەلەی شۆڕشیان بۆ ڕوون ئەکاتەوە. دوای کۆبوونەوەکە پێنج کەسیان ئەبنە پێشمەرگە و ئەوانی تریشیان لەگەڵ فەرماندەی بنکەکەدا کە ناوی ئیبراهیم بووە و بە(خاڵە بلە) ناسراوبوە ڕێگای ڕۆشتنەوە بۆ شار هەڵئەبژێرن. پێشمەرگەکانیش نەك هەر هەستیان زامدار ناکەن بەڵکو هەندێ پارەش یارمەتیان ئەدەن و دەست بەرداریان ئەبن.

٣-دوای ئەو سەرکەوتنە گەورەی تەوێڵە نەخشەی پەلاماردانی بیارەیان داڕشتووە لە ماوەیەکی کەمدا دەست بەسەر ئەوێشدا ئەگرن و هەندێ دەستکەوتی ماڵی و چەکیان ئەبێت.

٤-ماوەیەك دوای گرتنی بیارە بیر لە گرتنی خورماڵ ئەکەنەوە، بەڵام دوژمن لەوێ خۆی توند ئەکات چونکە چاوەڕوان ئەکات دوای ئەو شوێنانە ئەوێ ئەبێتە روانگەی تیری پێشمەرگەکان ، هەروەها لە باری هەڵکەوتنی جوگرافیشەوە جیاوازی لەگەڵ سۆسەکان، تەوێڵە، بیارەدا هەیە لەبەر ئەوە پێشمەرگەکان دوای دوو رۆژ شەڕو ئابلۆقە کە ناتوانن دەستی بەسەردا بگرن وازی لێ دێنن و بێ زیان ئەگەڕێنەوە بنکەی خۆیان.

٥-بە یارمەتی کادیرەکانی رێکخستنی ناو شار مانگی ١٢/١٩٦٢ کە (ئەحمەدی حەمەساڵح و عومەری خەزان و دارای عەزە، مەلا رەوف، رەوف رەحیم، خالید حاجی فەرەج، تایەری شێخ رەوف، عەلی عەبدولرەحمان) دەوری سەرەکیان تێدا هەبووە ٤٥٠٠٠ دیناری قاسەی قایمقامیەتیان فڕاندووە کە لەو ڕۆژانەدا گەلێ پێویستی شۆڕشی پێ جێبەجێ کراوە ، ئەو کاتە نوێنەری سەرکردایەتی حیلمی عەلی شەریف لەناوچەکەدا بووە و تەسلیم ئەو کراوە، ئەویش هەندێ پێداویستی پێشمەرگەکانی پێ بەرێ ئەکاو ئەویشی ئەبات بەرەو سەرکردایەتی کە ئەو دەمە بنکەی بەشێك لە سەرکردایەتی لە ماوەت بووە.

هەروەها ئەبێ ئەوەش بڵێین کە لەو ماوەدا ژمارەیەکی زۆر خەڵك پەیوەندی پێوە کردوون و بونەتە پێشمەرگە. دیارە هۆی ئەمەش بە شێوەیەکی سەرەکی گەڕاوەتەوە بۆ چالاکی شۆڕشگێڕانەو هەڵسوکەوتی جوانی پێشمەرگەکان لەناو

کۆڕی خەڵکدا، بە شێوەیەکی وەها کاریان کردووە کە تۆوی بیرو باوەڕەکەیان لەناخی خەڵکی سەر بە ڕژێمیشدا چاندووە.

هەروەها چالاکیەکی تری پێشمەرگەکان ئەوەبووە پەلاماری گوندی سەرچاوگیان داوە کە گوندی ناوبراو دوو بەرە بوون ، بەرەیەکیان لەگەڵ پارتی و شۆڕشدا بوون ئەو بەرەکەی تر سەربە حیزبی شیوعی عێراق بوون کە ئەو دەمە(ح. ش. ع) زۆر بە توندی دژایەتی پارتیان کردووە. بوونی ئەو دوو بەرەیە نا ئارامی خستبووە گوندەکەوە.

لەو کاتەدا دەستەیەك پێشمەرگە لەناوچەی چوارتاوە هاتوون و لە نزیکی ئەو گوندەدا شوانێ ئەبینن پرسیاری ناوچەکەی لێ ئەکەن، دوای ئەوە شوانەکە ئەگەڕێتەوە ناو دێ هەندێ خەڵکی لەوانەی دژ بە شۆڕش بوون لێیان ڕائەپەڕن و تەقە دروست ئەبێ، کاتێ پێشمەرگەکانی بنکەی وەزگێڵ ئاگاداری ئەو کارە ئەبن دێن بە هانای دەستەکەوە. شەڕێکی گەورە ڕوو ئەدات لە ئەنجامدا دژەکانی شۆڕش بەرەو شار هەڵدێن و پێشمەرگانیش ماڵەکانیان ئەسوتێنن. زیانی پێشمەرگە لەو شەڕەدا شەهیدبوونی کاکە حەمەی برایم ئەبێت. کە ئەبێتە یەکەمین شەهیدی ئەو شۆڕشە لە ناوچەکەدا و بریندار بوونی کاکە حەمەی فەرەج وەهەروەها خێزانی مەجیدی مەلا حامیدیش شەهید ئەبێ.

ئەم ڕووادوە ڕەنگێکی دزێوی لەناوچەکەدا داڕشت و بوو بە مایەی زەمینە خۆش کردن بۆ جاشایەتی. وە هەروەها یەکەم هەنگاو بوو بۆ دووبەرەکی نانەوەی نێوان خەڵك و هێزی پێشمەرگە کە لەوەو بەر نمونەی نەبوو.

دیارە ئەو دەمە(ح.ش.ع) بە هەڵە لە مەسەلەی چارەسەرکردنی کێشەی کورد گەیشتبوون و هەروەها بوونی پارتییان وەك حیزبی گەلی کورد بە هەڵەو لادەرو پەرگر ئەزانی. هەر لە ئەنجامی ئەو بۆچوونەشەوە بوو کە ناکۆکیەکی گەورە لە

نێوان ڕیزەکانی گەلی کوردا دروست بوو و چەند ساڵێکی خایاند و شەڕی نێوان پارتی و شیوعی زیانی گەورەی بۆ کورد لێکەوتەوە. دیارە نامانەوێ پەردە لەسەر هەموو شتێ لادەینەوە بۆ ئەوەی برینی کۆن نەکولێنینەوە، بەڵام ئەوەندە نەڵێین کە ئەوە سیاسەتێکی ناڕاست بوو وە ئەڵێین کاشکێ (ح.ش.ع) لەو سەرەتایەدا هەمان هەڵوێستی ئێستایان هەبوایە کە دیارە کار بەم شێوەیە نەدەبوو.

هاوئاهەنگ لەگەڵ ئەم چالاکیانەدا دەستەکانی ڕێکخستنی ناو شار کاری شۆڕشگێڕانەی خۆیان ئەنجام داوە، ئەو کارانەی پێی هەڵساون بریتی بووە لە ڕێخستنی ئاهەنگی نەورۆزو یادی دوانزە سوارەی مەریوان، خوێندنەوەی شیعرو سروودی شۆڕشگێڕی لە کۆڕو کۆبوونەوەکانداو پێشکەش کردنی شانۆگەری سیاسی، بڵاوکردنەوەی بیرو باوەڕی پارتی. بەم کارانەیان توانیویانە سەرنجی خەڵك بەلای شۆڕش و کوردایەتیدا ڕابکێشن. کار بەم شێوەیە بەردەوام بوو، ڕۆژانە هێزی پێشمەرگە ڕووی لە زیاد بوون ئەکرد. ڕژێم بۆ دەست بەسەردا گرتنی ئەو بارە هەوڵی جێبەجێ کردنی نەخشەکەی جارانی داو لە ڕێکەوتی(١٩٦٣/٨/١٢)دا بە سەرکردایەتی زعیم سەدیق لەشکری(٢٠)ی لە سەید سادقەوە بەڕێ کرد بە مەبەستی جێبەجێ کردنی بەرنامەکەیان کە نەهێشتنی شۆڕش بوو. هێزی پێشمەرگە کە ژمارەیان نزیکەی(٢٠٠) کەسێك ئەبوو بۆ بەرەنگاری ئەو هێرشە کەوتنەخۆ ،هێزەکە بە هێزی هەورامان ناو براوە، کاك نەوشیروان مستی لێپرسراوو کاکە حەمەی فەرەج جێگری بووە، لەم کاتەدا مامۆستا شێخ حەمەمین لە قەرەداخ بووە ، هێزەکە بەسەر جادەکەدا دابەش بوون. هەر لە پردی زەڵمەوە تا بەری سەید سادق، سەرەتا تەقە لەسەر

چەمی ریشێن دەستی پێکردووە. لقێکی(٤٠) کەسی کە عەلی شەریف گوڵخە سەر لقیان بووە ڕووبەڕووی یەکەم پەلاماری دوژمن بوونەتەوە.

زەعیم سەدیق ئەفسەرێکی بەعسی ڕەفتاری بێ ویژدان بوو، ئاگرو ئاسنی بەسەر گیانی پێشمەرگەو ناوچەکەدا باراند.

پێشمەرگەش بەو پەڕی لێبوردنەوە چاکی مەدایەتیان لێ هەڵ ماڵیوەو بۆ ماوەی(٣) ڕۆژ بە باوەڕی گەورەو چەکی سوکەوە ئەو لەشکرە گەورەیان گێڕاوە. لە ئەنجامدا بەهۆی زەبرو زەنگی لە رادە بەدەری ئۆردووی دوژمن و کەم بوونی خواردن و فیشەکەوە پێشمەرگە ناچاری پاشەکشە بوون. دوای ئەوەی زیانێکی زۆریان بە جاش و سەربازی دوژمن گەیاند.

لەم سێ ڕۆژەدا حەوت(پ.م) شەهید بوون بەم ناوانە:

١. نادر حەمە حەسەن.

٢. مام ئەمین ئیبراهیم دەگاشێخانی.

٣. حەمە گوڵپی(کە گوللەی پێ نامێنێ بە خەنجەرەوە دەچێتە سەر دەبابەیەك و لە دواوە لێی ئەدرێ و شەهید ئەکرێ).

٤. عەلی ئەحمەد.

٥. حەسەن عەبدولقادر ئەورۆلێ.

٦. عەلی حەمە ئەمین ئێناخی.

٧. عینایەت ئێناخی.

وە هەروەها بریندار بوونی چەند پێشمەرگەیەکی تر[٢٦].

دوژمن کە لە پردی زەڵم پەڕییەوە بێ بەزەییانە کەوتە تۆپ بارانکردنی شار و گوندەکانی تریفە و باوە کۆچەك و عەبابەیلێ، بەمەش بڕێ ماڵ سوتان و ژمارەیەك خەڵکی بێ تاوان شەهید بوون. ئینجا کە هاتە ناو شارەوە پشکنینی

گشتی دەستی پێکرد ، لەهەر ماڵێ سۆراخی شۆڕشیان بکردایە تیەی بەر ئەبوون، خانووبەرەیەکی زۆریان سووتاند و خەڵکێکی زۆریشیان گرت. هاتووچۆ قەدەغە کراو هەرکەس لە جێگای خۆیدا چاوەڕوانی مەرگی ئەکرد، ئەو ڕۆژە تا ئێوارە شار لە جەهەنم ئەچوو. ئۆردوی دوژمن بۆ سەندنەوەی تۆڵەیەکی گەورە هاتبوو، بۆیە دەستی لە هیچ شتێ نەپاراست. یەکێك لەو دیمەنە دڵتەزێنانەی کە نواندیان شەهیدکردنی نەجیبە خان بوو بە دوو منداڵەوە کە دوایی سالح هەژاری بەهەشتی بەم شێوەیە کردیە پارچە شیعرێکی سەر گۆڕەکەی:

خوشکم نەجیبە وا تۆش بە جوانی
منداڵی کۆرپە و خۆیشت دوو گیانی
بە گوللەی بەعسی خوێنەخواری کورد
هەرسێ بە جارێ بوون بە قوربانی

دوای چەند ڕۆژێ دوژمن لەسەربازگەیەکی گەورەدا خۆی جێگیر کردو چەند ڕەبایەیەکی جاشیشی لە هەندێ گەڕەکی شاردا دامەزراند.

دوای ئەمە ئیتر ناو بەناو شەوانە پێشمەرگە ئەهاتنە ناو شارو کاروباری خۆیان ئەنجام ئەدا. دوو جاریان بە هێزی گەورەوە هاتوون و بۆ چەند ڕۆژێ شاریان کۆنترۆڵ ئەکرد. هەر جارەی دوای ئەوەی ئەگەڕانەوە، دوژمن بەر ئەبووە گیانی خەڵك، ماڵ و دوکانی ئەسوتاند، خەڵکی ئەگرت و ئازاری ئەدا، دەستی بەسەر هەموو ئازادیەکدا ئەگرت هەر کەسێ وهەر گوزەرێ بۆنی شۆڕشی لێ بهاتایە داغانی ئەکرد.

دوژمن زۆر ئەترسا، چوار چاو ببوو، لەهەر گوند و چیاو دۆڵێکدا هەستی بە جموجوڵ بکردایە کوێرانە ئاگر بارانی ئەکرد .جاش و سەرباز و سیخوڕەکانی وەك سەگی هار بەر ئەدایە گیانی خەڵکی شەرەفمەند و شۆڕشگێڕ.

لەگەڵ ئەم کارانەشدا تا ئەهات ئاگری کوردایەتی کڵپەی ئەسەند و خەڵك بەرەو ژێر سێبەری سەیوانی شۆڕش و نیشتمان پەروەری ئەڕۆیشتن.

لەم ساڵانەدا شۆڕش ناوچەکانی دەوروبەری هەڵەبجەی ئازاد کردو سەرجەم دەڤەرەکە بوو بە سەنگەری شۆڕشگێران، تاکو ساڵ گەشت بە ناوەڕاستی شەستەکان وپارتی دووبەرەکی تێکەوت و تا ساڵی ١٩٧٠ ئەم ناوچەیە شەڕی دوو لایەنەی لێ ئەبڕا.

لە ساڵی ١٩٧٤دا کە شۆڕش و دەوڵەت بە ئاشتی نەگەشتنە ئەنجام و تا ئەهات نیشانەی شەڕ دەرئەکەوت لەسەرەتای ساڵی ١٩٧٤دا دوژمن ناوچەی هەڵەبجەی بەجێ هێشت و شار ئازاد بوو، لە کەرکووك و خانەقین و سلێمانیەوە خەڵکێکی زۆری شۆڕشگێڕ ڕوویان کردە شاری هەڵەبجە، خورماڵ، بیارە، تەوێڵە و بەگشتی ناوچەکە سیخناخ بوو لە خەڵکی شۆڕشگێڕ، هێزی پێشمەرگەی زۆر و بەرگری میللی خڕبوونەوەو هەمووی چاوەڕوانی شەڕی ئەکرد.

لەو ماوەیەدا ژمارەیەکی زۆر لە لاوان و قوتابیان چوونە دەورەی(بەرگری لە شار)ەوە هەموو ژێر زەمینەکانی شارمان دیاری کردو ژمارەمان لێدا بە مەبەستی ئەوەی لە ڕۆژی بۆمبارانداا خەڵك پەنای بۆ ببەن و دەرسی بریندار رزگار کردن و ئاگر کوژانەوەو فریاکەوتنی منداڵ و پیر و پەکەوتەمان ئەخوێند و لە شوێنە چۆڵاییەکانی ناو شاردا نیو مەتر چاڵمان بە شێوەی(W). (Z) هەڵدەکەند بۆ پەناگە. بەم شێوەیە ئەو ماوە شارو ناوچەکە بۆنی خوێنی

گرتبوو، ماوەیەکی زۆر بەم حاڵە ناخۆشە دەروونیەوە بەسەر برا تا لە(٢٦-٤-١٩٧٤) دا چەند فڕۆکەیەکی خوێنەخوار هەڵنیشتنە سەر ئاسمانی شار و بە ناپاڵم و ڕۆکێت و شەست تیر ئاگر بارانیان کرد ، لە ئەنجاما ٣٦ کەس شەهید و زیاتر لە ٥٠ کەسیش بریندار بوون.

شەهیدەکان بریتی بوون لە﴿١.ئازاد ئەحمەد کەریم. ٢.حاجی ئەمین جەوهەر. ٣.ئیبراهیم ئەمین جەوهەر. ٤.عەزیزی پەزە. ٥.حەمە رەشید سەید قادر چایچی. ٦.مەحموود عەبدولڕەحمان ئەفەندی. ٧.دەروێش حەمە شەریف. ٨.عەبولڕەحمان حاجی حەمە ساڵح. ٩.بێستوون وەستا هاشم. ١٠.سەید قادر هانە سورەیی ١١.مەلا مەحموود. ١٢.عەبدولا مەلا ئەمین. ١٣.ئەحمەد غەفور ساڵح. ١٤.حەمیدە مەحموود ئەحمەد. ١٥.بەناز خالید رەشید. ١٦.شیرین خالید رەشید. ١٧.حەکیم قادر مەحموود. ١٨.بەختیار قادر مەحموود. ١٩.کاڵێ قادر مەحموود، ٢٠.ئاسکە قادر مەحموود. ٢١.نەوزاد حەسەن قادر. ٢٢.شێرزاد حەسەن قادر. ٢٣.فواد محەمەد قادر. ٢٤.مریم محەمەد قادر. ٢٥.ئازاد عەلی. ٢٦. عەبدولاّ حەمە فەرەج. ٢٧.شێرکۆ عومەر مەغدور. ٢٨.ئایار عەلی ئیسماعیل. ٢٩.ئاری عەلی ئیسماعیل. ٣٠.حیکمەت ئەحمەد بارام. ٣١.ئەحمەد شەریف مەحموود. ٣٢.کافیە مەحموود محەمەد. ٣٣.محەمەد حەمە رەشید مەحموود. ٣٤.حەسەن حەمە رەشید مەحموود. ٣٥.حەمە رەشید مەحموود وەلی. ٣٦.محەمەد قادر ئاوگۆزی﴾.

دوای ئەوە بە ناچاری شارمان بەجێ هێشت و ڕومان کردە گوندەکانی دەوروبەرو پاشان ئاوارەی ئێران بووین تەنها هێزی پێشمەرگەو هەندێکی کەم خەڵك لە شاردا مانەوە.

شایەنی باسە سالێك شارمان جێ هێشت، پاشان کە گەڕاینەوە دەرگای ماڵێ نەکرابۆوە. کەچی چواردە ساڵ دوای ئەوە لە کیمیاوی بارانەکەدا هەزاران دزیی وەها خراپ کرا کە بووە کارەساتێ لەناو کارەساتەکەدا، ئەوە شۆڕشەکەی پێشوو کە بەخراپیان نەزانی و ئەمەش شۆڕشی نوێی پێشکەوتن خواز!

لە مانگی پێنجدا هێزێکی گەورەی پێشمەرگە لەسەراوی سوبحان ئاغای شارەزوور کۆبووبۆوە لەو بارەوە ڕاپۆرت درابوو بە دوژمن، دوژمنیش بە هەڵە سەراوی نەورۆڵی دایە بەر سارۆخ و شەست تیر لە ئەنجامدا ئەم خوشك و برایانە شەهید بوون:

١. فاتیمە سەید فەتاح
٢. عاسمە محەمەد.
٣. تۆفیق قادر.
٤. نازار حسەین.
٥. ئەمنە عەلی عەبدولکەریم.
٦. رەئوف حاجی فەتاح.
٧. ئەحمەد حەمەمین ئەورەحیم.
٨. ڕێبوار نوری.

ئەم سێ کەسەش بریندار بوون.

١. نەجمەددین ئەحمەد عەبدولا.
٢. ئەنوەر عەبدولقادر.
٣. فەرەج فەتاح.

سەرەتای(ح.ش.ع) لە هەڵەبجەدا

وەکو ئەگێڕنەوە سالی ١٩٤٦(فەهد) سکرتێری یەکەمی حشع هاتۆتە شاری هەڵەبجە و ماوەیەك لوقمی فرۆشتووە. دیارە هاتنەکەی بەبێ چاو ساغ نەبووە. ئەڵێن یەکەم کەس کە لە هەڵەبجەدا بۆتە ئەندامی حشع کابرایەکی جولەکە بووە بەناوی (بابلی یون طوب) کە لەناو موسڵمانان‌دا ناوی خۆی گۆڕیووە بە(تۆفیق میران بابلی) پاشان هەندێ لاوی تر پەیوەندییان کردووە کە ئەتوانین ناوی ئەمانەیان بەرین (محەمەد ئەحمەد رەشان، مەلا حەسەنی حەمە کۆژێلێ، مەلا حەسەنی مامۆستای قوتابخانەی تریفە، عارف حاجی فەرەج، عومەر ئەحمەد، حەمە ئەمین سەعید، مەحموود شەفیق هەلاج، عەبدولرەحیم دزە، ئەحمەد عەلی، رەشید ئەحمەد، عەلی حاجی فەرەج، تۆفیق سەیید قادر، ئەحمەد دەلاك، عەبدوڵلاَ مەلا فەرەج، محەمەدی مەلا کەریم، فاتیح عەبدولکەریم، ئیبراهیم سۆفی مەحموود، ئەحمەد غەفور، فەرەج مەلا ئەمین، ئیسماعیل خوسرەو، عەلی سمایل، حەمە کەرەم، لەناو ژنانیشدا(ناهید نووری قەساب، ئافتاو حاجی فەرەج، مەعسومە گۆج).

حشع لە بەرنامەی خۆیدا وای دانابوو عێراقێکی دیموکرات دابمەزرێ و لەو چوارچێوەیەدا هەندێ مافی نەتەوایەتی بدرێ بە گەلی کورد، گەلی کوردیش لە رووەوە ئەوەی کەوتبووە سەر کە دوا ئامانجی تێکۆشانی بەدەست هێنانی مافی چارەی خۆنووسین بێ و لەداوی شوومی چەندین ساڵەی نەتەوە رەگەز پەرستەکانی تورك و فارس و عەرەب رزگار ببێ و بناغەی کوردستانێکی سەر بەخۆدابنێ. حشع ئەو سەرەتای دامەزراندن و پەل هاوێشتنەی و تا ئەم دواییانەش هەر باوەڕی تەواوی بەوە هەبوو کە کورد لە عێراقدا بە تایبەتی لە

چەند مافێکی سەرەتایی بەولاوە هیچی تری شایان نییە و هەرگیز ئەوەیان نەك پەسەند نەکردووە بەڵکو زۆر دژیشی وەستان کە کورد خاوەنی دەوڵەتی خۆی بێت.

لەسەرکەوتنی عەبدولکەریم قاسم و نەمانی ڕژێمی پاشایەتیدا شیوعیەکان زۆر پەرەیان سەندو لەناو حکومەتەکەی عەبدولکەریم دا دەستەڵاتێکی چاکیان پەیدا کرد. لەم سەرو بەندانەدا پارتیش خەریکی سازش بوو لەگەڵ دەوڵەتدا بۆ ئەوەی بە ئاشتی شتێ بەدەست بێ. بەڵام پاش ماوەیەکی زۆر وتووێژ و بیروڕا گۆڕینەوە هیچ نەکراو کورد ناچار بوو شۆڕشی چەکدارانە بکات.

لەگەڵ ئەم هەڵوێستەدا شیوعیەکان بە ئاشکرا کەوتنە دژایەتی بزوتنەوەکەی کورد و شیر و تیریان دژی هەیکەلی شۆڕش هەڵکێشا. لە باتی ئەوەی لە نێوان کورد و دەوڵەتدا هەوڵ بدەن ئاشتی و تەبایی سەقام گیر ببێ و توند و تیژیەکان خاو بکەنەوە، کەچی بە ئاشکرا بزوتنەوەکەیان بە کۆنە پەرست و ڕەگەزپەرست و پیلانی ئیستعمار ئەدایە قەڵەم و بە ئاشکرا ڕایان ئەگەیاند کە شۆڕشی کورد و سەرکردایەتیەکەی دژی ڕاستی و دیموکراتی و ئاشتین. ئەمە وای کرد لە نێوان پارتی و شیوعیدا کێشەیەکی سەخت دروست بوو کە چەند ساڵ کورد تاڵاوی ئەو مەینەتیەی نۆشی.

ئەو دەمە هەڵەبجە یەکێك بوو لەو شارانەی کە نا ئارامی ڕووی تێکردوو لە ناو جادە و کۆڵان و قوتابخانەکانی شاردا دەمیان شەڕی دەستەویەخەی بە کۆمەڵ ڕوویدا کە هەمووی لەناوەڕۆکدا ڕیزەکانی گەلی کوردی لە یەك ئەپچڕان.

ح.ش.ع لەگەڵ دەوڵەتدا بە ئاواتی خۆیان هیچیان پێ نەکراو لەم لاشەوە خۆیان کردە دوژمنێکی خراپی گەلی کورد، بۆیە کەوتنە هەڵوێستێکی ئالەبارەوە و دنیایان لێ بوو بە چەرمەچۆڵەکە. (باسکردن لەسەر ح.ش.ع و

بەرنامەی کاریان تا ئێستە لێکۆڵینەوەی فراوانی نەوێت و لێرەدا جێگای نابێتەوە).

گرنگ ئەوەیە کە سەرەتای دامەزراندنی ئەو حیزبەمان لە هەڵەبجەدا دیاری کرد و هەندێ هەڵوێستی هەڵەی ئەو دەمەیان کە ئاژاوەیەکی گەورەی نایەوەو هەڵەبجەش پرشێکی گەورەی ئەو ئاژاوەیەی بەرکەوت و دەست پێشکەرەکەش شیوعیەکان بوون.

سەرەتا بە شەهید کردنی (شێخ ئەنوەری عەبابەیلێ) دەستی پێکرد لە دەربەندیخان، ساڵی ۱۹۵۹ شێخ ئەنوەر سەر بە پارتی بوو، لاوێکی ئازاو بە جەرگ و لەکەس نەترس بوو، ئەو ماوەیە چووبووە دەربەندیخان و لەوێ کاری قەسابی ئەکرد. شیوعیەکانیش لە دەربەندیخان و دەوروبەریدا نفووزیان زۆر بوو، کاتێ شێخ ئەنوەر ئازایانە بەرگری لە هەڵوێستی پارتی کرد بوو ماوەیەك سەرنگومیان کردو دوایی تەرمەکەی لە بەنداوەکەی دەربەندیخاندا دۆزرایەوە. هێنانەوەی ئەم تەرمە بۆ هەڵەبجە رق و کینەیەکی گەورەی لە دڵی خەڵکی سەر بە پارتیدا دروست کرد بەرامبەر بە شیوعیەکان. ئیتر ئەو رق و کینەیە تا ئەهات پەرەی ئەسەند و خەنجەری دوژمنایەتی لە نێوان هەردوولادا تیژ ئەکرد.

ئەو کاتە زۆر لە لاوە رۆشنبیرەکانی عەبابەیلێ ئەندامی پارتی بوون و هەروەها شێخ ئەنوەریش لەو لاوە خۆشەویستانەی شاری هەڵەبجە بوو، بۆیە خەڵکی ناوچەکە ناهەقیان نەبوو لەسەری بێنە دەنگ و هەوڵی تۆڵە سەندنەوەی بدەن.

رۆژنامەی(خەبات)ی ئەو دەمە بابەتێکی لەسەر شێخ ئەنوەر نووسیوە و باسی بەناڕەوا شەهید کردنی ئەکات. هەر ئەو کاتانە لەناو لاوان و مێر

مندالأنی هەڵەبجەدا شیعرێك بە بالآی شێخ ئەنوەردا بلاو بوویەوە کە نەمان زانی شیعرەکە هی کێیە و ئەمە دوو بەیتیەتی کە لە بیرم ماوە:

شێخ ئەنوەر ئەڵێی بێکەس کوژراوم
بە نوکی خەنجەر پەل پەل کراوم
گیانی خۆت بەخشی بەگەل و وڵات
ناوت رۆشتە ناو جەریدەی خەبات

ح.ش.ع کە ڕۆشتە بەرەیەکەوە لەگەڵ حیزبی بەعسدا گەلێ کاری ناڕەوای بەرامبەر بە کورد دەست پێکرد بە تایبەتی لە ساڵی ١٩٧٤دا کە چەکیان هەڵگرت و شان بە شانی چەکدارەکانی ڕژێم کەوتنە تەقەکردن لە سەنگەری پێشمەرگە و چەندین کوڕی کوردیان شەهید کرد.

پاشان لەو ئەزموونەشدا سەرنەکەوتن و بەرەکەیان تا ئەهات ڕووی لە گێروگرفت ئەکرد و ساڵی ١٩٧٨ بەو پەڕی کزی و لاوازی گەشتن و نەیان ئەزانی چۆن دەست بەرداری ئەو مەسەلەیە بن کە بۆیان ببوە گرێ کوێرەیەکی سەخت و بۆیان نە ئەکرایەوە.

ح.ش.ع کە چووە بەرەوە لەگەڵ بەعسدا بەو نیازە بوو کە ڕۆژانە بەعس بەرەو سۆشیالیستی بەرێ وبە حیسابی خۆی هەموو ڕۆژێ تەغزیەیان ئەکات، بەڵام پاشان لێیان بوو بە بەڵای ناگەهان و کاتێکیان زانی کە تووڵە ماریان بەخێوکردووە.

لەم ساڵەدا کە کەوتنە پاشەکشە کردن لەبەرە یەکەمین مەفرەزەیان لە هەڵەبجەوە چوونە دەرەوە و ڕێگەی چیاو خەباتی چەکدارانەیان دژی بەعس هەڵبژارد، مەفرەزەکەش بەڕابەرایەتی کاك تۆفیقی حاجی بوو لەگەڵ

ئیسماعیلی برای و عەبدوللای مەلا فەرەج و عەبەی مامەو پاشان هەندێکی تر تاوای لێهات هەموویان ئەو ڕێگەیان گرتە بەر.

کاک تۆفیقی حاجی هەم لە سیاسەتدا عەقڵی ئیشی نەکرد و هەم لە بواری پێشمەرگایەتیشدا پیاوێکی ئازاو بە جەرگ و خاوەن هەڵوێست بوو. وە هەروەها یەکەمین کەس بوو کە لە ساڵی ١٩٨٤دا لە حیزبی شیوعی لایداو سازشەکەی نێوان دەوڵەت و یەکێتی قبوڵ کرد و هەر ئەو ساڵەش شەهید بوو.

یەکەمین ئەڵقەی ڕێکخستنی کاژێک

کاژێک (کۆمەڵەی ئازادی ژیانەوەی یەکگرتووی کورد) لە ساڵی ١٩٥٩دا وەك ڕێکخراوێکی ناسیونالیستی درێژەپێدەری بەرنامەی (ژێکاف) خۆی لە کۆڕی سیاسەت و کوردایەتیدا نواند وخزمەتی گەورەی بە ڕێبازی کوردایەتی کرد. ئەندام و کادیرەکانی کوردپەروەرو دڵسۆزو ڕۆشنبیر وخۆراگربوون. بۆیەکەمجار لە ساڵی ١٩٦٥دا کاك (حەمە عەلی ئەحمەد مراد) ڕێك دەخرێ ویەکەمین ئەڵقەی ئەو ڕێکخستنە لە هەڵەبجەدا دەست پێدەکات، ئەو کادیرانەی کە دیاربوون چالاکییان دەنواند بریتی بوون لە (فایەق براخاس هاواری، سەید ئەحمەد عەبابەیلێ، کەریم ڕۆژ، ستار سەعید خەڵەف، کەریم لهۆنی، نامیق هاواری، عەزیم هاواری، جەمالی وەستا محەمەد، مەهدی مەلا عەلی، باقی بابالە تەوێڵەیی، عەلی فەیمە، عەباسی حاجی تایەری وازۆلی، حامید حاجی خالید، عومەر حەمەساڵح بەشارەتی، وریا براخاس هاواری، فاتیح شێخ حەیدەر، عمر حەمەمراد، جەعفەر حاجی ئەولە، محەمەد غەفوور شەریف، کەریم عوسمان، فەرەیدوون عەبدوڵلا و سەروەت حاجی عزەت)

سەرەتای کۆمەڵە لە هەڵەبجەدا

لە ساڵی ١٩٧١-١٩٧٢دا ئەڵقەیەکی کۆمەڵەی ڕەنجدەرانی کوردستان لە شاری هەڵەبجەدا دروست بوو. ئەم ئەڵقەیە چالاکانە کەوتە کار کردن و بە شێوەیەکی نهێنی توانی ژمارەیەك لاوی شۆڕشگێڕ و کورد پەروەریەك بخات. ئەو ئەڵقەیەش مەحموود عەبدولڕەحمان بوو ناسراو بە(شێخ عەلی).

لە دوای نسکۆی شۆڕش واتە ساڵی ١٩٧٥ کە دوژمن مەیدانی بۆ چۆڵ بوو بە ئارەزوو کەوتە جێبەجێ کردنی نەخشەی بە بەعسی کردنی گەلی کورد. هەڵەبجەش وەك هەموو شارەکانی تری کوردستان کەوتە ژێر باری ئەم کارە زۆرداری‌یەوە، بە زۆر و فریودان و خەڵەتاندن و بە پارە خۆی خزاندە ناو ڕیزەکانی گەلەوە و نەیویست بەرگی نیشتمان پەروەری بە بەری کەسەوە نەهێڵێ. هەر کەس خۆی لەو بازاڕی سەودایە ببواردایە لە هەموو کارێکی دەوڵەت بێ بەش نەکرا، نیشانەی پرسیاری لەسەر دانەنرا و چاودێری نەخرایە سەرو دوو چاری هەڕەشەو بانگ کردن نەبوو.

لەو لاشەوە ئەڵقەکەی کۆمەڵە بەردەوام لە ئەنجام دانی کاری نهێنی خۆیدا بوو، گەشەی کردو ژمارەیەکی زۆر ئەندام و دۆست و هەواداری پێك هێنا، گەرم و گوڕییەکی شۆڕشگێڕانەی خستە ناوچەکەوە.

کار بەم شێوە ڕۆشت تا پێویستی بوونی شۆڕشی چەکدارانە خۆی سەپاند. شۆڕش وەڵامی ئەو نەخشە گڵاوەی دوژمن بوو کە نەیویست بۆ یەکجارەکی بیروباوەڕی کوردایەتی لەناو بەرێ و گەرووی ئازادیخوازان بتاسێنێ. وەڵامی ئەو بۆشاییە سیاسیە بوو کە لە ئەنجامی نسکۆی‌شۆڕشی ئەیلوولدا دروست بوو بوو.

هەڵەبجەی شۆڕشگێڕ ئەو وەڵامەی دایەوە و یەکەمین مەفرەزەی لە شەوی (٢٧/٢٦)/٦/١٩٧٦دا ڕەوانەی چیاکرد. مەفرەزەکەش بریتی بوون لە:

١. مەحموود عەبدولڕەحمان(شێخ عەلی).
٢. عەلی شیعە(قالە) ﴿لە شۆڕشی ئەیلوولیشدا لە یەکەم مەفرەزەدا بوو﴾.
٣. تۆفیق ڕەحیم(کامەران).
٤. شەوکەت حاجی مشیر(مەلا نووری).
٥. حامید حاجی خالید(دلێر).
٦. محەمەد حاجی مەحموود(عەزین).
٧. حەمە سەعید خورماڵی(دکتۆر ڕەمزا).

ئەم پێشمەرگانە به چەند چەکێکی سووکەوە کە کاتی خۆی شێخ عەلی و شەهید وەستا ئەنوەری برای شاردبوویانەوە ڕوویان کردە چیای سورێن و ئەو شەوە لەسەر(کانی هەرمێلە) یەکەمین کۆبوونەوەیان کرد کە شێخ عەلی باسی شۆڕش و ئامانجەکانی بۆ کردبوون، هەر ئەو شەوە دەستیان خستبووە سەر دەستی یەکترو سوێندیان بە مارکسیزم-لینیزم خواردبوو کە خیانەت لەگەڵ و نیشتمان نەکەن.

(لە کاتی سوێند خواردنەکەدا محەمەدی حاجی مەحموود دەستی گێڕابوویەوە دواوە وتبووی من لە باتی ئەو سوێندە بە قەبری باوکم سوێند ئەخۆم).

پاش ماوەیەك کردیان بە بەرنامە کە شەوانە ئەبوونە میوانی لادێکان و لە بارەی مەسەلەی کورد و شۆڕشی تازەوە کۆبوونەوەیان بە خەڵك ئەکرد. هەروەها هەڕەشەیان لە خەڵکی لاەرو خۆفرۆش ئەکرد و ئەگەر تاوانی دیاری کراویشیان بوایە بە سزای گەل و شۆڕشیان ئەگەیاندن.

له ئەنجامی ئەم كۆبوونەوانەدا جەماوەری خەڵك دەنگی خۆی دایە پاڵیان و كەوتنە بەرگری كردن لە هەڵوێستی شۆڕشگێڕانەیان و خەڵكانی لاسەر و خۆفرۆشیش كە بە فێڵی دوژمن فریویان خواردبوو ئەتەكینەوە، بۆیە لە ناوچەكەدا دوژمن كەوتە چاوو ڕاوو تەڵەدانان بۆ پێشمەرگەكان.

ئەوانیش كردە و لێبوردە و شۆڕەسواری مەیدان بوون، لە بن دەستی دوژمندا خۆیان حەشار ئەدا، هەموو شەوێ جێ گۆڕكێیان ئەكرد و هەر كاتێكیش هەلیان بۆ برەخسایە لە شوێنێكەوە چزەیان لێ هەڵئەسان. دوژمن سەری كەوتە ئێش و چوار چاو بوو، سەری بە هەموو كونێكدا ئەكرد بۆ ئەوەی رێی لێیان بكەوێت، لەو لاشەوە پڕوپاگەندەی جۆراجۆری بڵاو ئەكردەوە و بە درۆ جەردە، تێكدەر و گێرە شێوێن، كۆمونیست، ناوی ئەبردن.

بێ ئەوەی دوژمن بە جێگە و رێگەیان بزانێ لە ماوەی چەند مانگدا ئەم كارانەیان ئەنجامدا.

١. نامە نوسین بۆ پیاوە خۆفرۆشەكان. كە بووە مایەی ئەوەی زۆریان لە دوژمن تەكینەوە.
٢. كوشتنی چەند پیاو خراپێ كە زۆر بە گەرمی دژی شۆڕش كاریان ئەكرد.
٣. لە شەوی كۆبوونەوەی گوندی-تەپەرێزینەی شارەزووردا لەسەر جادەی زەڵم ئۆتۆمۆبیلێكی موسەلەحەیان ئاگر باران كرد و زیانیان پێگەیاند رێكەوتی شەوی(١١/١٢)/٧/١٩٧٦.
٤. كوشتنی دوو پۆلیس لە خورماڵ و گرتنی دوو چەك بە دەستی شەوكەتی حاجی مشیر و عەلی شیعە یەكەمین دەسكەوتی شۆڕش بوون.

تا له شەوی(٦/٧)/١٩٧٦/١٠دا دەستەیەکیان هاتبوونە گوندی قاینەیجەی شارەزوور بۆ کرینی چەك. دوژمن لە ڕێگەی سیخوڕەکانیەوە پێی زانین و هێزێکی گەورەی ناردە سەریان. ئابلوقەی گوندەکەیان دابوو، داوایان لە پێشمەرگەکان کردبوو خۆیان بدەن بە دەستەوە.

ئەوانیش مەردانە هاتبوونە دەست و خۆیان قوتار کردبوو. لەم شەڕی دەستەویەخەدا فاتیح شێخ حەیدەر بریندار ئەبێ و خۆی شەهید ئەکات بۆ ئەوەی دیل نەکرێ، ئەم ناوانەش(محەمەد حەمە فەرەج، هاشم رەشید، وەهاب حاجی عوسمان ،حەمە رەشید(خاوەن ماڵەکە) بەدیل ئەگیرێن و دوای ماوەیەك لە قەسابخانەکەی موسڵ شەهید ئەکرێن.

ئەمە یەکەمین داوی دوژمن بوو کەتێی کەوتن ویەکەمین شەڕی ڕوو بەڕووی دوژمن بوو. وە هەروەها یەکەمین شەهیدی ناوچەی سۆرانی تیادرا.

لەدوای نسکۆی شۆڕشی ئەیلوول پێشمەرگە دڵسۆزەکانی پارتی ئاوارەی ئێران و هەندەران بوون؛ ئەوە وای کرد کە کۆمەڵە لە ناوچەکەدا جێگای سیاسی خۆی بکاتەوە. بەڵام پاش ماوەیەك دوای دەرچوونی مەفرەزەکەی کۆمەڵە بۆ چیا لە لایەن پارتییەوە بە بڕیاری کاك ئیدریس بارزانی لە ١٩٧٦/٩/١١ مەفەزەیەك بە سەرپەرشتی کاك (مەلا عەلی زمناکۆ) هاتنەوە ناوچەکە و ئەو پێشمەرگانەی لەگەڵیدا بوون بریتی بوون لە حەمەمینی خەلیفە قادر و محەمەدی حاجی عەبدوڵڵا. پاشان کاك(نادر هەورامی) دێتەوە ناوچەی هەورامان و سورێن و هەردوولا واتە پارتی و کۆمەڵە پێکەوە شۆڕش ئاراستە دەکەن. تاکو(سالار عەزین) و پاشان(مەلا بەختیار) بەناوی ئەندامی سەرکردایەتی کۆمەڵەوە دێنە ناوچەکە و ئەو برایەتیە هەڵدەوشێننەوە. تەنانەت لە کۆبوونەوەیەکدا کە کاك محەمەدی رەمەزان شایەتە سالار وای

راگەیاند بوو کە ئێمە واتە کۆمەڵە بۆ ئەوە سەرمان هەڵداوە کە نەهێڵین پارتی بێنەوە مەیدانەکە. ئیتر دوای ئەمە تاپۆی برا کوژی لەناوچەکەدا بەدیار کەوت و زیانی گەورەی لێکەوتەوە.

هەڵەبجە لە ماوەی ئەم چەند ساڵەدا تا ئەو ڕۆژەی کە دوژمن ڕقی بە سەردا قڵپ کردەوە شارێکی کڵپە سەندووی شۆڕش بوو، لانکی پێشمەرگە و تێکۆشان بوو، شاری ڕاپەڕین و شەهید پەروەر بوو.

وا ئێستەش بۆ بەڵگەی مێژوو پەنجە ئەخەینەسەر هەندێ لەو ڕووداوانە و تۆماریان ئەکەین.

١-لە ساڵی ١٩٧٧ دوژمن گومانی لە هەندێ لە ڕیزەکانی ڕێکخستن پەیدا کردو دەستی کرد بە گرتن. نزیکەی(٢٠) ئەندام و لایەنگیری ڕاپێچ کرد، لە زیندانەکانی هەڵەبجە، سلێمانی، کەرکوکدا بە شێوەیەکی دڕندانە کەوتە ئازاردانیان، لە ئەنجامدا شەهید وەستا ئەنوەر و شەهید ئەنوەر حەمەمین سەر بەرزانە گیانی پاکیان چووە ڕیزی کاروانی شەهیدانەوە.

٢- هەر لەم ساڵەدا دوژمن بە نەخشەی نەهێشتنی شۆڕش هێرشێکی بەبڵاوی کردە سەر چیاو لادێکانی دەوروبەری شار، ١٥-٢٠ هێلیکۆپتەر پەیتا پەیتا سەربازیان ئەهێناو دایان ئەبەزاندن.

هێزی پێشمەرگە پێشتر لەو نەخشەیە ئاگادار بوو بوون. بڕیاریان دابوو هێزەکە کەرت بکەن بۆ ئەوەی بواری خۆ حەشاردانیان پتر بێت. لە ئەنجام دا دوژمن لە ڕێگەی سیخوڕێکیەوە توانی جێگەو ڕێگەی دەستەیەکیان بزانێ. لە نزیک گوندی بێسەڵمێن.

ئەم ڕووداوە ڕێکەوتی ١٩٧٧/٦/١ بوو. دوژمن بە هێزێکی زۆرەوە ئابلۆقەی دان و ئەوانیش مەردانە تایەك یەك شەهید بوون دەستیان لە دوژمن وەشاند. ئەو شەهیدانە بریتی بوون لە:

١. عومەر حەمە سالّح(فەرماندەی کەرت).

٢. ئیبراهیم خەلیل(کادیری سیاسی).

٣. هیدایەت محەمەد عەلی.

٤. ئیبراهیم عەبدوڵا زێرانی.

٥. کامل.

٦. سالّەح گەرمیانی.

٧. عەلی عەبدولڕەحمان.

دوژمن تەرمی ئەم حەوت شەهیدە قارەمانەی هێنایەوە هەڵەبجەو بۆ چاوترسێنی خەڵك بەناو شاردا گێڕانی. بەڵام خەڵك ئەو پەڕی بێزارییان نیشانداو هێندەی تر کردارەکانی دوژمنیان لەلا قێزەون بوو. هەر ئەو ڕۆژە ئەدیبی ناسراو (حەمە سەعید حەسەن) پارچە شیعری (هەڵەبجە غەزەی غەمناکە) دا ئەڕێژێ.

٢-لە مانگی ١٩٧٧/٤دا کە دوژمن بڕیاریدا وانەکانی(مێژوو، جوگرافیا، نیشتمانی) لە کوردیەوە بکرێنە عەرەبی قوتابیانی هەڵەبجە دژی ئەم بڕیارە ڕاوەستان و ڕاپەڕینێکی گەورەیان بەرپاکرد کە دوژمن بە گرتن و هەڕەشەی توندوتیژ سەرکوتی کرد.

٣. لە ساڵی ١٩٧٨-١٩٧٩دا دوژمن کەوتە جێبەجێ کردنی پەیمانی شومی جەزایر و دەستی نامەردانەی بە لادێکانی سەر سنوور گەیاند، ئەو لادیانەی کە لە ناوچەی هەڵەبجەدا بەر ئەم نەخشەیە کەوتن بریتی بوون لە:

١.بەڵخە ٢.بنجۆی دڕە ٣.باخەکۆن

٤.بانی شار
٥.بەردەبەل
٦.بانی بنۆك
٧.بۆین
٨.بێژاوا
٩.بەشی پیرك
١٠.بەشی ئەحمەد بەگ
١١.بەشی هاجە
١٢.بەروێن
١٣.بەشی ئەلی
١٤.بانی بۆلآن
١٥.بەلەسۆ
١٦.پالَمنیا
١٧.پینکە
١٨.پریسی سەروو
١٩.پریسی خواروو
٢٠.پشتە
٢١.پشت قەلآ
٢٢.تاوێرە
٢٣.تریفە
٢٤.توونَەبی
٢٥.توە وشکێ
٢٦.توتا قاج
٢٧.جاور
٢٨.چنارە
٢٩.چنار
٣٠.چرۆسانە
٣١.چەمەرەش
٣٢.چوار داران
٣٣.خەرپانی
٣٤.خارگێلآن
٣٥.خێلَی گورگە
٣٦.دەرەتوێ
٣٧.دەگا شێخان
٣٨.دەرەقەیسەر
٣٩.دەرەی مەڕ
٤٠.دەرەشیشی سەروو
٤١.دەرەشیشی خواروو
٤٢.دەرە گولآن
٤٣.دلف
٤٤.دەنگەوەرە
٤٥.ڕیشێن
٤٦.ڕێشاو
٤٧.زەردە هالَ
٤٨.زەلَم
٤٩.زەنگی سەر
٥٠.زەناکۆ
٥١.زارێن
٥٢.سۆسەکان
٥٣.سەرگەت
٥٤.سازان
٥٥.سەرچاوگ
٥٦.سەراو
٥٧.سەرشاتەی خواروو
٥٨.سەرشاتەی ژووروو
٥٩.سەعداوا
٦٠.سیامێوە
٦١.عامورە
٦٢.غەلآمی ژووروو
٦٣.غولآمی خواروو
٦٤.قاینەیجە
٦٥.قارەمانی
٦٦.قەلَپ
٦٧.کۆساوا
٦٨.کەوتە
٦٩.کانی توو
٧٠.کۆکۆیی شەمێران
٧١.کانی گەورە
٧٢.کانی ژمنان
٧٣.کانی وەیسکی
٧٤.کانی ئاسکان
٧٥.گریانە
٧٦.گولَپ
٧٧.گەچینە
٧٨.گولَە خانە

٧٩.گردە ناوێ
٨٠.گوندە
٨١.گلێجاڵ
٨٢.گمە
٨٣.گەڕاو
٨٤.لمە
٨٥.مەلا وەیسە
٨٦.میری سور
٨٧.مۆردین
٨٨.میراولی
٨٩.مام شەوی
٩٠.مۆرتکە
٩١.نارنجلە
٩٢.نەوێ
٩٣.نەیجەلە
٩٤.نوەر
٩٥.وەلەسمت
٩٦.وشقوبە
٩٧.ولوەر
٩٨.وەرمن
٩٩.هاوارە کۆن
١٠٠.هاوار
١٠١.هانەی دن
١٠٢.هانەی قوڵ
١٠٣.هانە سورە
١٠٤.هانە ژاڵە
١٠٥.یالآنپێ
١٠٦.بەڵە مەڕ
١٠٧.قوڵخورد

ئەم گوندانە بەم شێوە لەم ئۆردوگایانەدا کۆکرانەوە.عەنەب: ١٥٠٠ ماڵ، زەمەقی: ١٥٠٠ ماڵ، خورماڵ: ٧٠٠ ماڵ، سیروان: ١٠٠٠ ماڵ، شانەدەری: ١٥٠٠ ماڵ، زەڕایەن: ٥٠٠ ماڵ.

٥. لە ساڵی ١٩٧٩دا بۆ ماوەی چەند ڕۆژێ لەلایەن قوتابیانی ناوەندییەوە ڕاپەڕینێ دەستی پێکرد.هەر ئەو ڕۆژە خێرا تەشەنەی کردو دەنگی زوڵاڵی قوتابیان دای لە پەردەی گوێی خەڵکی شار و خەڵکیش بە گەرمییەوە پێشوازیان لێکرد و تێکەڵ کاروانەکەیان بوون. دروشمەکانی ئەم ڕاپەڕینە بریتی بوو:

- چیتان ئەوێ ئەی خوشکان- خوێندن بە زمانی خۆمان.
- چیتان ئەوێ برایان- سەربەخۆیی کوردستان.
- بڕوخێ حوکمی فاشی- بۆ خۆیو جەیش و جاشی.
- ئێمە کوردین کوردمان ئەوێ- بەعسی پیسە و نامانەوێ.

ئەم دروشمانە لەگەڵ وتنی سرودی(ئەی رەقیب)دا، لە گەرووی خەڵکەوە بەرز ئەبوونەوەو تۆوی خەبات و بەرگرییان بە سەرخاکدا ئەپژان.

دوژمن بە شێوەیەکی نامرۆڤانە، بە گرتن و ئازارو ئەشکەنجەدانی خەڵك کەوتە وەڵام و ژمارەیەك قوتابی کوڕو کچی ڕاپێچی زیندان کرد و ڕاپەڕینەکەی کپ کردەوە.

٦) لە ساڵی ١٩٨٢دا بۆ ماوەی هەشت ڕۆژ ڕاپەڕینێکی تری گەورە دەستی پێکرد. ئەم ڕاپەڕینەش یەکەم ڕۆژ لەلایەن قوتابیانەوە بەرپاکراو وردە وردە هەموو چین و توێژەکانی خەڵك بەشداریان تیاکرد و دوکان و بازاڕ داخرا.

ئەم ڕاپەڕینە دەنگی لە سنووری هەڵەبجە چووە دەرێ و لە لایەن زۆر شاری ترەوە وەڵامی هەبوو. وای لێهات ئەگەر دوژمن بە ئاگرو ئاسن و گرتن و بڕین کپی نەکردایەتەوە دەنگ و ڕەنگێکی فراوان تری دیاری ئەکرد.

دروشمەکانی ئەم ڕاپەڕینەش هەمان دروشمی ڕاپەڕینەکەی ڕابوردوو بوون لەگەڵ:-

١. چیتان ئەوێ برایان - گەڕانەوەی لادێکان.
٢. چیتان ئەوێ بەڕاسی - ڕوخانی حوکمی بەعسی.
٣. بژی هێزی پێشمەرگە - جاش نزیکی مەرگە.
٤. خەبات ئەکەین بە جارێ - ئەگەر گوللەش بباریێ.

ئەم دروشمانە لەگەڵ چەندین شیعری شۆڕشگێڕی دا و نیشان دانی وێنەی شەهیدان، ڕەنگدانەوەی بیروڕای پاکی کوردایەتی بوون و تەنانەت سەرنجی زۆر لە دەست و پێوەندەکانی دوژمنی ڕاکێشا و خۆیان بەشەرمەزار ئەزانی و ناچاری بێدەنگی بوون.

٧. هەستی کوردایەتی دانیشتوانی شار هێندەی تر بڵێسەی بەرز بوویەوە، کاتێ کە ڕژێمی ڕەفتار فاشیست پەلاماری گوندەکانی شارەزووری داو ڕای گواستن.

لە ١٩٨٧/٥/١٣ دا ڕاپەڕینێکی بەرفراوان دەستی پێکرد. خەڵك بە یەك دەنگ و بێ ترس لە شەقام و کۆڵانەکاندا کەوتنە دژایەتی کردنی ئەو هەنگاوە دڕندانەی بەعس کە ڕاگواستنی(٥٢) گوندی شارەزوور بوو، سروودی نیشتمانی و دروشمی ئاگرین لە گەرووی خەڵکەوە بەرز ئەبویەوە. لە(١٣)ی مانگدا شارەکانی تری، سیروان، خورماڵ، سەید سادق ڕاپەڕین و دەنگی(بژی گەل، بڕوخێ بەعس) سەرتاسەری ناوچەکەی گرتەوە.

دوژمن لە بەر شالآوی ڕاپەڕیواندا شپرزە بوو، ژمارەیەکی زۆر چەکدارە هەڵخەڵەتاوەکان کەوتنە پشتگیری خەڵك و چەکەکانیان بۆ ڕاپەڕینەکە خستەگەڕ.

ژمارەیەکی زۆر لە سەربازو سیخوڕەکانی دوژمن دوچاری کوشتن و بریندار بوون و گرتن بوون.

هەر لە سیرواندا(٨) مۆڵگە و بنکەی بەخشدار و بنکەی پۆلیس دەسیان بەسەرداگیرا. لە هەڵەبجە و خورماڵ و سەید سادقیشدا دوژمن تەنها لە سەراو سەربازگاکاندا مایەوە.

ڕاپەڕینی بەردەوامی خەڵك دەنگی بە شارەکانی تر گەشت و لە ١٧-١٩٨٧/٥/١٨دا خەڵکی ڕواندز، هەریر، تەق تەق، لەگەڵ دەیان لادێ لە ناوچەکانی ئاکۆیان، گەرمیان، گڵەزەردە، ڕاپەڕین.

لە نێو کۆڕی خەڵکەوە ژمارەیەك لاوی خوێن گەرم شەهید بوون و ژمارەیەکی زۆریش دیل و بریندار کران.

دوژمن بۆ دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکە هێزی تایبەتی ناردە ناوچەکەو بە شێوەیەکی نا بەکارانە کەوتنە کوشتن و بڕین، بە فڕۆکە و تانك و ئۆتۆمۆبیلی تری سەربازییەوە بەربوونە شار، گەڕەکی کانی عاشقان و هەندێ ماڵی تریان لە گەڕەکەکانی تر تەقاندەوەو. هەموو بریندارەکانی خەستەخانەیان برد و لە دەشتێکی سەرووی شارەوە زیندە بە چاڵیان کردن، هەروەکو لەو بەڵگەنامەیەدا پێش چاوی ئەخەین. ناوەڕۆکی بەڵگەنامەکە لە چەند خاڵێك پێك هاتووە. کە بڕیارێکە لە فەرماندەی فەیلەقی یەکەوە بە ئاگاداری عەلی حەسەن مەجید دەرچووە.

١.کوشتنی هاوڵاتیە بریندارەکان دوای سەلماندنیان لەلایەن ڕێکخراوی حیزبی و دایرەی ئەمن و پۆلیس و بنکەی ئیستخباراتی هەڵەبجەوە کە دژی دەستەلاتی دەوڵەت هەڵساون.

٢. سوود لە شۆفڵ و بیلدۆزەر وەربگرن بۆ خاپورکردنی گەڕەکی کانی عاشقان.

٣. لە ڕێگەی دەزگای پۆلیس و ئەمن و سوپاوە هەموو کۆبوونەوەیەکی خەڵك چارەسەر بکەن.

٤. لە ئێستەوە هاتوچۆ قەدەغە بکەن تا ئاگادارتان ئەکەینەوە.

٥. هەر ماڵێك ئاگر یا ئیشارەیەکی لێوە دەرچوو بە تانك و بیلدۆزەر بیڕوخێنن.

بڕیارە نامرۆڤانەکەی تاوانبار حەسەن عەلی مەجید جێبەجێ کرا. پاش ئەوەی دوژمن خۆی گرتەوەو بە زەبری ئاگرو ئاسن ڕاپەڕینەکەی دامرکاندەوەو(ئەمن) و(ئیستخبارات) و(جەیش) کەوتنە پەلاماری دڕندانەی خەڵکەکە، بەشی زۆری گەڕەکی کانیعاشقانیان یەختەسار کردو ئەو(١٧)

بریندارەش کە لە بەڵگەنامەکەدا ناویان هاتووە زیندە بە چاڵ دەکرێن کە ساڵێك پاش ئەوە شوانێکی خەڵکی گوندی(بامۆك) گۆڕستانە دەستە جەمەکەی لە پشت سەربازگەکەی هەڵەبجە دۆزییەوە و تا ئێستەش هەر بێناز لەو شوێنەدا ماونەتەوە.

ناوی ئەو شەهید و بریندارانەی کە لە بەڵگەنامەکەی ئەمندا هاتووە هی رۆژی یەکەمی راپەرینەکەن. بەڵام پاشان دەرکەوت کە ژمارەی شەهید لەوە زیاتر بوون، چونکە لەم شوێنانەدا گۆڕی بە کۆمەڵی تر دۆزرانەوە.

١. نزیك گوندی(بەکراوا)

٢. نزیك بە گوندی(شانەدەری)

٣. نزیك بە سەربازگاکەی شاری(سەیید سادق).

کە بە داخەوە نەزانرا ژمارەی هەموویان گەشتە چەند.

ناوی شەهیدانی ئەم راپەرینە بەپێی بەڵگەنامەی ژمارە (٣٨٥٦) رێکەوتی ١٩٨٧/٥/١٣:

١.	محەمەد عەزیز بارام	٥٠ ساڵ	کرێکار
٢.	سدیق مستەفا مەعروف	٤٠ ساڵ	کاسبکار
٣.	میدیا عوسمان عەلی	٧ ساڵ	قوتابی
٤.	حەمە شەریف حەمە عەلی	٢٥ ساڵ	معاون طبي
٥.	فاتیمە سەعید حەمە کەریم	١٦ ساڵ	قوتابی
٦.	حەمزە سلێمان عوسمان	١٥ ساڵ	قوتابی

ئەوانەش کە زیندە بەچاڵ کران بریتی بوون لە:

١.	جەمیلە رەشید محەمەد رەسول	٥٤ ساڵ	ماڵدار
٢.	نەعیمە عەبدوڵڵا قادر	٢٥ ساڵ	ماڵدار
٣.	جەلال فەتاح قادر	٣٠ ساڵ	کاسبکار
٤.	عەبدولرەحیم رەشید محەمەدئەمین	٤٥ ساڵ	جوتیار

٥.	عیرفان فەتاح مستەفا	٩ ساڵ	قوتابی
٦.	کەژاڵ فەتاح مستەفا	١٩ ساڵ	ماڵدار
٧.	عەلی عەبدوڵڵا فەتاح	٤٥ ساڵ	مجێور
٨.	ئیسماعیل عەبدوڵڵا قادر	٦ ساڵ	منداڵ
٩.	هادی حەمید فەرەج	٣٧ ساڵ	شوفێر
١٠.	جەمال حەمید فەرەج	٣١ ساڵ	شوفێر
١١.	عوسمان عەلی ئەحمەد	٤٤ ساڵ	کرێکاری دائیرەی کشتوکاڵ
١٢.	عوسمان عەلی کەریم	٥٤ ساڵ	کرێکار
١٣.	فریشتە حەمەئەمین	٢٥ ساڵ	ماڵدار
١٤.	حەسیبە عەبدوڵڵا قادر	٨ ساڵ	قوتابی
١٥.	چنوور مەحموود ئەحمەد	١٢ ساڵ	قوتابی
١٦.	زلێخا جەمال عەبدولقادر	٦ ساڵ	منداڵ
١٧.	میدیا جەمال عەبدولقادر	٥ ساڵ	منداڵ

کیمیایی بارأن

رژێمی عێراق دەمێك بوو هەڵەبجە بوو بووە تانەی سەرچاوی و لە بیانوری ئەوە ئەگەڕا کە دەستی خۆی لێ بوەشێنێ. چونکە ئەم شارە:

١. شارێکی ئەبەز بوو هەرگیز ملی بۆ ئەوان نەئەدا و شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی ئەم دواییە لەوێوە دەستی پێدەکرد.

٢. لە ساڵی ١٩٧٨ بەداوە کە لادێکان ڕاگوێزران و لە ئۆردوگاکانی دەوروبەری شاردا کۆکرانەوە، زۆریان بەپێی پلانی دوژمن بوونە جاش و ئەمانیش زۆربەیان لەژێرەوە پەیوەندییان بە(یەکێتی) و(پارتی) و(سۆشیالیست)ەوە کر ..و، هەندێکی زۆر کەمیان دەستیان لە پێشمەرگە ئەوەشان و کاربەوە

گەشت دوژمن ئەوەندە دڵی پێیان خۆش نەبوو لەم دواییانەدا جاشی ناوچەکانی دیکەی هێنایە ناوچەکەوە بۆ ڕاوە پێشمەرگە.

٣. خەڵکێکی زۆر لەم شارەدا موسڵمان بوون و هەموویان پشتیوانیان لە ڕژێمی ئێران ئەکرد لە کاتێکدا کە عێراق بە دەست شاڵاوەکانی ئێرانەوە گیری خواردبوو.

هەروەها شارەکە کەوتبووە نزیکی سنوورەوە و ئێرانیش لەم دواییانەدا ڕۆژ بە ڕۆژ لەسەر سنوورەکانەوە بەرەو ناو خاکی عێراق ئەهاتە پێشەوە، ئەمە ئەو هۆیە گرنگانە بوو کە ئێران پەلاماری هەڵەبجە بدات.ئێران بەر لە ٨-٩ مانگ بەر لە کارەساتەکە لە ڕێگەی پێشمەرگەکانی یەکێتی‌وە مەفرەزەی پاسداری ئەنارده ناوچەکەو زانیاری تەواویان دەست ئەکەوت. پاشان قەرارگای ڕەمەزان لە کرماشان نەخشەی هەڵەبجە و دەوروبەرەکەیان کێشابوو، ڕۆژانە دەرسیان لەسەر ئەخوێند، دوای ئەوە هەر لەناوچەی کرماشان شوێنێکیان هەڵبژارد کە شێوەی ناوچەی هەڵەبجەی ئەداو لەوێ چەند جارێ مانۆڕیان کرد و تاقییان ئەکردەوە کە چۆن بیگرن. بڕیار بوو یەکێتی نیشتمانیش لە مانۆڕەکەدا لەگەڵیان بەشداربێ، بەڵام بە هەر هۆیەك بوو نەیانکرد.

لە ٣/١٠ وە هێزەکان ئامادەکران تا شەوی(١٤/١٥)/٣/١٩٨٨ هێرش دەستی پێکرد. یەکێتی دەستێکی تەواوی لە بەرنامەکەدا هەبوو کە پاشان بە هەڵەیەکی گەورە لەسەری کەوت و ئێستەش ناتوانێ چۆن وەڵامی دەیان پرسیار بداتەوە.

ئەو کاتە سەرکردایەتی یەکێتی لە مەترسی شاڵاوی دوژمندابوو، زۆر پەلەیان بوو بۆ ئەوەی هێرشەکەی هەڵەبجە دەست پێبکات و زەخت لەسەر سەرکردایەتی کەم بێتەوە. واتە هەڵەبجە کرا بە قوربانی ئەو مەسەلەیە.

بەداخەوە لەناو کارەساتەکەدا کارەساتێکی تر روویدا کە دزی کرد بەسەر تەرمی(٥) هەزار کەسدا. ئەم تاوانی دووهەمەش یەخەی یەکێتی ...گرت تا هەموو لایەنەکانی تر.

لە راستیشدا جگە (ح.ش.ع) و (پاسۆك) لایەنەکانی دیکە کەم وزۆر دەستیان لەو کارەساتە ناهەموارەی دووەمدا هەبوو، بە تایبەتی یەکێتی کە گرتنی ناوشاری لەگەڵ پاسداراندا پێ سپێردرابوو، زۆر لە پێشمەرگەکانی کە هەندێکیان پلەی لێپرسراوێتیشیان هەبوو دەستیان چزا بە ئاگری ئەو هەڵە گەورەیەو تەنانەت پارەی (بانك)ەکەش هەر ئەوان لێی بەرپرسیارن. خەڵکی هەڵەبجە بەم کارەساتی دووەمە پتر برینداربوون تا کارەساتی یەکەم کە شەهید کردنی هاوشاری وخزمەکانیان بوون.

یەکێتی ئەبوایە بیزانیایە کە بەعس ئەو کارەساتە ئەخوڵقێنێ چونکە پێشتر لە ناوچەکانی تر کیمیاوی بارانی دیبوو. وە ئەبوایە دەرکی بنوە بکردایە کە بەعس لە بیانووە بۆ هەڵەبجە و دەست ناپارێزێ.

ئەوەبوو لەکات (١٠:٤٠) دەقیقەی رۆژی ١٩٨٨/٣/١٦ دوژمن بەوپەڕی بێ ویژدانیەوە کەوتە ناپاڵم وەشاندن و پاشان بە گازی (سیانید، خەردەل، ئەعساب) کەوتە قەلاچۆکردنی خەڵك و سەرەنجامەکەی بە شەهید بوونی(٥) هەزار کەس و برینداربوونی هەزارانی تر تەواو بوو.

ئێمە وەکو خەڵکی هەڵەبجە بەسەر ئەو کارەساتە گەورەیەدا دڵخۆشی خۆمان بەوە ئەدەینەوە کە شەهید کردنی شارەکەمان زیاتر مەزڵومیەتی کوردی بە جیهان گەیاندو دوای ئەوە دنیاو بە تایبەتی دەوڵەتە گەورەکان کەوتنە پشتیوانی کردن لە گەلەکەمان و دڵنیاین کە ئەم پشتیوانی کردنە دەستکەوتێکی گەورەی بۆ گەلەکەمان ئەبێت و هەواڵەکان وا پیشان ئەدەن کە

لەسەر مەسەلەی هەڵەبجە کێشەی کورد چارەسەر بکرێ، ئەگەر وابێ ئەوا ئێمە شانازی بە شەهیدبکردنی شارەکەمانەوە ئەکەین. هەرچەندە شانازی کردن بە شەهیدکردنی(٥) هەزار کەسەوە ئەستەمە، بەڵام مادام ئەبێتە مایەی ئەوەی کە گەلەکەمان رزگار ببێ ئەوا شانازی کردن پێویستە. ئێستەش با گوێ لە دەنگی دنیا بگرین لەسەر هەڵەبجەو مەسەلەی ڕەوای گەلەکەمان.

دەنگی ئێستگە و ڕۆژنامەکان

١. ٢٢/٣/١٩٨٨ دێلی تەلەگراف: لە هەڵەبجە هیچ نەمایەوە خانووی داتەپیو نەبێ، ئێستە بەسەر تەختەکەیدا کەوتووە و لە گۆڕستانێك ئەچێت گۆڕەکانی دەمیان کرابێتەوە.

٢. ٢٣/٨/١٩٨٨ هەواڵی تەلەفزیۆنی سویسری: زیاتر لە پێنج هەزار کەس لە کارەساتەکەی هەڵەبجەدا مردن لە ئەنجامی بۆمبارانی کیمیاوی عێراقیدا.

٣. ٢٣/٨/١٩٨٨ لۆمۆنـدی فەرەنسـی(نووسـینی ئازنـارد): بۆمبـارانی کیمیاوی کوردستان-عێراق ئەو قسانەی بەدرۆ ئەخستەوە کە دژی کران.

٤. ٢٥/٣/١٩٨٨ لانوڤێلْ ئـەبرەز ڤتـوری فەرەنسـی: دوا جـار دیکتـاتۆری عێراقی سەدام حسەین نەیتوانی خۆی لەوە گێل بکات کە چەکی کیمیاوی لە هەڵەبجەدا دژی گەلەکەی بەکار هێناوە، ئەمە کارێکە لەمەوبەر کەس لە جیهاندا نەیکردووە. وە ئێمەی فەرەنسی ئەگەر بەشداری ئەم تاوانە درندە کارانە بێن ئەوا چاکتر وایە ئاهەنگی شۆڕشی فەرەنسا لەبیر بکەین.

٥. ئێستگەی تەلەفزیۆنی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا: عـێراق جارێکی تـر چـەکی کیمیاوی بەکارهێنا، ئەمجارەیان گازی سیانیدی ژەهراوی و خەردەل و گازی

ئەعسابی بە کارهێناوە دژی هاو وڵاتیان، هەموو دنیا لەمەوپێش نموونەی ئەم تاوانەی نەدیووە.

٦. ١٩٨٨/٣/٣٠ بی بی سی. لە پەیامنێری ڕۆژنامەی سنداى تەلەگراف (نورمان کیرکام)ی وەرگرتووە و ئەڵێ: بێگومان کە ژمارەیەکی زۆر خەڵك کوژراون لە ڕووداوەکەی شاری هەڵەبجەدا وە دڵنیام کە عێراقیەکان بەم کارە هەڵساون.

٧. وە لە هەمان ڕۆژدا هەمان ئێسگە لە بەشی هەواڵەکاندا بڵاوی کردەوە: دەستەیەکی پێك هاتوو لە دکتۆری بەلژیکی و ئەڵمانی کە لە ڕێکخراوی تەندروستی جیهانین و شارەزای کیمیاوین، سەلماندیان کە چەکی کیمیاوی دژی دانیشتوان لە هەڵەبجەو دەوروبەریدا بە کار هاتووە.

٨. ١٩٨٨/٣/٢٨ پەیامنێری ڕۆژنامەی ئال جورنال نوسیویە:- ئەو تاوانەی کە ڕژێمی عێراق لە هەڵەبجە پێی هەڵساوە ئەو پەڕی دڕندەیی نیشان ئەدات. لەگەڵ ئەوەشدا زۆر شوێنی دنیا گەڕام و تاوانم دیوە، بەڵام بە درێژایی تەمەنم تاوانی خوێناوی وەك هەڵەبجەم نەدیوە- وە هەروەها نوسیویە:- شاری هەڵەبجە لە تارمایی شارێکی وێران کراو ئەچێ بە بۆمبی نیۆترۆنی تا ئێستەش بەردەوام هێرشی کیمیاوی عێراقیەکان بۆ سەر گوندە کورد نشینەکان هەیە.

٩. ١٩٨٨/٣/٢٩ میدڵ ئیستای بەریتانی:- هێرشی کیمیاوی بۆ سەر هەڵەبجە گەورەترین تاوانە لە مێژووی شەڕی نێوان عێراق و ئێراندا.

١٠. ڕادیۆ کولۆنیا(ئەڵمانیای ڕۆژئاوا): لەمەوبەر چەکی کیمیاوی بەم شێوە نامرۆڤانە و بەربەریە هەر لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا بەکارهێنراوە.

١١. ١٩٨٨/٣/٣٠ جون ئەفریکی بەریتانی: دوای ئەوەی ڕژێمی عێراق لەم ناوچانەدا دۆڕاندی (هەڵەبجە و شارەکانی تر) لە (پارێزگای سلێمانی)، بڕیاری بۆمبارانی چەکی کیمیاوی دەرکرد. گازی خنکێنەری ڕژان تەنانەت بە سەر ئەو کەسانەشدا کە بەرەو سنووری ئێران رایان ئەکرد.

١٢. ١٩٨٨/٣/٣١: ئۆڵ ستریت جورنـاڵی ئـەمریکی: هەڵەبجـە باشـترین بەڵگەیە بۆ ئەوە کە پرۆتۆکۆڵەکان و پەیمانی وڵاتان ڕێگرییان لە ڕژێمێکی وەك ڕژێمی عێراق نەکردووە بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی کە قەدەغە کراوە لە لایەن دەوڵەتانەوە.

١٣. ١٩٨٨/٤/١ ئاژانسـی دەنگوباسـی فەرەنسـی: شـاری هەڵەبجـە لـە کوردسـتانی عـێراق کـە ئـێران داگـیری کـردو عـێراقیش دووجـار بۆمبـارانی کیمیاوی کرد لە ڕۆژەکانی، ١٦، ١٧، ١٨/٣/١٩٨٨دا. بۆتە شاری تارماییەکان، گڕی هەڵچووە، ڕوخاوە، کەسێك ڕووی تێکات وا ئەزانێ بەچکە شەیتان داگیری کـردووە. پارچـەی پـرش و بـڵاوی تۆپـەکان بـە دەوری شـاردا تاوانەکـە ئەسەلمێنن.

١٤. ١٩٨٨/٤/٣ لۆمۆنـدی فەرەنسـی: ئـەمڕۆ هەڵەبجە شـارێکی چـۆڵ و بێ جموجوڵە، جگـە لـە دوو خـێزان و سـێ پـەك کەوتـە کەسـی تـر لـە شـاردانەماوە، برینـدارەکان بەسـەر شـەقامەکاندا کـەوتوون. دەرگـای دوکانـەکان هەڵکـەنراون یاخود بە پارچە کون کون بوون.

نـاتوانرێ ژمـارەی کوژراوەکـانی بـە ڕاسـتی دیـاری بکرێـن، بـەڵام بـە پێـی ئاماری ئێران شەش هەزار کـوژراو و هـەر ئـەوەندەش بریـندار هەیـە. ئەوانەشـی کە ڕزگاریان بووە شاریان چۆڵ کردووە و هەڵهاتوون.

١٥. ١٩٨٨/٤/٤، گۆڤاری تایمی ئەمریکی. ژمارە(١٤) لە وتارێکدا بە ناونیشانی(مەرگێکی کوتوپڕ لە هەورەوە) نوسیویە:

ئەم تاوانە زۆرترین تابلۆیە کە ویژدان ئەبزوێنێ وە ئەگەر بەراوردی بکەی لەگەڵ کارەساتەکانی تری شەڕی نێوان ئێران-عێراقدا لە هەموویان پتر ویژدان ئەبزوێنێ، لاشە لە هەموو شوێنێکی شاردا کەوتووە.

١٦. گۆڤاری تایمزی مالی: هێرشی کیمیاوی بە شێوەیەکی بەربلاو بۆ سەر ناوچە کوردنیشنەکان لە سەرووی عێراقدا بە لاپەڕەیەکی نوێ دائەنرێ لە مێژووی درندایەتی ڕژێمی عێراق.

١٧. ١٩٨٨/٤/٥ ڕۆژنامەی لسوری بەلژیکی: پێویستە ڕژێمی عێراق لە سێدارە بدرێت بەرامبەر بەو تاوانە گەورەی لە هەڵەبجەدا کردی بە چەکی کیمیاوی.

١٨. گۆڤاری جون ئەفریکی فەرەنسی: لەسەر بەرگی یەکەمیدا وێنەیەکی ڕەنگاوڕەنگی بڵاوکردۆتەوە وە لەژێریا نوسیویە:- (پەیامنێری تایبەتیمان"فرانسوا سودان" ڕووی کردە شاری هەڵەبجەی عێراق کە فرۆکەکانی سەدام حسەین گازی ژەهراوی یان پێداکردووە).

وە هەروەها ناونیشانێکی تری بڵاوکردۆتەوە(شەڕی کیمیاوی... ترسم بینی). وە لە لاپەڕە(٢٢) دا بە ناویشانی (کۆچی ترس) فرانسوا سودان نوسیویە:-

عێراقیەکان بە بۆمبی کیمیاوی داویانە لە هەڵەبجە و عەنەب و دوجەیلە، بەمەش هەنگاوێکیان لەڕێی بەربەرێدا بەرەو پێشەوە ناوە.

پێش ئەمان ئەڵمانیەکان بە چاندنی مەرگ لە شەڕی یەکەمی جیهاندا هەنگاوی بەو شێوەیان ناوە.

وە ئەڵێ ئەمانیش هەروەك نازیەکان گازیان بەکار هاورد، ئەگەر سوپای سەدام حسەین لەمەوبەر ئەو چەکەی وەرگرتبێ ئەوا بۆ یەکەم جار لە مێژوودا بەو شێوە بۆگەنە بەکاری هێنا دژی هاولآتیان.

پاشان ئەڵێ: کوژراوەکانی هەڵەبجە ئەو هاونیشتمانیانەن کە دەوڵەت ئەیەوێ لەسەر نەخشە بیان سڕێتەوە. وە ئێمە سەرمان سوڕ ماوەو نامۆ بووین لەوەی کە بۆمبارانی شاری هەڵەبجە لە لایەن دەوڵەتەکانەوە کاردانەوەی کەمی هەبوو.

وە لە وتاری دووەمدا بەناونیشانی "ترسم بینی" نوسیویە:- بەهار لە چیاکانی کوردا جەژنێکی پرشنگدارە، ئەم گەلە ئەیەوێ یەکەم لە دایکبوونی گوڵە سروشتیەکانی وڵاتەکەی ببینێ.

بەڵام لەم ڕۆژی شەممەیەدا (٢٠)ی ئازار، ژیان لە هەمووشوێنێکدا تێکچووە لەژێر سکی هەلیکۆپتەرێکدا کە مەرگی هەڵگرتووە.

لە بەهاری ساڵی ١٩٨٨ دا چیاکانی کورد بۆنی گازی کیمیاوییان لێ دێ، شاری هەڵەبجەی کوردستانی عێراق لەژێر بورکاندا دیمەنی هیرۆشیما و ناکازاکی ئەنوێنێ. هەڵەبجە شارێکە ژمارەی دانیشتوانی(٦٨) هەزار کەس بووە، یەك کەس لەمانە نەگەڕایەوە خۆری پرشنگدار ببینێ. شاری مەرگ... مێژوو ناوی میراجی(F.I) عێراقی تۆمار ئەکات کە لەلایەن ڕۆژئاواوە پێی دراوە ژەهر بەسەر هەڵەبجەدا بڕژێنێ کاتێ کە منداڵەکان یاری ئەکەن.

١٩. ئێسگەی ڕادیۆی بەلژیك. تاوانی هەڵەبجە کە ڕژێمی عێراق پێی هەڵسا بە بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی سەر لە نوێ گازی نازیەکان دێنێتەوەپێش چاو.

٢٠. ١٩٨٨/٤/٨ گۆڤاری ئەکسپریس: ئەو بەڵگانەی لە هەڵەبجە وەرگیراوە ئەوە ئەسەلمێنن کە عێراق بۆمبارانی کوردستانی بە گاز کردووە.

٢١. تەلەفزیۆنی فنلەندی لە(١٩٨٨/٥/٢٥) بلاوی کردەوە:

ئەو بەڵگە زۆرانەی کە دەستمان کەوتوون ئەیسلمێنن کە حکومەتی عێراق درۆ ئەکات وە ئەمە یەکەم جاری نیە کە چەکی کیمیاوی بەکار دێنێ.

٢٢. رۆژنامەی بروتی ئەسینای یۆنانی:

ئەوەی ئێستە لە کوردستانی عێراقدا روو ئەدات لە هەموو سنووری تاوانەکان تێئەپەڕێ.

٢٣. ١٩٨٨/٣/٢٨ رۆژنامەی کوریرا دیلاسرای بەریتانی:

پاشماوەی کیمیاوی کە بە لاشەی مردوەکانەوە ماوەتەوە ئەیسلەمێنن کە خەڵکی هەڵەبجە بە گازی "وای بریت وسیانید" مردوون.

٢٤. گۆڤاری لیبراتونی فەرەنسی:

رژێمی بەعسی بەغدادی دانی بەوەدا ناکە پەنای بردوەتە بەر بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی ئەوەش بووە مایەی لە ناوبردنی هەزاران کورد.

٢٥. ١٩٨٨/٤/١٧ نوفیلْ ئەبرزڤاتوری فەرەنسی

پێش ٦١ ساڵ لەمەوبەر دەوڵەتەکان بڕیاریان دا کە لە شەڕدا گازی ژەهراوی بەکار نەبرێ. کەچی وا ئێستە دیکتاتۆری عێراقی پێی نا بەسەر ئەو بڕیارەدا.

٢٦. ١٩٨٨/٤/٢١ ماگیار نیم زیتی هەنگاری ئۆرگانی بەرەی نیشتمانی لە وتارێکدا بە ناونیشانی "مەرگ لە هەڵەبجەدا" نوسیویە:

پەیام نێرەکان ژان و ئازاری خەڵك بە چاو ئەبینن. هیچ وشەیەکیان بۆ نادۆزێتەوە کە ئەو ناڕەحەتیەی پێ بنوسن. سەدان لاشە لەسەر شەقامەکانی هەڵەبجە کەوتوون.

دەنگی نارەزایی

١. ١٩٨٨/٣/٢٣ کۆمەڵەی مافی مرۆڤ لە فەرەنسا بەیان نامەیەکی دەرکرد تێیدا ئەڵێ:

کۆمەڵەی مافی مرۆڤ دژی ئەو تاوانە ئەوەستێ کە بەرامبەر بە مافی مرۆڤایەتی کراوە لەلایەن رژێمی عێراقیەوە دژی هاونیشتمانیە کوردەکان کە بەکارهێنانی چەکی کیمیاویە. کە ئەوەش بووە مایەی شەهید کردنی هەزاران مرۆڤ لە شاری هەڵەبجەدا کە ئێستە بۆتە گرنیکای کوردی.

٢. ١٩٨٨/٣/٢٣ لیژنەی فەرەنسی بۆ بەرەنگاری ستەم لە عێراقدا.

هەموو جیهان ئەوەی بۆ دەرکەوت کە سوپای عێراق بۆمبارانی کیمیاوی و گازی خەردەل و سیانیدی کردووە لە شاری هەڵەبجەو دەوروبەریدا لە رۆژی ١٩٨٨/٣/١٦ کە ئەوەش بووە مایەی شەهید بوونی هەزاران خەڵکی هاونیشتمانی وە بریندار بوونی هەزاران کەسی تر وە هەروەها بەسەر شەش گوندی کوردستانی ئێراندا چەکی کیمیاوی بەکارهێناوە.

رژێمی عێراقی تاوانبار بەم کەرەسانە هێرش ئەکات. وە لەمەو بەریش چەکی کیمیاوی دژی ئێران بەکارهێناوە. گەلە یەکگرتووەکان دووجار نارەزایی خۆی دەربریوە بەرامبەر بەو جۆرە شەرو کوشتنی بە کۆمەڵ دژی گەلی کورد لە عێراقدا. ساڵی ١٩٨٧ دەیان گوندی کوردی لە کوردستانی عێراق دا بۆمباران کران بە چەکی کیمیاوی کە بووە هۆی شەهید بوونی سەدان هاووڵاتی .

لیژنەی فەرەنسی بۆ بەرنگاری ستەم لە عێراقدا بە توندی دژی ئەم هەنگاوە تاوانکاری و بەربەریە ئەوەستێ کە رژێمی عێراق پێی هەڵئەستێ، وە نارەزایی خۆی دەرئەبرێ بەرامبەر بە پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە عێراقدا.

داوا له ڕای گشتی فەرەنسا دەکەین بۆ نارەزایی دەربڕین دژی کوشتنی بە کۆمەڵ لەلایەن ڕژێمی عێراقیەوە.

٣. ١٩٨٨/٣/٢٥ لێپرسراوی شاری ناکازاکی ژاپۆنی دژی ئەو تاوانە دەنگی نارەزایی دەربڕی کە تاغوتی عێراقی لە شاری هەڵەبجەو دەوروبەریدا پێی هەڵسا.

(من و هەموو دانیشتوانی ناکازاکی خەم وخەفەتی گەورەی خۆمان دەر ئەبڕین کاتێ کە گوێمان لە هەواڵی بۆمبابارانی کیمیاوی بوو، هەموو بە توندی دژی ئەو کارە ئەوەستین.

٤. ١٩٨٨/٣/٢٧ دکتۆر"دی ملیانۆ" ئەندامی دەستەی پزیشکی گەڕۆك-سەربە ڕێکخراوی تەندروستی جیهانیی کە دیدەنی شاری هەڵەبجەی کرد ئەڵێ:

بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لەلایەن ڕژێمی عێراقیەوە مانای پشتگوێ خستنی بڕیاری دەوڵەتەکان ئەدات. وە ئەوە ئەسەلمێنێ کە هەوڵی تەواو کاریگەر نەدراوە بۆ بەکار نەهێنانی ئەم چەکە کوشندەیە.

٥. ١٩٨٨/٣/٢٨ پرۆفیسۆر"هاندرێکس" ی بەلژیکی شارەزای ژەهرو لێپرسراوی ڕێکخراوی "یۆیندوی" کە سەردانی هەڵەبجەی کرد و بریندارەکانی کیمیاوی بینی. ئەڵێ:

لەم دواییەدا پاش ئەوەی کارەساتەکە ڕوویدا جیهان لەخەو ڕاپەڕی، هەندێکیان دەستیان کرد بە نارەزایی دەربڕین لەگەڵ ئەوەشدا چوار ساڵ پێش ئێستا ئێمە جیهانمان ئاگادار کرد کە ڕژێمی عێراقی خەریکی بەرهەم هێنانی گازی تێکەڵی خەردەل و بارانی زەردە. وە خەریکی بەرهەم هێنانی گازێکی ترە

لەو دوو تێکەڵە لەگەڵ سیانید بە درێژایی ئەم سێ ساڵەی دوایی. بێگومان شەیتان بێز لە گیانی ئەوانە ئەکاتەوە کە ئەم چەکە شەیتانیە بەرهەم دێنێ.

بەهەموو دڵنیایی‌یەکەوە ئەڵێم کە فرۆکەیەکی(میك)ی عێراقیم بینی بۆمبی کیمیاوی ئەخستە خوارەوەو بە خەتێکی ڕۆشن لێ‌ی نوسرابوو. (ئیسپانیا دروستی ئەکات- بەڵام عێراقیەکان پڕی ئەکەن لە مەوادی ژەهراوی).

٦. ١٩٨٨/٣/٢٩ یەکێتی گشتی سەندیکای کرێکارانی فەرەنسا، هاوکار لەگەڵ کۆمیتەی هەڵەبجە لە پاریس نامەیەکی ئاراستە کردو تێیدا نوسیویە:

بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی دژی گەلی کورد بە توندی تاوانبار ئەکەین. ئەو کارەی دەوڵەتی عێراق پێ‌ی هەڵساوە کارێکی هەمەجی و بێزلێکراوە . هەموو بەڵگەکان ئەو دەسەلمێنن کە چەکی کیمیایی لە ناوچە کوردنشینەکاندا بەکار هاتووەو هەزاران کەسی پێ لە ناو چووە.... ئەم کارە کارێکی دڕندانەیە داوادەکەین لەسەر ئەم ڕووداوە لێکۆڵینەوە بکرێ و ئەو پەیوەندی‌و هاوکاری یە بخرێتە ڕوو کە دەوڵەتی فەڕەنسا پێشکەش بە دەوڵەتی عێراقی ئەکات بۆ دروست کردنی چەکی کیمیاوی‌و بەکار هێنانی دژی گەلی کورد.

٧- ١٩٨٨/٣/٣٠ دەستەیە پزیشکی گەڕۆك کە سەر بە ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی هاتنە دیدەنی ناوچەکەو لەسەر بریندارەکانی شاری هەڵەبجە ئەمەیان تۆمار کرد.

"شاری هەڵەبجە و لادێکانی نزیکی سلێمانی بۆمباران کراوە زۆر کەس کە خەریکی کاروباری ڕۆژانەی ژیانیان بوون یا لە کاتی ڕاکردندا بوون لە ناوچەکە ژیانیان لەدەست داوەو... مردون. ئەوەی لەسەر لاشەی مردووەکان دیارە لە پاشماوەی گازی ژەهراوی ئەچێت بە تایبەتی سیانید"

٨- ١٩٨٨/٤/٤ لێپرسـراوانی ئـەمریکا دژی دەوڵـەتی عـێراق وەسـتان بەرامبەر بەو کارە ناڕەوایەی کە پیێ هەڵسا. " مارلین لیتزاوتەر" قسە بێژی ڕەسمی کۆشکی سپی بە (کارێکی ترسناك و بیٚ شەرمانە)ی داوەتە قەڵەم.

وەزارەتی دەرەوەش لەو ڕووەوە عێراقی تاوانبار کرد کە بڕیاری پرۆتۆکۆلی ژنێڤی ١٩٢٥ی پێشێل کردووە، کە بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی یە.

٩- ١٩٨٨/٤/٥ زۆرترین دەنگی کۆنگرێسی ئەمریکی ناڕەزاییان بەرامبەر بە عێراق دەربڕی لەسەر بەکار هێنانی چەکی کیمیاوی لە هەڵەبجەو ناوچە کوردنشینەکانی تردا. ئەندامانی دەوڵەتی ئەمریکا داوایان کرد کە سزا دانی ئابووری لەسەر دەوڵەتی عێراق پێویست بکریٚ.

وە هەروەها سکرتێری گشتی گەلە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا " خافیر دیکۆیلار" ناڕەزایی بەرامبەر بە عێراق دەربڕی لە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە هەڵەبجەو ناوچە کوردنشینەکانی تردا، وە داوای لە عێراق کرد کە ڕێگە بدات " هەیئەی دەوڵەتەکان " بچنە عێراق و لەم بارەوە لێکۆڵینەوە بکەن".

١٠- ١٩٨٨/٤/١٣ پەرلەمانی ئەورووپی پێشنیارێکی دەرکرد بۆ پرۆژەیەکی گشتی کە لە لایەن ئەم کۆمەڵانەوە مۆر کرا.

١- کۆمەڵەی گەلانی ئەورووپا

٢- کۆمەڵەی کۆمۆنیستەکان

٣- کۆمەڵەی لیبرال - دیموکرات- ڕیفۆرمیستەکان

٤- کۆمەڵەی کۆڕی دیموکراتی ئەورووپی

٥- کۆمەڵەی پەلکە زێرینە

ئەمەش بۆ لێکۆڵینەوە لە سەر بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە شەڕی عێراق – ئێراندا.

وە داوایان کرد کە شەڕ بوەستێ و ناڕەزاییان بەرامبەر عێراق دەربڕی لەسەر بەکارهێنانی ئەو چەکە بە تایبەتی‌دژی کوردستان و(شاری هەڵەبجە بە تایبەتی) وە هەروەها ناڕەزایی‌یان دەربڕی لەسەر بەکۆمەڵ خنکاندنی کوردو هێرشی ڕاگواستنی بە کۆمەڵی گوندەکان.

١١- ١٩٨٨/٥/١٦ سەرۆکی گشتی نوێنەری بەریتانی "بەرنارد وەدرال" وتی: بەریتانیا بە شێوەیەکی گشتی دژایەتی بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی ئەکات لە شەڕدا، نوێنەری هەموو حیزبەکانی بەریتانیا ناڕەزایی‌یان ئەربڕی دژی بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە هەڵەبجەو گوندە کوردنشینەکاندا.

١٢-١٩٨٨/٤/٧ وڵاتی سویسرا دەستەیە پزیشکی نارد بۆ چارەسەرکردنی بریندارە کوردوکان کە لە خەستەخانەکانی ئێراندا کەوتوون وە هەروەها(١١٠٠) کفم ئەرمان و کەرەسەی پزیشکی پێشکەش کرد.

١٣- ١٩٨٨/٣/٢٠-١٩٨٨/٤/٩ هەندێ لە دەوڵەتەکانی ڕۆژئاوا بڕیاریان دا. بریندارەکانی هەڵەبجە وەربگرن. ئەو دەوڵەتانەش بریتی بوون لە :

١- ئەمریکا ٢- بەریتانیا ٣- کەنەدا

٤- ئەڵمانیای ڕۆژئاوا ٥- سویسرا ٦ئەرویژ

٧- یابان ٨- ئیسرائیل

* * *

هەروەها ژمارەیەکی زۆر لە گۆڤارو ڕۆژنامەکانی وڵاتانی تر دەنگی ناڕەزاییان دژی کارە ناڕەواو مەرگ بارانەکەی ڕژێمی چەپەڵی عێراق هەڵبڕی

هەریەکەیان بە پێی پێویست هەوڵیان دا وتارو لێکۆڵینەوەیان تۆمار کرد. کە هەر هەموویان دەنگی مرۆڤایەتین و بەرگری لە ماف و ڕاستی ئەکەن.

هەرچەندە هەندێ لەو دەوڵەتانەی کە ئەو گۆڤارو ڕۆژنامانە لە ژێر سێبەریاندا دەرئەچێت هاوکاری صەدام بوون لەم کارەیدا بەلاّم نەیانتوانی دەنگی بە سۆزی ئەو مرۆڤە مرۆڤ دۆستانەی وڵاتەکەیان کپ بکەنەوە و نەیەڵن لەسەر ڕووداوە خوێناویەکەی هەڵەبجە قسە بکەن هەروەك خۆیان قسەیان نەکرد.

ئەو گۆڤارو ڕۆژنامانەش بریتی بوون لە:

١- صەباحی تورکی ١٩٨٨/٣/٢٣

٢- ملی گازیتەی تورکی ١٩٨٨/٣/٣١

٣- گیۆنیشی تورکی ١٩٨٨/٤/١٥

٤- گۆڤاری (الغرباء) کە موسڵمانە ئاوارەکان لەبەریتانیا دەری ئەکەن.

٥-المجاهدون ی ئەفغانی . ژمارە (١١و ١٢)نیسانی ١٩٨٨

٦-The Muslim ی پاکستانی . ژ.(٨) نیسانی ١٩٨٨

٧-لواء الاسلام ی مصری ١٩٨٨/٤/١٧

٨-اخبار العالم الاسلامی ١٩٨٨/٤/١٨

٩- النوری مەغریبی ٥/١ - ١٩٨٨/٥/١٥

١٠-تکبیری پاکستانی ژ(٩) حوزەیرانی١٩٨٨

١١- ترجمان حق ی پاکستان ٥/١٥- ١٩٨٨/٥/٣٠

١٢- صوت الجهاد الاسلامی ژ.(٢٢)حوزەیرانی ١٩٨٨

١٣- مسرمەی تایلەندی ١٩٨٨/٨/١٠

١٤- دەنگی موسڵمانانی جیهان

١- ١٩٨٨/٥/١٥ بەڕێز شێخ ئەبو عەمار زاهید ئەلڕاشدی" سکرتێری گشتی کۆمەڵەی زانایانی ئیسلام لە پاکستان و سەرنووسەری ڕۆژنامەی "تەرجمانی ئیسلام" نامەیەکی بۆ مامۆستا مەلا عوسمان ڕابەری گشتی بزوتنەوەی ئیسلامی کوردستانی عێراق نوسیوەو تێیدا ئەڵێ:

زۆرمان پێ ناخۆش بوو کە بیستمان هەزاران ڕۆڵەی کوردستان شەهیدو بریندار بوون بە دەستی ڕژێمی بەعسی گومڕا لە بەغداد ، لەم ڕووداوە دڵتەزێنەدا هاوبەشی خەمتان ئەکەین و دەنگمان ئەدەینە پاڵ دەنگتان بۆ دژایەتی کردنی دەوڵەتی عێراق چونکە هیچ نرخێ بۆ مرۆڤایەتی دانانێ. وە تەنیا ڕێگەیەك بۆ کاردانەوەی ئەم دەست درێژیە ستەمکارانە تێکۆشانی چەکدارانەیە کە دەستتان داوەتێ.

٢- ١٩٨٨/٦/١٤ بەڕێز عەبدوڵلا عەزام " سەرکردەیەکی فەلەستینیو خەباتکار لە ئەفغانستان " لە نامەیەکدا بۆ مامۆستا مەلا عوسمان نوسیووە:

ئەو خوێنەی لە هەڵەبجە ڕژا چەند دێڕێکە لە داستانی ئەم ئایینە . وەچەند بزمارێکە بە تابووتی زۆردارانەوە.

(شایانی باسە شێخ عەبدوڵلا لە ساڵی ١٩٧١دا فتوای گومڕایی بەعسی دەرکرد)

٣- ١٥-١٩٨٨/٧/٣٠ لواء الاسلام : ئۆرگانی "اخوان المسلمين" لە مصر. لە ژێر ناونیشانی (پێش ئەوەی خوێنی هەڵەبجە وشك بێتەوە) نووسیویە: کوشتاری هەڵەبجە لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا نموونەی نەبووە. وە ئەڵێ : بێ دەنگ بوونی موسڵمانان لەسەر ئەم کارەساتە خوێناویە کەوتنە خوارەوەیە بۆ ناو بیری ئەنگ و شورەییی.

٤- ١٩٨٨/٤/٩ بەڕێز حیکمەت یار "سەرکردەی حیزبی ئیسلامی ئەفغانی" لە نامەیەکدا بۆ مامۆستا مەلا عوسمانی نووسیوە:-

ئەم تاوانە موژدەی لەناو چوونی ئەوانە ئەدا کەپێی هەڵساون.

٥- ١٩٨٨/٤/١٢ بەڕێز (فضل الرحمن) خەلیل ئەمیر (بزوتنەوەی موجاهیدینی پاکستان) لەنامەیەکدا بۆ مامۆستا مەلا عوسمانی نوسیوە:

خۆم بە بەختیار ئەزانم بە ناوی بزوتنەوەی موجاهیدینەوە بەشداری ئەم خەمە گەورەیەتان بکەم.

بەیاننامەیەکی گرنگ

بۆ بەڕێز جیفیری هاو. وەزیری دەرەوە.

لەقولایی دڵمانەوە ناڕەزایی توند بەرامبەر عێراق دەردەبڕین لەمەڕ بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی دژ بەهاوولاتیە کوردەکان. لەوەتەی ئەم چەکە لەیەکەمین شەڕی جیهانیەوە بۆ یەکەم جار بەکار هێنراوە، گەلی بەریتانیا ڕقی لێ دەبێتەوە ئەو کاتە تەنیا لەدژی جەنگاوەرەکان بەکار دەهێنرا...

بەلام ئێستا لەدژی هاوولاتیان بەکاردەهێنرێ بەمەبەستی کوشتنی ژن و منالْ لەم گوندەوە بۆ ئەو گوند.

بەریتانیا بەردەوام بۆ نەهێشتنی دروست کردن و کەڵەکە کردن و بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لەسەر ئاستی هەموو دنیا دا ڕۆڵێکی پێشڕەوانەی هەبووە.

دوای بەکار هێنانی چەکی کیمیاوی لەلایەن عێراقەوە لە مانگی ئاداردا بۆ کوشتن وقەلاچۆ کردنی دانیشتوانی هەڵەبجە (هەر چەندە عێراق یەکێکە لەمۆرکەرانی ڕێکەوتننامەی جنێفی ١٩٢٥) حکومەتی شاژن پشتگیری تەواوی خۆی لەبڕیاری ٦٢٠ی نەتەوەیەکگرتومکان دەربڕی وداوای کرد بە وردی لەمەڕ

بەکارهێنانی کیمیاوی بکۆڵرێتەوە و گەر سەلمێندرا سزای ئەوانە بدرێ کە بەکاریان هێناوە.

لەگەڵ ئەوەدا کە هێندێك لە سەرۆکەکانی دنیا ناڕەزاییان بەرامبەر بەعێراق دەبڕی، بەلاّم دوای کارەساتی هەڵەبجەش لە سەر بەکارهێنانی ئەو چەکە بەردەوام بوو. بەهۆی ئەو بەڵگە بڕواپێکراوانەوە کە دەست کەوتوون ئەوەتان بۆ ڕوون بوەوە.

ئێستا عێراق چەکێکی زۆری کیمیاوی هەیە و کوردیشی زۆرتێدا ماوە، بۆیە بڕوامان وایە ناڕەزایی دەربڕینی سیاسیە بەڕێزەکان نابێتە هۆی واز هێنانی عێراق لە ڕیشەکێش کردنی کوردەکان.

دنیا چاوەڕێی هەنگاوێکی ئەخلاقیانەیە. بێگومان کە (دە)ئەوڵەتەکە، یان ئەو دەوڵەتانەی کەچەکی کیمیاویان هەیە، لە نزیکەوە چاوەڕێی ئەوە ئەکەن ئاخۆ بەکار هێنانی ئەو چەکە لە سەر ئاستی دەولیدا چ ئەنجامێکی دەبێ. ئاخۆ بەکارهێنانی لە دژی کەمەنەتەوەئاینیەکاندا ئەنجامێکی ترسناکی لێدەبێتەوە یان کار دانەوەکە سەرەنجام بەناڕەزاییەکی تەقلیدی تەواو دەبێ؟؟ کە زۆر ناخایەنێ. بۆیە پێویستە بە خۆشیەوە پێشوازی ئەو بڕیارەی کۆنگرێسی ئەمریکی بکرێ کە داوای سزادانی ئابوری عێراق ئەکا.

بڕوامان وایە، ئەو دەوڵەتەی پێشوازی لێژنەی لێکۆڵینەوەی سەر بە نەتەوەیەکگرتوەکان نەکا، وەك شتێکی بەڵگەنەویست دانی ناوە بە تاوانەکەو پێویست بەوە دەکا دەسبەجێ سزای ئابوری بدرێ، وە ئەگەر حکومەتەکانی تر ئەوەیان نەکرد، ناکرێ بەشتێکی ئەخلاقی بزانرێ، وە ئەگەر حکومەتی بەریتانیا پەیوەندی ئابوری لەگەڵ عێراق دا بەردەوام بێ پاکانەی بۆ ناکرێ.

بۆیه داواتان لێدەکەین کەمەسەلەی ئەو سزادانە بخەنە بەردەم ئەنجومەنی ئاسایش.

هیواداریـن وبڕواشمان وایە کەئێوە لە هەوڵدان درێغیی نەکەن بۆ ڕزگـار کردنی گەلی کورد لە لەناوچوون.

١. ئیفری
٢. کلیبراکن.
٣. دافید ستیل (ئەندامی پەرلەمان)
٤. تریفر هدلسن (قەشە)
٥. مالکۆلم هاریر(کۆمەڵەی نەتەوە یەککگرتوەکان)

پاکانە بۆ منداڵانی کوردستان

نوسینی: هادی ئەلعەلەوی

هەرگیز عەقڵ قبوڵی ناکات ئەم ڕووبارە گەورەیەی خوێن بەردەوام هەڵ بقوڵێت و کەسێ نەبێ هەوڵ بدا بیوەستێنێ. نەبێ ئەم خوێن خوارە چەند شەیدای کوشتن وبڕین بێ تا نەتوانێ بێ بوونی ئەم ڕووبارە هەناسە بدات؟

دەسەڵات هیچ واتایەکی دیکەی پێنابەخشێ بێجگە لە ڕەشە کوژی بێ سنوور وبێ ئامانج و بێ هۆ.

هەر پیاو کوژێکی ڕاهاتووی نەخۆشی چاوچنۆك، جارجار هەڵوەستەیەکی دەوێت تا لەگەڵ خۆیدا قسان بکات، بەڵکو پرسیارێ لەبارەی قوربانیەکانەوە لەخۆی بکات وبڵێ (ئاخۆ هەڵبژاردنەکەی لەجێگەی خۆیدا بووە یان نە؟)

بەڵام ئەم مرۆڤ کوژە پشوودانی ناوێ ، نایەوێ بحەسێتەوە و ئەم پرسیارە لە خۆی بکات. چەسپینی دەسەڵاتی فەرمانڕوایانی جیهانی سێیەم کوشتن و

بژێنیکی زۆری ئەوێ، خۆ ئەویش هێندەی کوشتووە بەشی ئەوەی بکات(٢٠) ساڵی تەواو دەسەڵاتی خۆی بچەسپێنێ.

لەگەڵ ئەوەشدا دەست بەرداری یاری مەرگ نابێ و دەسەڵات لای ئەو یەك مانا دەبەخشێ. ڕوباری خوێن نابێ بوەستێ پچڕانی ئەم ڕوبارە دەسەڵاتەکەی لەناو دەبات. لەماوەی نێوان سالانی ١٩٦٨-١٩٨٠ دا نزیکەی (٢٠) هەزار کەسی ژێر دەسەڵاتی خۆی لە ناو بردوە، زۆربەیانی کردۆتە خۆراکی جۆرەکانی سزادان وتەنانەت کەسە نزیکەکانی خۆی نەبواردوە. خەڵکی دەڵێن نازم گزاری (بەڕێوەبەری ئەمنی عام)ی بەمشار داتاشیوە، هەر لەبەرئەوەی زاتی کردوە لە دادگایەکدا ڕووبەڕووی وەستاوە. هەروەها محەممەد عایشی (وەزیری پیشەسازی) لە قازانێکی مسدا کوڵاندوە ئەمیش هەر لەبەر ئەوەی لەدادگایەکدا قسەی نە قسەیداکردوە.

خەیاڵی گەلان هەرگیز داستانی بەم جۆرە لە هەوادا هەڵنابەستێ. کاتێ خەڵکیی پشتاو پشت ئەم داستانانە بۆ یەکتر ئەگێڕنەوە پشت بەزەمینەی بابەتیی دەبەستن و زۆربەی ڕوداوەکانی سەر لاپەڕەکانی مێژووی کۆن و نوێش لەم چیرۆکانەوە سەرچاوە هەڵدەگرن.

ملیۆنێك ئێرانی لە ناو برد، لە شەڕێکدا کە بە خوێنی نیو ملیۆن کەس لە سوپاکەی تەواو بوو، زۆربەیان بە تاوانی کەمتەرخەمی و ترسنۆکی و ڕاکردنەوە بە دەستی هێزی تایبەتی کوژران . لە پشت بەرەکانی شەڕدا تیر باران کراون.

ئەمڕۆ، کاتێ بەرەکانی شەڕی ئێران بێ دەنگ بووە ، فەیلەقەکانی سوپای عێراق بە هەمان چڕی و ئامادەیی و چەك و تفاق و شێوازی شەڕکردنەوە ، ڕوونەکەنە کوردستان تا لاف و گەزافی لایەنگرانی پشتگیری کردن لە وڵات

ڕەت کەنەوەو ئەو ڕاستیە بسەلمێنن کە پێشڕەوی سوپای عێراق لەم ناوچەیە بە هۆی وورەی بەرزی سەربازەکانیەوە نیە. ئەوەتا سوپای عێراق وەکو دڕندە بەربۆتە گیانی دانیشتوانی کوردستان، پێم دەگوتن ئەم سوپایە هەر کاتێ فەرمانی هێرش بردنە سەر ماڵ و سامانی ئێوەی پێ بدرێ بەهەمان جۆر نەجوڵێتەوە.

ڕووداوەکانی ئەم ڕۆژانەی دوایی خەیاڵی مرۆڤ دەبەزێنن و جێگای لە ناو هیچ فەرهەنگێکدا نابێتەوە. نارەحەت قسەم بۆ دێ ، بە شوێن وشەو زاراوەی لە باردا نەگەڕێم و دەستم ناکەوێ. باوەڕ بکەن زۆر گەڕام بەڵکو شتێ بدۆزمەوە. ببێتە یارمەتی دەرم بۆ وەسفی ڕوداوەکانی ئەم دواییەی کوردستانی – عێراق.

بەلاّم زمان لە حەنایدا لاڵ بوو. دەنگوباس و ڕاپۆرتەکانی ڕێکخراوی لێبوردنی گەلان و هەندێ حکومەتی ئەوروپا مرۆڤ سەرسام دەکەن. کەچی نەیانتوانی بچنە بنج و بناوانی ئەم شتە سەیرە.

سەربازەکانی عێراق وا لەم کاتەدا بەسەر سنوری تورکیادا ڕەت ئەبن تاکو بە ئاگری چەکە کوشندەکانیان خێوەتگای پەنا بەرە کوردەکان گڕدەن ؛ کێ لەمەو پێش شتی وای بیستوە، بە پێی یاساو نەریتی دەوڵەتان هەر کاتێ پەنابەران لە سنووری وڵاتی خۆیان دەرچن ئیتر لە ژیانی خۆیان ئاسودەدەبن. بەلاّم ڕاونانی پەنابەرانی ناو خیوەتگاکانی ئەو دیو سنوری وڵاتی خۆیان بە مەبەستی قڕو قەلاّچۆ کردنیان تەنها لە سوپاکەی ئێمە و سەرکردەکەی دەوەشێتەوە. تورکیا بەو هەموو خوێن مژی و دەست درێژکاریەوە بۆ سەر گەلی تورك و گەلانی ژێر دەست ، ئەمڕۆ بۆتە ساباتی پەناگای ئەم دەربەدەرانە. ئەگەر ترسنۆکی سوپای عێراق و مەترسی تورکیا نەبوایە ئێستە دەمێك بوو خێوەتگای کوردەکان بە دانیشتوانیەوە لەگەڵ زەوی تەخت کرا بوون.

ڕێکخراوی لێبوردنی گەلان لە دەقی هەڵوێستێکی نا ئاسایی‌دا سنوری بێ لایەنی زمانی ئینگلیزی خۆی شکاندو ڕایگەیاند کە سەربازانی عێراق پەلاماری گوندە کوردنشینەکان ئەدەن تا ئەخشەی لە ناوبردنی گشتی کوردەکان ئەنجام بدەن.

ئەم گوندە خنجیلانە ساکارو دورکەوتوانەی نێو پەنا و پەسێوی دۆڵ و چیا سەرکەشەکانی کوردستان، هەمیشە چاوگەی شیرو ماست و پەنیرو هەنگوینی عێراقییەکان بوون و بەبانگەوازی (کاکە) پێشوازی لێ کردوون کە نیشانەی پاراستن و مسۆگەرکردنی گیان و ماڵ و سامان و ناموسی ئەو کەسەیە پەنای بردۆتە بەر ئەم شوێنە. گەلی کورد لە ترۆپکی چیا سەرکەشەکانی دەکات و لە چاکە بەو لاوە هیچی تری لێ چاوەڕوان ناکرێ. تەنانەت دزو جەردەو ڕێگرەکانیشیان لە شارستانیترین سوپای هاو چەرخ ڕەوشت بەرزترن.

سەربازی عێراق (ئەم گوندە) بە پۆستاڵ و گازی ژەهراوی دەسڕێتەوە. دواییش منداڵ و دایک و داپیران کۆدەکاتەوە تا بە دیمەنی خەوتنی قوربانی بونیان لە ژێر لولەی چەکەکانیاندا شادبێ . سەرباز بێ پەشیمان بوونەوەو دوو دڵی ئەو دەورەی بینی، فڕۆکەوان لە خۆی ئەپرسی ئاخۆ بۆمبە کیمیاویەکانی بە سەرسەری کێدا دەبارێنێ ، بیری ئەکردەوە خۆی وفڕۆکەکەی لە وڵاتێکی تر دابەزێ تاکو ناسنامەی مرۆڤ بە دەست بێنێ و ڕاستی ڕوداوەکانی ئەم وڵاتە سەیرە بە جیهان ڕابگەیەنێ.

ئەخێر هەرگیز. دڵنیام دوای ئەوەی بۆمبەکانی تەقاندوەتە زۆری نوستنی کوردەکان ، لای خێزان یا لای دەزگیرانەکەی بە شان و باڵی قارەمانێتی ئەو ڕۆژەی خۆیدا هەڵدەدات . (ئێمە ڕۆڵەی گوندێکین و یەکتری دەناسین).

ئەی ئەو کۆرپە ساوایەی لە گوندە خنجیلانەکەت ، لە ناو جێگادا یا لە کاتی یاری کردندا بویتە قوربانی گازی ژەهراوی. بەڵێنت پێ دەدەم لە یادی سوپاکانی چەرخی بەردیندا خۆ هەڵنەقورتێنم و هەرگیز دەست نەخەمە ناو دەستی ڕژێمی چەرخی بەردینی. لە کاتێکدا هەست بە شەرمەزاری و نەنگی و سەر شۆڕی دەکەم. پسوڵەی بێ تاوانی خۆمت پێشکەش دەکەم. من هەمان ناسنامەی ئەو فڕۆکەوانەم هەڵگرتووە کە پاڵەوانێتی خۆی لەگەڵ تۆدا تاقیکردەوە. حەز ئەکەم ئەم ناسنامەیەم لێ بسێننەوە تا بە ڕاستی لە ڕشتنی خوێنی تۆدا بێ تاوان بم. من لێقەوماوی کارەساتی تۆم، لە تاریکی شەومزەنگی دوورو درێژدا فرمێسک هەڵدەڕێژم، لە سەردەمی فەرمان ڕەوایی مرۆڤە گورگەکاندا لە گریان زیاتر هیچمان بۆ نەماوەتەوە. تۆی تاوان لێکراو لێم وەرگرە. ئەمە بێ بەری بوونمە لە ناسنامەکەم.

سەرچاوەکانی ئەم بەشە

١. الکامل في التاریخ. ج٢ ل ابن اثیر.
٢. تحفة ناصري در تاریخ وجغرافیای کردستان. میرزا شکرالله سنندجي مقابله وتصحیح حواشي وتعلیقات به انضمام مقاله دربارەي قبائل کرد - د. حشمت الله طبیبي.
٣. یاداشتەکانی ڕەفیق حیلمی بەرگی یەکەم ل٦٩-٧٠.
٤. یاداشتەکانی ڕەفیق حیلمی بەرگی یەکەم ل٦٨.
٥. یاداشتەکانی ڕەفیق حیلمی بەرگی یەکەم ل٨٣.
٦. بانگی کوردستان ژمارە (١١) ل ٥/٢٠ ت١ ١٩٢٢. جەمال خەزنەدار.
٧. بانگی کوردستان ژمارە (١٠) ل ٤/١٥ ت١ ١٩٢٢. جەمال خەزنەدار.
٨. بانگی کوردستان ژمارە (٩) ل ٥/٨ ت١ ١٩٢٢. جەمال خەزنەدار.
٩. بانگی کوردستان ژمارە (٦) ل ٥/٨ ت١ ١٩٢٢. جەمال خەزنەدار.

١٠. بانگی کوردستان ژمارە (٦) ل ٨/٦ ت١ ١٩٢٢. جەمال خەزنەدار.

١١. ڕۆژی کوردستان ژمارە (٤) ل٣/١٥ – ت٢ ١٩٢٢ رفیق صالح – سدیق سالح.

١٢. ڕۆژی کوردستان ژمارە (٤).

١٣. چیم دی؟. بەرگی دووەم ل٧٠ ئەحمەد خواجە.

١٤. چیم دی؟. بەرگی دووەم ل١٠٤ ئەحمەد خواجە.

١٥. ڕۆژنامەی ئومێدی ئیستیقلال. ژ (١٩) ل٣/٢٠ – مارت – ١٣٤٠. رفیق سالح. سدیق سالح.

١٦. ڕۆژنامەی ئومێدی ئیستیقلال. ژ (٣٥) ل١-٢/١٥ – مایس– ١٣٤٠. رفیق سالح. سدیق سالح.

١٧. ڕۆژنامەی ئومێدی ئیستیقلال.ژ/ ٢٥ مایسی ١٣٤٠ . رفیق سالح، سدیق سالح.

١٨. ڕۆژنامەی ژیانەوە. ژ (٥٦) – ١٩٢٦. عەبدوڵڵا زەنگنە.

١٩. ڕۆژنامەی ژیان. ژ (١٨) ل٣ – ٢٧ – مایس – ١٩٢٦ . رفیق سالح. سدیق سالح.

٢٠. ڕۆژنامەی ژیان ژ (١٩) – ل٤ – ٣ – حوزەیران – ١٩٢٦ . رفیق سالح. سدیق سالح.

٢١. ڕۆژنامەی ژیان ژ (٢٣) ل ٣-٤ – ٨ – تموز – ١٩٢٦ . رفیق سالح. سدیق سالح.

٢٢. ڕۆژنامەی ژیان ژ(٢٥) ل ٣ – ٢٢ تموز – ١٩٢٦ . رفیق سالح. سدیق سالح.

٢٣. ڕۆژنامەی ژیان ژ(٢٦) ل ٤ – ٢٩ تموز - ١٩٢٦ . رفیق سالح. سدیق سالح.

٢٤. نووسەری کورد ژمارە (٥) خولی سێیەم – ئەیلولی ١٩٨٦ ل١١٤ د. عیزەدین مستەفا رەسول.

٢٥. گۆڤاری (شەفەق) ژمارە (٣) - ١٩٥٨ ئارشیفی عەبدوڵڵا زەنگنە.

٢٦. لەسەر دروست بوونی پارتی و ڕووداوەکان سودم لە وتەی ئەم بەڕێزانە وەرگرتووە :
محەمەدی فەرەج ، قادر بەگی بەرزوو بەگ، حیکمەتی مەلا علی ، قادر کۆکۆیی، ئەحمەدی حەمە سالح، ڕەئوف ڕەحیم، محەمەدی حاجی مشیر ، حاجی مشیری کۆکۆیی.

لە ناخی دڵەوە سوپاسی هەستی بێگەردی هەڵبجەییەکانی دەرەوەی وڵات دەکەم بە تایبەتی هونەرمەند کاك وشیار حەمە فەرەج، کاك حازم عەلی ئیسماعیل، کاك سەلام تۆفیق موختار، کاك بەختیار سلێمان بەگ. کە هیمەتیان نواند ئەم بڕی پارەیان بە زیادەوە کەیاندە دەستم بۆ چاپی ئەم بەرهەمە دیارە ئەوەی لێی دەمێنێتەوە خەرج دەکرێت بۆ بەرگی دووەم ئەمەش لیستی ناوەکانەو دیارییەکانیان:

١.	عەبدوڵڵا سلێمان بەگ	٢٠٠ د.	٢٠	ئالان ناجی حەمە عەزیز	٢٠٠ ك.
	شێرکۆ سلێمان بەگ		٢١.	نازناز ناجی حەمە عەزیز	١٠٠ ك.
	بەختیار سلێمان بەگ		٢٢.	شەملا عەلی ئەمین	١٠٠ ك.
٢.	سامان تۆفیق موختار	٢٠٠ د.	٢٣.	عەبدوڵڵا حەمەلاو	٢٠٠ ك.
٣.	فەلاح کوێخاحەمەبۆر	١٠٠ د.	٢٤.	مەحمود ئەحمەد	١٠٠ ك.
٤.	ئومێد محەمەد حاجی عەلی	١٠٠ د.	٢٥.	سەردار حەمەفەرەج کوێخا	٢٠٠ ی.
٥.	هیوا (زاوای ئەبو تارا)	٥٥ د.	٢٦.	د. قادر حەمە شەریف	٢٠٠ ك.
٦.	خەلەف سەعید خەلەف	٤٠ د.	٢٧.	لەتیف ئەحمەد	٢٠٠ ك.
٧.	ئالان محەمەد فەتاح	٢٥ د	٢٨.	جیهانگیر ئیبراهیم	٢٠٠ ك.
٨.	محەمەد عەلی محەمەد	٤٠ د	٢٩.	یاسین ئەحمەد فەرەج	٢٠٠ ك.
٩.	چالاك قەڵادزەیی	٥٥ د	٣٠.	وشیار حەمە فەرەج	٥٠ ی.
١٠.	محەمەد مەحمود (کارەبا)	١٢٥ د.	٣١.	حازم عەلی ئیسماعیل	٥٠ ی.
١١.	حەمە ئاوات شێخ سدیق	٢٠٠ ك.	٣٢.	ئامانج حەمە گورگەیی	١٠٠ ی.
١٢.	تەها حاجی بەکر	٢٠٠ ك.	٣٣.	سەباح مەحمود عەلی	٥٠ ی.
١٣.	فەلاح ئەحمەد رەشید	٢٠٠ ك.	٣٤.	سەردار شەرکەت وهاوڕێکانی	١٥٠ ی.
١٤.	چنور شێخ سدیق	٢٠٠ ك.	٣٥.	فەرهەنگ محەمەد ئیسماعیل	٥٠ ی.
١٥.	رزگار شێخ سدیق	٢٠٠ ك.	٣٦.	تارا (هاوسەری فەرهەنگ)	٥٠ ی.
١٦.	جوان عوسمان نەسروڵڵا	١٠٠ ك.	٣٧.	فازیل سەعید قادر	٥٠ ی.
١٧.	پێشڕەو شێخ ئەکرەم	١٠٠ ك.	٣٨.	شەملا محەمەد مەلا سابیر	٢٠ ی.
١٨.	توانا حەسەن	١٠٠ ك.	٣٩.	ئەحمەد حەمە رەشید	٢٠ ی.
١٩.	ئاراس شێخ جەمال	٢٠٠ ك.	٤٠.	سەلوا کەریم	٢٠ ی.

٤١.	سەلام تۆفیق موختار	٥٥ ی.		د. نزار ی. یونز ک. کرۆن
٤٢.	سەیوان تۆفیق موختار	٥٠ ی.		
٤٣.	سەروەت تۆفیق موختار	٥٠ ی.		
٤٤.	عوسمان عەبدوڵڵا (شانخولی)	٥٠ ی.		
٤٥.	عەلی عەبدوڵڵا (شانخولی)	٥٠ ی		
٤٦.	ئومێد ئەبوبەکر عەبدوڵڵا	٥٠ ی.		
٤٧.	یاسین مەحمود عەزیز	٥٠ ی.		
٤٨.	زامدار شێخ حەسەن	٥٠ ی.		
٤٩.	ئاری حەمەئەمین سەعید	٥٠ ی.		
٥٠.	یاسین مەجید سەعید	٢٥ ی.		